

नागानन्दम् ।

नाटकम् ।

महाकवि श्रीहर्षदेवविरचितम् ।

पण्डितकुलपतिना,

वि, ए, उपाधिवारिणा

श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण

विरचितया व्याख्यया समुद्भासितम् ।

तटात्मजाभ्यां

पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण-

पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां

परिवर्द्धितटीकया प्रतिसंस्कृत्य प्रकाशितम् ।

ष ष म न्क र ण म ।

कलिकातामहानगर्याम्,

“वाचस्पत्ययन्त्रे”

मुद्रितम् ।

इ. १८३६ ।

सर्वं स्वत्वं संरचितम् ।

सर्वं स्वत्वं संरचितम् ।

प्रकाशक— { पण्डित-श्रीभाशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्रातिष्ठान— { २ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रीट्, आम्हाई-
ट्रीट् पोष्ट-अफिस, कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रीट्, कलिकाता ।

नागानन्दम् । (क)

प्रथमोऽङ्कः (ख) ।

नान्दी (ग) ।

ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि काम् ? उन्मोह्य चक्षुः क्षणं
पश्यानङ्कशरातुरं जनमिमं त्राताऽपि नो रक्षसि ? ।

टीकाकृत्यङ्कलाचरणम् ।

वाग्देवीं हृदये ध्यात्वा बालानां बोधस्तवे ।

नागानन्दस्य विवर्तितजीवानन्देन तन्वते ॥

(क) नागानन्दमिति ।—नागानां पञ्चगानाम्, आनन्दो यत्र तत् नागानन्दं, नाटकमित्यस्य विशेषणम् । पूर्ववृत्तानां नागानां पुनर्जीवनप्राप्तिकपसाय आनन्दः । एतद्वाद्या च गर्भिताद्येव प्रकाशनात् युक्तमेवेदं नाम—“नाम काव्ये नाटकस्य गर्भिताद्यप्रकाशनम्” इति दर्पणोक्तेः । एवञ्च काश्मीरनृपतयो हि नागवंशीयाः, अतस्तदंशोयानामानन्दवर्णनकारि काश्मीरराजिन योऽर्थेव ।

(ख) अङ्क इति ।—अङ्कयति लक्षयति, रसभावादीन् व्यञ्जयतीति यावत् इति अङ्कः । [पञ्चाद्यच्] तत्त्वचक्षुमुक्तं दर्पणे यथा—“प्रत्यक्षनेत्रचरितो रसभावसमुक्त्वलः । भवेद्गुह्यमन्दाद्यः शुद्धचूर्णकसंयुतः ॥ विच्छिन्नावाक्येकाग्रः किञ्चित् संलग्नविन्दुकः । युक्तो न बहुभिः कार्यैर्बीजवद्वृत्तिमान् न च ॥ नाताविधानभूयुक्तो नातिप्रचुर-पद्यवान् । आवश्यकाणां कार्याणामविरोधादनिर्मितः ॥ नाजकदिननिर्वर्त्यकथया सम्प्रयोजितः । आसन्नमायकः पात्रैर्गुणैस्तत्तत्तत्तथा ॥ दूराङ्गान् यथा युक्तं राज्य-देवादिभिः । विवाहो सौजन्यं प्राप्यस्वर्गो भूतू रते तथा ॥ दन्तच्छेद्यं जङ्घ-च्छेद्यमन्यत् प्रोङ्गाकरञ्च वत् । शयनाचरपानादि नगराद्यवरोधनम् ॥ स्नानाभिलेपने सौमिर्वर्जितो नातिविस्तरः । देवीपरिजनादीनामन्यवचिकामपि ॥ प्रत्यक्षाचक्ष-चरितैर्भुक्तो भावरसोद्वेगः । अतनिष्क्रान्तिखिन्न-पार्श्वोऽङ्क इति कीर्तितः ॥” इति ।

(ग) नान्दीति ।—नन्दयति इष्टानिति नान्दी विघ्नविनाशार्थं नटेः

मिथ्याकारुणिकोऽसि निर्घृणतरस्त्वत्तः स कोऽन्यः पुमान् ?
 सेष्यं भारवधूभिरित्यभिहितो बुद्धो जिनः पातु वः ॥ १ ॥

अपि च—

कामेनाल्लभ्य चापं हतपटुपटङ्गावालिभिर्मारवैरैः
 भ्रूमङ्गोत्कम्पजम्भास्मितचलितदृशा दिव्यनारोजनेन ।

क्षियमाणो मङ्गलाचरचविशेषः । तदुक्तं दर्पणे—“आशोर्वचनसंयुक्ता स्तुतियज्जात
 प्रयुज्यते । देवदिग्विपादोर्गा तज्जात्रान्दोति कथ्यते ॥” इति ।

आशोःसंयुक्तस्तुतिवचनरूपं मङ्गलमाचरति, ध्यानव्याजमिति कामेनेति च
 दाभ्याम् ।—ध्यानं समाधिरेव, ध्यानं; कृष्णं, तम उपेत्य प्राप्य, आशित्येत्यर्थः, कां,
 आत्मानमिति शेषः, चित्तयसि ? भावयसि ? अथं चक्षुः सम्प्राप्य विकास्य, न तु ज्ञान-
 जेनेणेति भावः, चनकशरातुरं नास्ति अक्षं यत्न सः अनङ्गः कन्दर्पः, शिवनयनानलेन
 दग्धत्वात् समसिजत्वात् वा, (“कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः” इत्यमरः) तच्च शराः सम्प्राप-
 तादयः, यथा—“सम्प्राप्योन्मादनी च स्तम्भनः शोषणकथा । तापनयेति कामस्य पञ्च
 वाचाः प्रकीर्तिताः ॥” इति ; तैः चातुरं कामवार्तावडम, इमं जनं, मार्मानि भावः,
 (इति प्रत्येकीक्तिः, अन्यथा भारवधूभिरित्यत्र बहुवचनवैयर्थ्यं स्यात्) पञ्च अवलोकय,
 ज्ञाता रक्षकोऽपि, रक्षकसमर्थोऽपीति यावत्, नो रक्षसि ? कारुणिकः
 दयाशीलोऽसि, इति यत् तत् मिथ्या तत्र कारुणिकत्वं मिथ्येत्यर्थः ; वडा—
 “मिथ्याकारुणिकः” इत्येकं पदम्, [अभयव जातार्थे ठक्] ततः अन्यः, [कवीनां
 निरङ्कुशत्वात् अत्र चनपादानपक्षस्था अपि तस्मिन्] स कः पुमान् पुरुषः, निर्घृण-
 तरः ? नास्ति घृणा दया यत्न सः (“कारुण्यं कृपणा घृणा” इत्यमरः) ततः तरप्
 अतिनिर्दयः ? अस्योति शेषः ; न कोऽपीत्यर्थः, (अथ कामुकोप्रायणापूरणे शक्तिमत्ता-
 द्योतनार्थं पुमाब् इति पदं प्रयुक्तम्) भारवधूभिः, कामवधूभिः, कामिनीभिरिति भावः,
 सेष्यं सासूयं यथा तथा, इति इत्यम्, अभिहितः उक्तः, तिरस्कृत इति
 यावत्, बुद्धः ज्ञानी, [बुद्धं शेषः, भावे निष्ठा, तद्वत् अस्तीति बुद्धः, अर्ज-
 णादितादृक्] बुद्धभर्तावलम्बी वा, जिनः (“जिनोऽर्हति च बुद्धे च पंसि
 ज्ञाञ्जितरे तिवु” इति मेदिनी) वः युमान्, रक्षयानिति भावः, पातु रक्षतु ।
 [अत्र “बुद्धः जिनः” इत्येकपद्व्याख्यानप्रयोगेऽपि बुद्धो ज्ञानीति भिन्नार्थत्वात्
 पुनरुक्तवदामासः इत्युक्तम् ; तदुक्तं दर्पणकृता—“आवाततो यद्वदन् प्रीणकत्वा-

सिद्धेः प्रह्लोत्तमाङ्गे पुनर्हितवपुषा विस्मयात् वासवेन
ध्यायन् बोधैरवाप्तो न चक्षित इति वः पातु दृष्टो मुनीन्द्रः ॥ २ ॥

नान्दाले—

सूत्रधारः । अलमतिविस्तरण । अद्याहमिन्द्रोत्सवे सबहु-
मानमाङ्ग्य (घ) नानादिग्देशागतेन राजश्रीहर्षदेवस्य पाद-

ऽभ्यासजनः । पुनर्हितवपुषाभासः स अभिज्ञाकारजन्मः ॥” इति] । तथाऽव ताताऽपि
नो रक्षति, मिथ्याकारुणिकः, निर्घृणतः इति पटवस्य प्रायेणैवेकार्षकत्वात् पुनराप्त-
पदता दौषः । शार्दूलविक्रीडिते इति—“सूर्यान्वेयंदि नः सज्जो सतततः शार्दूल-
विक्रीडितम्” इति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

कामनेति ।—कामेन चापं कार्मुकम्, आक्रुष्य, प्रहारायेति भावः, [अथ स्थितेनेति
पटमभ्यादाख्यम्, अथवा सर्वेषां हनीयानपदे: “विस्मयादृष्टः” इति पटम् सन्त्यः]
सारवोरेः कामानुचरेः, अन्तःपन्दरीलम्बदतादिभिरिति भावः, वीरेः कामिजनप्रहाराद्यै
समुद्यतेभ्यैवेति भावः, कृताः ताडिताः, पटवः सुश्रीवाः, ये पटका बाद्यभेदाः, तदन्
[अतः अथ प्रतीक्षमानोत्प्रेक्षा वाङ्मया] आवल्या न उद्धतं चरन्तीति [शीलापे निनिः]
तादृशा तेः नहिरिति भावः, टिप्पणारोगनेन सुराङ्गनाचरेण, सुभङ्गेण उत्कम्पेन कृत्याया
जितेन च कामजविकारेरित्यर्थः, चक्षिते अक्षयतां गते, दृष्टौ गद्ये यस्य तादृशीन
सता, सिद्धेः देवशोनिविशेषैः, प्रह्ल नतम्, उत्तमाङ्गं शिरी शेषां तथोक्तेः अवनतमन्तकैः,
प्रह्लमहिरिति यावत्, तथा वासवेन इन्द्रेण, पुनर्हितवपुषा कोसाञ्जितशरीरेण, न चक्षित
इति विध्ययात् अमत्कारबुद्ध्या, दृष्टः ध्यायन् समाधौ तिष्ठन्, बोधेः अवाप्तः ज्ञान-
निविष्टचेता इत्यर्थः, मुनीन्द्रो बुद्धः (“मुनीन्द्रः श्रीधरः शास्त्रा” इति बुद्धपण्याये
अनरः) वः युष्मान्, पातु रक्षतु ; “विकारदत्तौ सति विक्रियन्ते शेषां न चेतांसि त
एव धीराः” इति भावः । [अथ विचक्षणकारणैर् वर्तमानेऽपि विचक्षणभावात्
विशेषीकृतिः, तथा विचक्षणभावं प्रति हेत्वभावात् विभावना इत्यन्वयोः सन्देह-
सङ्करः] । अन्धरा इत्यन् ॥ २ ॥

(घ) नान्दाले सूत्रधारः इति तु प्राचीनपदबोधनमुच्येव लिखितम् ।
“नान्दाले सूत्रधार इदं प्रयोजितवान् इत्यस्मादिति” इति वाङ्मयदर्पणम् ।
सूत्रधारः प्रधानगटविशेषः,—“नान्दालोपकारवादीनि सूत्रमित्यभिधीयते । सूत्रं धारय-
शीत्यर्थं सूत्रधारो निगद्यते ॥” इति अक्षरान्तात् । सबहुमानं यथा स्मृतां तथा, आह्व
इति क्रियायां विशेषणम् ।

पद्मापजोविना (ङ) राजममूर्होक्तः,—“यत्तदस्मत्स्वामना
 श्रीहर्षदेवेनापूर्ववस्तुरचनाऽलङ्कृतं (च) विद्याधरचक्रवर्ति-
 प्रतिवङ्गं (छ) नागानन्दं नाम नाटकं कृतमस्माभिः
 श्रीत्रपरम्परया श्रुतं, न च प्रयोगतो (ज)दृष्टम् ; तत्तस्यैव राज्ञः
 सकलजनहृदयाह्लादिनो (भ) बहुमानात् (ज) अस्मासु चानु-
 ग्रहबुद्ध्या यथावत्प्रयोगेण अद्य त्वया नाटयितव्यम्” (ट) इति ।
 तत् यावत् इदानीं नेपथ्यरचनां कृत्वा यथाऽभिलषितं सम्पाद-
 यामि । [परिक्रम्यावलीक्य च] । आवर्जितानि (ठ) च सकल-
 सामाजिकमनांसि इति मे निश्चयः । यतः,—

श्रीहर्षो निपुणः कविः, परिषदप्येषा गुणग्राहिणी,
 लोके हारि च सिद्धराजचरितं, नाट्ये च दत्ता वयम् ।
 वस्त्वैकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं, किं पुन-
 र्मङ्गाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥ ७ ॥

(ङ) पादपद्मापजोविना अरण्यारावन्दाश्रयणा ।

(च) अपूर्वतः ।—अपूर्वम् अद्भुतं, अत दम्बु इतिउत्तरूपं, तस्य रचनया
 वर्णनेन, अलङ्कृतं शोभितम् ।

(छ) विद्याधर इति ।—विद्याधराणां चक्रवर्तिना अमीश्वरेण, प्रतिवङ्गं युक्तं,
 तत्कथासंवलितमित्यर्थः ।

(ज) प्रयोगतः अभिनयेन ।

(भ) सकलेति ।—सकलानां जनानां हृदयाह्लादिनः मनोरञ्जकः ।

(ज) बहुमानात् बहुगौरवात् ।

(ट) नाटयितव्यम् अभिनेतव्यम् ।

(ठ) आवर्जितानि वशोक्तानि, शुश्रूषाद्येवमभिमुखीकृतानीति यावत् ।

सम्यक्चिताकर्षणकारणे व्यक्तं, श्रीहर्ष इति ।—श्रीहर्षः निपुणः विद्वत्पणः,
 कविः काव्यरचयिता, एषा परिषदपि सम्मन्यक्तो असीत्यर्थे, गुणग्राहिणी
 गुणपक्षरातिनी, लोके जनति, सिद्धराजस्य सिद्धानां वृषभ, चरितं हारि
 मनीहारि च, वधश्च नाट्ये अभिनयव्यापारे, दत्ताः निपुणाः, एकैकमपि
 दूरीकृतं वस्तु श्रीहर्षादेशमिति भावः, इह अस्मिन् नाट्यविषये, वाञ्छितफलप्राप्तेः

तत् यावत् अहं गृहं गत्वा गृहणोमाह्वय सङ्गीतकमनु-
तिष्ठामि । [परिक्रम्य नेपथ्याभिमुखमवलीक्य] इदमस्मद्गृहं, यावत्
प्रविशामि । [प्रविश्य] आर्य्ये ! (ङ) इतस्तावत् ।

नटो । [प्रविश्य भास्वन्] (ढ) अज्ज ! इधमिह मन्दभग्ना ।
आणवेदु अज्जउत्तो, को णिणीओ अणुचिट्ठोअदु त्ति (१) ।

सुम । [नटीमवलोक्य] आर्य्ये ! नागानन्दे नाटयितव्ये
किमिदमकारणमेव कथ्यते ?

नटो । अज्ज ! कथं ण रोइस्सं ? यदो दाव तादो
अज्जाए सह त्यधिरभावं जाणिअ अदूरजादणिव्वेदो कुडं-व-
भारुव्वहणजोगो दाणीं (ण) तुमं त्ति हिअए वित्तकप
तबोवणं गटो (२) ।

(१) आर्य्य ! इधमिह मन्दभाग्या । आश्रययु आर्य्यपुत्र, को निथीनी-
ऽनुह्रीयतामिति ।

(२) आर्य्य ! कथं न रोदिव्यामि ? यतस्तावत् तात आर्य्यया सह
त्यधिरभावं ज्ञात्वा अदूरजातनिर्वेदः कुटुम्बमारोइहमद्योग्यम् इदानीं त्वमिति हृदये
वितर्क्य तर्पावनं गतः ।

अभोटलाभस्य, पदं स्थानं, ("पदं शब्दं च वाक्ये च व्यनसायप्रदेशयोः । पाद-
तश्चक्रयोः स्थानवाचयोरुक्तवस्तुनीः ॥" इति मेदिनी) हेतुरिति यावत्, मम भाग्योप-
श्रयात् साग्व्यात्किर्षात्, अहं सर्वः गुणानां गणः समुदिनः सम्यक्त्वेन सादतः
उपस्थितः, एकत्र मिलित इत्यर्थः, किं पुनः, वक्तव्यमिति शेषः । [अत्र पद-शब्देन
वाञ्छितफलप्राप्तौ शोचार्थादीनां हेतुत्वस्य वाच्यतया व्यङ्ग्यत्वाभावात् कार्यालङ्कार-
द्वारः, परन्तु वाञ्छितफलप्राप्तौ एकाकिनं निपुणकवि-शोचकपदे कारणे
सत्यपि गुणवाङ्मयपरिषदादीनां हेतुत्वरूपानुपादानात् समुच्चयावधारः,—
"समुच्चयोऽयमेककिनं सति कार्यस्य साधकः । खलु कपोतिकात्याघात् तत्कारः
स्यात् पराऽपि चेत् ॥" इत्यादि तद्वक्ष्यताम् ।] शार्दूलोवकीकृतं वचनम् ॥ ३ ॥

(ङ) आर्य्ये मान्ये ! "वाच्यो नटीसूत्रधारावाच्यमात्रा परस्परम्" इति दर्पणोक्तः ।

(ढ) सास्त्र भवाचम ।

(ण) तातः श्वघर इति यावत् । आर्य्यया श्वश्रू । व्यधिरभावं नाड्यंभम् ।

सुखधारः । [सनिर्वेदम्] (त) अये ! कथं मां परित्यज्य
तपोवनं यातौ पितरौ !! तत् किमिदानीं युज्यते ? [विचिन्त्य]
अथवा कथमहं गुरुचरण-परिचर्या-सुखं परित्यज्य गृहे
तिष्ठामि ? कुतः ?—

विधातुं पितृशुश्रूषां त्यक्त्वैश्वर्यं क्रमागतम् ।

वनं याम्यहमद्यैव यथा जौमूतवाहनः ॥ ४ ॥

[इति निष्क्रान्तिः । प्रस्तावना (ब)]

— — —

ततः प्रविशति नायको विदूषकश्च । (द)

नायकः । [सनिर्वेदम्] वयस्य आत्रेय !—

अदूरतिः—अदूरं नम्यात यथा तथा, जातो निर्वेदः संसारं प्रति वीतरागत्व इत्य-
तथोक्तः । कुटुम्बेति ।—कुटुम्बानां पोषणार्थां, भारीदहने योग्येन विधाने, समर्थः
शक्त इत्यर्थः । एतेन नाटकस्यास्य बीजं प्रदर्शितम् ।

(त) सनिर्वेदं सवेरायम् । (“निर्वेदः स्वावमाननम्” इत्यमरः) ।

“सूत्र्येदस्तु शोभं वा सुखं पात्रमवापि वा” इत्यादि दर्पणोक्तेः पात्रमेव निर्दिश्यन्
सुखधार आह, विधातुमिति ।—अहमद्यैव क्रमागतं पेटकम्, ऐश्वर्यं सम्पदमित्यर्थः,
त्यक्त्वा पित्रोः [एकशेषः] जनन्याः जनकस्य च, शुश्रूषां सेवां, विधातुं कर्तुं,
जौमूतवाहनो यथा इत्यर्थः, वनं यामि गच्छामि । [अत्र शीतोत्पन्ना, प्राचीनमतेन
यद्योपमा] पथ्याङ्कं व्रतम् ॥ ४ ॥

(ब) प्रस्तावना ।—प्रस्ताव्यते सूच्यते प्रस्तुतमनयेति तथोक्ता, [प्रपञ्चात्
कौतेर्यत्वात् भावे अन्-प्रत्ययः] तल्लक्षणमुक्तं दर्पणे—“नटी विदूषको वाऽपि
पारंपार्यार्थक एव वा । सूत्रधारस्य सङ्गिताः संख्यां यत्र कुर्वते ॥ चित्तेर्वाक्येः
स्वकार्याद्यैः प्रस्तुतास्तेषामिभिः । आसुखं तत् विशेषं नास्ति प्रस्तावनाऽपि सा ॥”
इति । अत्र चतुर्लङ्गिताऽभिधा प्रस्तावना, तल्लक्षणं यथा दर्पणे—“यत्नेनैव
समावेशान् काव्यमन्यत् प्रसाध्यते । प्रयोगे खलु तत्तदर्थं नास्ति चतुर्लङ्गितं दुषेः ॥”
इति ।

(द) नायकः रथोद्गमक इत्यर्थः ; तल्लक्षणं यथा दर्पणे—“नागो कृतो कुलीनः
सुशीलो रूपयोगोत्साहो । दण्डोऽगुरुत्तलीकसंज्ञोऽदृग्धाशो लवाग्नेता ॥” इति ।
विदूषकः अङ्गाररश्मिद्वयो नाटकीयप्राविश्रंसः ; तल्लक्षणं यथा दर्पणे—“कुसुम-

रागस्यास्पदमित्यवेमि न हि मे ध्वंसोति न प्रत्ययः

कृत्याकृत्यविचारणासु विमुखं को वा न वेत्ति क्षितौ ? ।

एवं निन्द्यमपोदमीप्सितफलप्राप्त्यै भवेत् यौवनं

भक्त्या याति यदीत्यमेव पितरौ शुश्रूषमाणस्य मे ॥ ५ ॥

विदूषकः । [नरोचन] भो वयस्स ! णं किब्बिस्सो एब्ब
तुमं एत्तिअं कालं एदाणं जीवंतमुआणं कदे इमं ईदिसं
वणवासदुक्खं अणुइवंतो, ता पसोट टाणिं पि टाव,
गुरुचरणसुस्तमाणिब्बंघादो (ध) णिअत्तिअ इच्छापारिभोग-
रमणिज्जं रज्जमहं अणुइवोअदु (३) ।

(३) भो वयस्य ! मनु निर्वस्य एव त्वमेतावन्तं कालम् एतयोर्जीवन्त्युतयोः

वैभक्त्यादिभिः कर्मपुर्वैश्रभाषाद्यैः । इत्युक्तरः कलहरातादूषकः स्थात्
स्वकर्मणः ॥” इति ।

कुसार्गप्रवर्तकेन विनश्वरेण यौवनेन शुभवाञ्छितफलप्राप्तिरेव श्रेयसीत्याहुः,
रागस्येति ।—यौवनं रागस्य विषयवामनायाः, आस्पदम् वा सम्यक् पदम् आस्पदम्
[“आस्पदं प्रतिज्ञायाम्” (६।१।१४६ पा०) इति निपातनात् सुट्] स्थानम्,
इति अवेमि जानामि, ध्वंसि विनश्वरम्, इति मे प्रत्ययः न हि इति न, अपि
तु यौवनं कथमदुरमेवेति जानामीत्यर्थः, (“सन्ध्याव्याजवेषनिवर्त्तने द्वौ प्रतिषेधौ” इति
वामनः) क्षितौ पृथिव्यां, को वा जनः कृत्याकृत्यविचारणासु कर्त्तव्याकृत्यवधारणेषु,
विमुखम् अत्रमिति भावः, यौवनमित्यनेमान्वयः, न वेति ? न जानाति ? सर्व एव
यौवनं तद्यामृतं वेतीत्यर्थः, एवं निन्द्यामपि इदं यौवनं यदि इत्यम्रं अनेन प्रकारेण, भक्त्या
पितरौ शुश्रूषमाणस्य [शुभ्रामोः सज्जनस्यात्मनेपदित्वात् शानच्-प्रत्ययः] सेवमानस्य,
मे मम, याति गच्छति, अतिक्रामतीति यावत्, तदा ईप्सितफलप्राप्त्यै यमीष्टलाभाय,
भवेत्, [आप् प्रातोः सज्जनात् निष्ठाप्रत्ययः] ; सन्दर्भाप वस्तु शुभकर्मण्य व्याप्रियमाणं
शुभफलदं भवतीति भावः । [अत्र हि निन्द्यास्तुना यौवनेन मातापितृसपत्न्योपाधनं
यदि लभ्यते, तदेव तस्य साफल्यम् इति कथनेन “अथवा न” इत्यर्थस्य
प्रतीयमानतया प्रतीयमानव्यपेक्षा अभ्यपूर्विका परिकङ्क्षाऽऽलङ्कारः ; तल्लक्षणं
यथा दर्पणे—“प्रसादपन्नतो वाऽपि क्वचितादस्तुनो भवेत् । तादृगव्यपेक्षयेत् शब्द
वार्थोऽथवा भवेत् ॥ परिकङ्क्षा—” इति । शार्ङ्गनिबन्धितं ३ तमम् ॥ ५ ॥

(५) निर्वस्य; वैराग्यवान्, अनासक्त इत्यर्थः । जीवन्त्युतयोः जीवन्तोरपि स्वत-

नायकः । वयस्य ! न मस्यगभिहितं त्वया । कुतः ?—
 तिष्ठन् भाति पितुः पुरो भुवि यथा, सिंहासने किं तथा ?
 यत् संवाहयतः सुखं तु चरणौ तातस्य, किं राजके ? ।
 किं भुक्ते भुवनत्रये धृतिरमौ, भुक्तोऽश्नते या गुरोः ?
 आयासः खलु राज्यम् अश्नतगुरोस्तत्रास्ति कश्चिद्गुणः ? ॥ ६ ॥

विदूषकः । [आत्मगतम्] अहो से गुरुभणसुसूमागुराभो !! ।
 [निश्चित्य] भोदु, ता एदं पि दाव अस्य विषय भणिस्सं ।
 [प्रकाशं] भो वयस्य ! ना कलु अहं रज्जमोक्खं ज्जेव (केवलम्)
 उद्दिमिअ एव्वं भणामि, अस्यं पि दे करणौज्जं अत्थि
 ज्जेव (४) ।

कृते इदानीदृशं वनवासदःखमनुभवनं, तत्र प्रसीद इदानीमपि तावत्, गुरुचरण-
 शुश्रूषानिर्वन्धात् निश्चय इच्छापरिभोगरमणीयं राज्यसुखम् अनुभूयताम् ।

(४) अहो अयम् गुरुजनशुश्रूषागुरागः !!! भवतु, तदेतदपि तावत् अय-
 द्रिय भविष्यामि । भो वयस्य ! न खल्वहं राज्यसुखमेव (केवलम्) उद्दिश्य एवं
 मचास्मि, अथ्यदपि ते चरणौशमस्येव ।

प्राथम्योक्तिरर्थः, पित्रोर्वर्ति शेषः, अतिशयत्वतः चामग्नभरणयोः पादौ सुखपरित्यागा-
 दिति भावः । गुरुचरणौति ।—गुरोः, पित्रोः, चरणशुश्रूषाया यः निर्वन्धः
 आघातप्रत्ययः, आघात इति यावत्, तथातः ।

मातापितृचरणसंसेव पत्राणां भक्तिमतानवश्यकर्तव्यत्वाद्, तिष्ठन्निति ।—पितुः
 जनकस्य, पुरः अगतः भुवि भूतलो, तिष्ठन् यथा नाति राजते, जन इति शेषः,
 सिंहासने तिष्ठन् तथा किं भाति ? केव भातीत्यर्थः । तातस्य चरणौ संवाहयतः
 मर्दयतः, सेवमानस्य इत्यर्थः, जनस्य यत् सुखं, भवतीति शेषः, राजके
 राज्यभोगे इत्यर्थः, तथा किम् ? केव तादृशं सुखमित्यर्थः । गुरोः पितुः,
 भुक्तोऽश्नते भक्षितावशिष्टे, भुक्ते अश्नते, सुतेनेति शेषः, या धृतिः सन्धोवः,
 भवतीति शेषः, भुवनत्रये भुक्त उपभुक्ते, असौ धृतिः, किम् ? त्रिभुवनभोगेऽपि तादृशी
 धृतिर्नास्तीत्यर्थः । उद्दिशः त्यक्तः, गुरुदेन तत्रोक्तम् गुह्यत्यागिनः, गुरुसेवात्यागिन
 इत्यर्थः, राज्यम् आयासः खलु केव एवेत्यर्थः, तत्र राज्ये, कश्चित् गुणः सुखमिति

नायकः । [स्माकतम] (न) वयस्य ! ननु कृतमेव यत् करणीयम् ।

पश्य—

न्याय्ये वत्सनि योजिताः प्रकृतयः, सन्तः सुखं स्थापिता

नीती बन्धुजनस्तथाऽऽत्मसमता, राज्ये च रक्षा कृता ।

दत्तो दत्तमनोरथाधिकफलः कल्पद्रुमोऽप्यर्थिनं

किं कर्तव्यमतः परं, कथय वा यत्ने स्थितं चेतसि ? ॥ ७ ॥

विदूषकः । भो वयस्स ! अश्वंतसाहसिप्रो मदगहदप्रो

यावत्, अस्ति ? नाख्येयस्यः ; अथ काङ्क्षितं बीजम् । [अथ हि उपमानभूतस्यः निंदासमावधानादिव्यः उपमेयभूतानां पितृसमीपावधानादीनामाधिक्यवचनात् व्यतिरेकालङ्कारः ; तद्वच्च यथा दर्पणे — “आवक्ष्यमुपमेयव्योपमानाश्रूतताऽववा । व्यतिरेक एक उक्ते द्वौ नास्ते स च निष्ठाः” इति । तथा अवापि नैव भातीत्याद्यर्थस्य प्रतीयमानतया प्रतीयमानव्यपेक्षा अपत्यपूर्विका परिसङ्गताऽलङ्कारः इत्यनयोः सङ्करः । एवं भुक्ते इति पदात् भोगनोपभोगरूपांश्चैव प्रातःपादनादर्थेभ्योऽपि । अस्मिन् श्लोके प्रथमे पादे “तितृणं जग.” इति प्रथमान्तनिर्देशः, द्वितीयादिषु “जगस्य सुखम्” इत्यादि भावनिर्देशः, तेन प्रक्रममङ्गदाव.] । आर्दूषविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

(न) स्माकतम उत्तमव्यक्तौना हास्यविशेषः, “ज्येष्ठानां स्माकतहसिते” इति दर्पणीकतेः ; तद्वच्च यत्ने तमेव — “ईषद्विक्रीडितयनं स्मितं स्मात् स्यान्दिताचरम्” इति । [तेन सङ्घति बहुव्रीहिः, क्रियाविशेषवच्च] ।

पुरुषमात्रस्य विगंघनी नरपतेर्हेतु करणीयं तत् सर्वमेव मया कृतमित्याहुः, न्याय्ये इति ।—प्रकृतयः अमात्यादयः, न्याय्ये न्यायादनपेते, [“असंप्रप्यश्रेयाद्यादनपेते” (भाषाट्टक पा०) इति यत्प्रत्ययः] वत्सनि पण्डि योजिताः निष्पोजिता इत्यर्थः, नयेति सर्वेषु अप्याहर्षस्यम् । सन्तः सखयः, सुखं यथा तथा स्थापिताः, तथा एवं, बन्धुजनः आत्मसमतां स्वतुल्यतां, नीतः प्रापितः, स्वसमानः कृत इत्यर्थः, राज्ये च रक्षा कृता राज्यवत्त्वमपि कृतमित्यर्थः, दत्तं मनोरथादपि अधिकं फलं येन तथाभूतः, कल्पद्रुमः अपि अग्निने याचकाय, दत्तः, अस्मात् सर्वाख्येव असूक्त्यसूक्त्यपि लब्ध्वा स कल्पद्रुमोऽपि मया प्रदत्तः, अतो नादर्थं किमपि ममास्तीति भावः ; एतेन दानधीरत्वमस्य सूचितम् ; अतः परं किं वा किमपरमित्यर्थः, कर्तव्यम् ? नमेति शेषः, ते तव, चेतसि मनसि, यत् स्थितं तत् कथय । आर्दूषविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

दे पडिबस्वो, तस्मिं अ समाससङ्घट्टे दे पधाणामञ्चसमधि-
ट्टिटं पि ण तुए विणा रज्जं सुत्थिरं (प) त्ति पडिभाटि (५) ।

नायकः । धिक्खखं ! मतङ्को राज्य हरिष्यतीति शङ्कसे ?

विदूषकः । अध ई । (६)

नायकः । यद्येवं, तत् किं न स्यात् ? ननु स्वशरीरात्
प्रभृति सर्वं परार्थमेव मया परिपाक्यते । यत्तु स्वयं न दीयते,
तत् तातानुरोधात् ; तत् किमनेनावस्तुना चिन्तितेन ? वरं
ताताशैवानुष्ठिता ; आज्ञापितस्यास्मि तातेन, यथा—“वत्स
जीमूतवाहन ! बहुदिवसपरिभोगेण स्वीकृतसमित्कुशकुसुमम्
उपभुक्तमूलफलकन्दनीवारप्रायमिदं स्थानं वर्त्तते ; तदितो
मलयपर्वतं गत्वा किञ्चित् तस्मिन् निवासयोग्यमाश्रमपदं
निरूपय” इति । (फ) तदेहि, मलयपर्वतमेव गच्छावः ।

विदूषकः । जं भवं आणवेदि । एटु भवं (७) ।

[इति उभौ परिक्रान्तः ।]

(५) भी वयस्य ! अत्यलसाहसिको मतङ्गहस्तस्यो प्रतिपद्यः । तस्मिंश्च
समाससङ्घट्टिते ते प्रधानानात्वसमधिष्ठितमपि न त्वया विना राज्यं सुत्थिरमिति
प्रतिभाति ।

(६) अध किम् ।

(७) यत् भवानाज्ञापयति । एतु भवान् ।

(प) अत्यलसाहसिकः अतिदुर्दान्तः । प्रतिपद्यः शत्रुः । समाससङ्घट्टिते
सङ्घट्टिते । प्रधानानात्वसमधिष्ठितं मुख्यमन्त्रिभरचितम् । सुत्थिरं निर्भिन्नं स्थितम् ।

(फ) यद्येवं—अदि एवं मतङ्गेन मे राज्यं हृतं, तत् तदा, किं न स्यात् ? सर्व-
मेवाभीष्टं वफलं लब्धमिति भावः । ननु यतः । न दीयते, राज्यामिति शेषः ।
अवस्तुना अपारिण । ताताशैव पितुरादेश एव, अनुष्ठिता प्रतिपादिता, वरं मया
प्रियेभ्यः, अपरं अपरं वस्तुनश्चित्तनात् पितुरादेशपालनश्चित्तनं श्रेष्ठमित्यर्थः ।
बहुदिवसपरिभोगेण दीर्घकालव्यवहारेण । स्वीकृतमिति ।—स्वीकृतानि गृहीतानि,
समित्कुशकुसुमानि वस्त्राणि तथोक्तम् । उपभुक्तेति ।—उपभुक्ताः मूलफलकन्दनीवाराः

विदूषकः । [वचनोऽवलोक्य] भो बभ्रस् ! पेक्ख पेक्ख,
एसो क्व, सरसघणचंटणवणुच्छंगपरिमिलणलगावहुल्ल-
परिमलो विमलतडुणिवडुणजज्जरिज्जंतणिज्जकच्छलितसिसिर-
सीधरामारवाही पढमसंगमोक्कंठिदपिआकंठगहो विअ
ममपरिस्समं अवनअंतो रोमंचेदि पिअबभस्सं मलअ-
माकरो (८) । (व)

नायकः । [निरुद्ध मविशयम्] अये ! प्राप्ता एव वय
मलयपर्वतम् । [समलाटवलीक्य] अहो रामणीयकमस्य !!
तथा हि—

(८) भो वयस्य । प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एव यत्नं सरसघणचन्दनवलीक्यपरि-
मिलनलगावहुल्लपरिमलो विमलतटनिपतनजर्जरायमाधनिर्भरीच्छलितमिश्रश्रीकरा-
मारवाही प्रथममङ्गमोक्कणितप्रियाकण्ठयड इव मार्गपरिश्रमपनयन् शोभाययति
प्रियवयस्यं मलयमाकरो ।

प्रायेण बाहुल्यात् यस्मात् तथाभूतम् ; यदा—उपभृता मूलादीना प्रायो बहुलाग्रं
यस्मात् तथाभूतम् । निरुपय निषेध, अन्वेषय इत्यर्थः ।

(९) अरसीति ।—अरसं स्निग्ध, चरुं निविडं, यत् अन्तर्जनं तस्य उत्पद्ये
कोष्ठे, परिमिक्षनेन मत्प्रेक्ष्ये, कपः सञ्जातः, बहुलः प्रभूतः, परिमलः गन्धः यत्र तथा-
भूतः ; एतेन शीतलान्धस्य सूचितम् । विमलोति ।—विमलो निर्मलो, तटे निपतनेन
जर्जरायमाधः सूर्यतामापद्यमानः, यः निर्भरः पर्वतोपरितटान् पतदारिवद्वातः,
तस्मात् उच्छलितः समलात् विक्षितः, वः मिश्रः शीतलः, शीतलार्था
कङ्कलचानाम्, आसारः आरामप्राप्तः, तदाही तद्वान्निष्ठः ; एतेन श्रेष्ठं प्रकटितम् ।
मलयमाकरोः दक्षिणामिक्षः ; अत्र मलयेति विशेषणेन मान्द्यं प्रकाशितम् । प्रथमेति ।—
प्रथमो यः कक्षनः तस्मिन् उत्कण्ठितायाः उत्सुकायाः, प्रियायाः कण्ठयड इति
कण्ठाशेष इव । मार्गपरिश्रमस्य अन्वपश्येत्तल्लान्तिम् । अपनयन् हरन् । प्रियवयस्यं
त्वानिष्ठः । शोभाययति शोभाययनं करोति, उत्प्रासीदयति भावः, ["तत्
करोति" (ग०) इत्यर्थे विष्, ततो मत्पे कृष्] । दूरदेशादागतस्य प्रथममङ्गमालो
हि ज्ञानमुगन्धद्वयसञ्चितायाः प्रियायाः सात्त्विकभावोदयात् उत्पन्नं वारिष्ठा
श्रीतलीकृतदेहस्य नायकस्य अध्वश्री गगतीति पवित्रं, तेनेत्युत्प्रेक्षा ।

माद्यद्दिग्जगण्डभित्तिकषणैर्मन्त्रस्रञ्चन्दनः
 क्रन्दत्क्रन्दरगह्वरो जननिधिरास्फासितो वीचिभिः ।
 पाटाकृत्करकृत्तमौक्तिकशिलाः सिद्धाङ्गनानां गते-
 दृष्टोऽयं मजयाचलः किमपि मे चेतः करोत्युत्सवम् ॥८॥
 तदेहि, अत्राकृष्टा वासयोग्यं किञ्चिदाश्रमपटं निरूपयावः ।
 निरूपकः । एवं करिम्ह । [अगतः स्त्रिया] एदु भवं । (८)

[आरोहणं नाटयतः ।]

नागवः । [दक्षिणाक्षिण्यन्दनं सूचयन्] अये !—

दक्षिणं स्पन्दते चक्षुः फलाकाङ्क्षा न मे क्वचित् ।

न च मिथ्या मुनिवचः कथयिष्यति किं त्विदम् ? ॥ ९ ॥

(९) एव कर्तुः । एतु भवान् ।

साद्यदिति ।—साद्यतां [देवादिक सदृशाः] अतएव दीर्घत्वम् । उन्मत्तोभूतानां, सदृशवेद्येति भावः, दिव्यानां गण्डा एव भित्तयः तासां कषणैर्घर्षितैः, मद्याः अत एव स्रवन्तः अरद्रवाः, चन्दनाः चन्दनतरवः यत्र तत्राभूतः ; मजयाचल इति चन्दनमया जायन्ते इति प्रसिद्धिः ; जलानि निधीयन्ते अस्मिन् इति जलनिधिः [उपसर्गान् आतीरधिकरणे कि-पत्यर्थः । “रवाकरो जलनिधिः” इति समुद्रपर्व्यां अमरः] तत्र जलनिधेः समुद्रस्य, वीचिमिलरङ्गैः, आस्फासितः आहतः, अत एव क्रन्दति ध्वनति, क्रन्दत इत्येव, गह्वरांश्च विज्ञानि यत्र तथोक्तः ; तथा सिद्धाङ्गनानां सिद्धाङ्गदेव-जीविविशेषनामिकां, गतेः गमनैः, पाटाकृत्करकृत्तमौक्तिकशिलाः मुक्तमयप्रसारा यत्र तत्राविष्टाः, एतेर्विशेषणैश्च परित्यज्य अतीव रमणीयत्वं व्यज्यते] अयं मजयाचलः दृष्टः मज् मे मम, चेतः किमपि अनिर्दिष्टमयं यथा तथा, उत्पन्नम् उत्पन्नितं, ज्ञोति, दर्शनार्थमुत्पन्नं ब्रह्मतीत्यर्थः । [स्वदण्डवर्णनात् स्वभाषोक्तिः ; किञ्च उत्पन्नत्वजनकहेतूनां वाक्य-पदाद्यगतत्वात् काव्यलिङ्गमपि, अतः सङ्गरः] । आर्द्र-विक्रीडितं वनम् ॥ ८ ॥

दाक्षयमिति ।—मे मम, दक्षिणं चक्षुः तदपाङ्गदेव इत्यर्थः, स्पन्दते स्फुरति, क्वचित् फलम् उल्लिखाम्यन्दनजलं शुभम् स्त्रीलामरूपम् इत्यर्थः, आकाङ्क्षा अभिलाषा, न, अस्तीति शेषः ; मुनिवचः मुनेः शकुनशास्त्रकारस्य, वचः दक्षिणाक्षि-चन्दनेन शुभस्त्रीलामरूपकथनसूचकवचनमित्यर्थः, न च मिथ्या अवश्यभाषोत्यर्थः, अतः

विदूषकः । भो बधस् ! अवस्समाससं (भ) दे पिअं
णिवेदेदि । (१०)

नायकः । एवं नाम (म) यथाऽऽह भवान् ।

विदूषकः । [विभीक्ष्ण] भो बधस् ! पेक्ख पेक्ख । एदं
क्खु सविसेसघणसिण्हपाटवविमोहिअं सुरहिहविमंघ-
गविमणुहामधूमणिग्गमं अणुब्बिमसुहणिसससावधरणं तवो-
वणं (य) विअ लक्खौघदि । (११)

नायकः । सम्यगुपलक्षितम् । तपोवनमेवैतत् । कुतः ?—

वासोऽर्थे दययेव नातिपृथक्कः कृत्तास्तरूणां त्वचो

मग्नाऽऽलक्ष्यजरत्कमण्डलु ततः स्वच्छं पयो नैर्भरम् ।

(१०) भो बधस् ! अवश्यमासन्न ते प्रियं निवेदयति ।

(११) भो बधस् ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एतत् खलु सविशेषघनसिंहपाटव-
विश्रीभितं सुरभिहविर्गन्धर्वाभितोहामधूमनिर्गमम् अनुहिमसुखनिषयापदगणं
तपोवनमिव लक्ष्यते ।

(भ) आसन्नं समीपवर्ति ।

(म) एवं नामेति ।—एवम् आसन्नमिदं, नाम सभाबलायां, सभास्यते
इत्यर्थः, सुनिमित्तसूचनादिति भावः ।

(य) सविशेषेति ।—सविशेषम् अत्यन्तं, घनैः सिन्धेः पादपैः तरुभिः,
विश्रीभितं विशिष्टैश्चालकृतं, तथा सुरभिः प्राणसुखकरः (“सुरभिप्राणतर्पणः”
इत्यमरः) हविर्गन्धो गर्भे जातोऽस्य [तारकादित्यादितच्] तादृशः, उद्भूतः उत्पन्नः,
‘अमलं निर्मलो यस्मात् तथाभूतं, तथा अनुहिमाः हिंसाद्यभावाद्दुहेगरहिताः, अत
एव सुखनिषयाः सुखिनावस्थिताः, आपदगणाः यस्मिन् तपोवनम् । तपःप्रधानं वनं
तपोवनम् ।

तपोवनावधारणहेतुमाह, वासोऽर्थमिति ।—वासोऽर्थं परिधानार्थं, न त्वत्वेन
प्रयोजनेनेति भावः, दययेव कृपायुतयेव, अतिस्वल्पवल्कलच्छेदेन तदर्थं व्यथा
जवेदिति चेदेवेव इति भावः, नातिपृथक्कः नातिस्वल्काः, तरुणां लघुः वल्कलानि,
कृत्वाः कृत्वाः, मग्नाऽपि आलक्ष्यः सम्यग्दृश्यः, जरन् जीर्णतामापन्नानि, कमण्डलुः

दृश्यन्ते तुष्टितोज्झिताश्च बटुभिर्मोक्षयः क्वचिन्मखला

नित्याकर्णतया शुकेन च पदं साम्नामिदं पठ्यते ॥ १० ॥

तदेहि प्रविश्य भवलोकायावः । [भवेशं नाटयतः । अविज्ञयं

विधीयते] अहो ! तु खलु मुदितमुनिजनप्रविचार्यमाणसन्दिग्धवेद-
वाक्यविस्तरस्य पठदृष्ट्यादियमानाद्वादेसमिधस्तापसकुमारिका-
ऽऽपूयमाणबालब्रह्मबालस्य प्रशान्तरमणीयता (२) तपो-
वनस्य । इह हि—

मधुरमिव वदन्तः स्वागतं भुङ्क्षुशब्दे-

नतिमिव फलनस्रैः कुर्वन्तऽमी शिरोभिः ।

अलपावविशेषः यास्यन् तत्, ("कमलसुरजः" इति कविः; पाठो न
साधोयान् ।) ततः स्वच्छं सुनिर्मलम्, आविष्टते तथा कमलसुरजं न
सम्भवतीति भावः, भैक्षं पयः निर्भरीदकम् ; तथा क्वचित् प्रदेशे बटुभिः
अग्नर्विवाहकैः, चादौ तुष्टिताम्बुजाः, पश्चात् अविज्ञताः लक्षाः, [अथ स्नातानु-
ज्ञितवत् पूर्वकावस्थापरकालेन कर्मधारयः] भीष्माः सुष्ठवनिर्मिताः, मेखलाः
आसीदामानि दृश्यन्ते, तथा नित्याकर्णतया नित्यवचनेन हेतुना, शुकेन
पक्षिविशेषैश्च, साक्षां सामवेदानाम्, इदं सुयमानं, पदं पठ्यते । [अथ क्लृप्त-
वर्णनात् स्वमावीक्तिरलङ्कारः एवं दृश्येव इत्यनेनोच्चारणद्वारा इत्यनेनोः संसृष्टिः] ।
आदर्शविकीकृतं वृत्तम् ॥ १० ॥

(२) मुदितेति ।—मुदितेः हृष्टेः, मुनिजनेः प्रसन्नैश्च विचार्यमाणो भीमात्म-
जानः, सान्द्रः सन्तुष्टः प्रातः, वेदवाक्यानां विस्तरो यत्र तादृशस्य, ("विस्तारी विसृति
व्यासः स तु शब्दस्य विस्तरः" इत्यमरः) पठति; बटुभिः ह्रियमाना आर्द्राद्राः
पतिवरसाः [वीर्यायां हि] समिधः अग्निकाष्ठानि यत्र तथाभूतस्य, तथा
तापसकुमारिकाभिः तपस्विजन्यकामिभिः, आपूयमाणः लक्षैः सन्निवृत्तमाणाः, बाल-
ब्रह्मबालं बालबालाः [बालकानि चित्तजनकानि बालानि मृद्वानि ये ते] इत्यतस्त्व-
ष्टेः पदसमलकारार्थं वर्णनाद्वारा इतिविशेषा यत्र तन्नाभूतस्य । प्रशान्तस्य तत्
इत्यनेनोच्येति तस्य भावः, क्षिप्रमनोहरत्वमित्यर्थः । [स्वमावीक्तिः अलङ्कारः] ।

तदेव दृक्कृति, मधुरमिति ।—आखिनोऽपि तरवोऽपि, क्लृप्तं अतिप्रसन्नपण्यां
कृत्तिविशेषां मिथितः ? तापसजनेरिति शेषः । तन्नाहि, अनी आखिनः, भङ्गायां

मम ददत इवाच्ये पुष्पहृष्टिं किरन्तः

कथमतिथिमपर्यां शिञ्जिताः शाखिनोऽपि ॥११॥

तन्निशमयोग्यमिदं तपोवनम् । मन्ये भविष्यतीह वसतां
मस्माकं निवृत्तिः । (ल)

विदूषकः । भो बभ्रस्व ! किं क्व एते ईसिबलिप्रकंधरा
णिञ्चलमुहावसरंतटरटनिप्रदम्भकवला समुद्रमिटदिसैक-
कस्या सुहृदिमोलिललोभणा आभ्रस्तता बिभ्र (व) हरिणा
लक्ष्मीश्रान्त । (१२)

(११) भो बभ्रस्व ! किं खल्वेते ईषदवलितकन्धरा निञ्चलमुखापसरहर-
दलितदम्भकवलाः समुद्रमितदत्तैककथाः सुहृदिमोलिललोभणा आभ्रस्तयन्ता इव
हरिणा लल्यन्ते ।

अनराधाः, अष्टः गच्छन्ते, लघुवं सुमनोहरं, स्वामते सुखिनाममनं, वदन्तः पुष्कलाः इव,
कथनघ्नेः कथनभारावनतैः, शिरोभिः गतिं प्रणामं कुर्वन्ते इव प्रचमन्तोव, तथा
पुष्पहृष्टिं किरन्तः पुष्पाणि निक्षिपन्तः इत्यर्थः, मम अच्ये ददते इव । [“कुर्वन्ते
ददते” इत्युभयत्र कर्तृश्रेयसापेक्षत्वादात्मनेपदम् । अत्रोच्चाऽलङ्कारः । तदुक्तं
दर्पणे—“नवेत् सन्भावगोत्रेणा प्रकृतस्य परात्मना” इति । शाखिनो वृक्षम ।
तल्लक्ष्यं वला—“नयुगलस्य यन्तारो धी गच्छोऽथ सन्तारो । समुद्रिच्छरिविराता शाखिनो
चित्रकामा ॥” इति ॥ ११ ॥

(ल) निवृत्तिः सकीर्णः, सुहृदिमिति यावत् ।

(व) ईषदिति.—ईषत किञ्चित्, बलिताः बलीकृताः, कन्धरा धीरा येः
तपोक्ताः । निञ्चलिति.—निञ्चलेभ्यः छिन्नेभ्यः, रोमन्मनादिभ्यापाररहितेभ्य इति
भावः, सुखेभ्यः अपसरन्तः खलन्तः, दददलिताः किञ्चित् खण्डिता ईषद्वर्षिताः
इति यावत्, दम्भकवलाः कुत्राकुत्रपासा येषां तथाभूताः । समुद्रमिति.—
समुद्रमितः दत्तश्च अवहित इति यावत्, एकः कर्षो येः तादृशाः । तथा सुखिन
निमोलिते लोभने येः तथाविधाः । आभ्रस्तयन्ता इव मल्लान्ता इव, क्षिप्तमिति शेषः ।

नायकः । [वन्दे दत्ता] सखे ! सम्यगुपलक्षितम् । तथाहि—
 स्थानप्राप्तावधानं प्रकटितसमतामन्दतारव्यवस्था-
 निष्क्रांदिन्या विपश्चया मिलितमलिकृतेनेव तन्त्रोस्वरेण ।
 एतं दन्तान्तरान्स्थितवृणकवलच्छेदशब्दं नियम्य
 व्याजिह्वाङ्गाः कुरङ्गाः स्फुटललितपदं गीतमाकर्णयन्ति ॥१२॥

विदूषकः । भो बभ्रस्स ! को वृण एसो तवोवणे गाग्रटि ? (१३)

नायकः । यथैताः कोमलाङ्गलितलाभिह्वन्यमानाः स्फुटं
 क्कणन्ति तन्त्रस्तथा काकलीप्रधानं गीयत इति तर्कयामि,
 [अकुल्येवायतो निर्दिश्यन्] अस्मिन्नायतने देवतामाराधयन्तौ
 काचिद्विद्या योषिदुपवीणयति । (श)

(१३) भो बभ्रस्स ! कः पुनरेव तपोवने गायति ?

तदेव प्रकटयति, स्थानेति ।—एते कुरङ्गाः हरिणाः, व्याजिह्वानि चतोवालसान्,
 कङ्कानि येषां तपोक्ताः, निशला इति भावः, (“जिह्वान्तु कुटिलेऽलसं” इत्यमरः)
 दन्तानाम् चन्तरालेषु चन्त्रादेषु स्थिता ये वृणकवलाः तेषां छेदशब्दं चर्चध्वनिं,
 नियम्य व्यगयित्वा, एकार्वाचतत्वात् इति भावः, प्रकटिता आविष्कृता, समतया
 साध्यन्, या मन्दतारव्यवस्था मन्थोरीश्रव्यवस्थानं, तथा निष्क्रांदिन्या निष्क्रांदिः शब्दः,
 “स्थाननिर्घोषनिष्क्रांदनादनिस्थाननिस्थानाः” इत्यमरः) सः अन्धः अक्षीत निष्क्रांदिनी
 [अस्यर्थे इन्प्रत्ययः] तस्याः सुस्वरं शब्दितायाः, विपश्चयति विस्तारयति शब्दमिति
 [विपूर्वात् “पचि विस्तारे” इत्यस्मात् चौराडिकपचिघातोश्च, ततः गौरादित्वात् ङीष्-
 प्रत्ययः] विपश्यो तस्याः बोधायः, (“बोधा तु वल्लको विपश्यो” इत्यमरः)
 तन्त्रोस्वरेण अलिकृतेनेव अमरगुञ्जितेनेव, मिलितं सङ्कतं, तथा स्फुटानि सुव्यक्तानि,
 ललितानि मनोहराणि, पदानि सुपुतिङ्गलरूपाणि यस्य यस्मिन् वा तादृशं, गीतं
 स्थाने वचाधीन्ये इति भावः, प्राप्तम् अवधानं यत्र तादृशं यथा ज्ञातं तथा [“स्थान-
 प्राप्ता दधानम्” इति पाठे स एवायः ।] आकर्णयन्ति श्रमन्ति । [अत्र
 स्वभावोक्तिरलङ्कारः, “अलिकृतेनेव” इत्युपमा च तदनयोः संवृष्टिः] । अन्धरा इत्यम्,—
 अन्धेर्धातां वयेव प्रमुनियतिगुता अन्धरा कोर्णितेयम्” इति लक्षणात् ॥ १२ ॥

(श) कोमलेति ।—कोमलेन सुदुलेन, अकुलितलेन अभिह्वन्यमानाः

विदूषकः । भो वधस्य ! एहि चरहेवि देवदाभदणं पेक्खम्ह । (१४)

गायकः । वयस्य ! साधूक्तं खलु भवता । वन्द्याः खलु देवताः । [उपसर्पन् सञ्चया स्त्रिया] वयस्य ! कदाचित् द्रष्टुमनर्हस्यं जनो भवति । तदावां तमालगुल्मान्तरितौ पश्यन्ताववसरं प्रतिपालयावः (ष) । [तथा कुर्वतः] ।

[ततः प्रविशति मृनावपविष्टा वीणां वादयन्ती मलयवती चेटी च ।]
गायिका । (गायति)—

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते ! मम हि गौरि ! ।
अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति ! युष्मत्प्रसादेन ॥ १३ ॥

(१४) भो वधस्य ! एहि आवासपि देवतावतनं प्रेषावहे ।

ताड्यानां । कथयन्ति स्वर्गान् । काकलीप्रधानमिति ।—काकली सृष्टः मधुरा-
सृष्टः स्वर्गः, प्रधानं यत्र तत् यथा तथा, (“काकली तु कलौ सृष्टा भवती तु मधुरा-
सृष्टे” इत्यमरः) । आद्यतने उपासनामन्दरे । द्विविधया दिव्या स्त्रीर्गोत्रा [दिव्-
शब्दात् “तत्र भवः” (४।३-५३ पा०) इति दत्तप्रत्ययः, ततः स्त्रिया टाप्], योषित्
स्त्री, उपवोषयति बोधया उपगायति, बोधावादनपुरःसरं गायतीत्यर्थः । [उपवोषा-
शब्दात् चिच् प्रत्ययः, ततः छटि प्रथमपुरुषैकवचनम्] ।

(ष) उपसर्पन् समीपं मच्छन् । अनर्हः अपयोग्यः । अयं जनः इयं रमणीयवती ।
तमालेति—तमालानां तदास्त्रयकणां, गुञ्जेन निचयेन, विचारयोग्यवती, अनारितौ
आच्छादितप्रतीरो, मोषितौ इत्यर्थः । पश्यन्ती, इमां रमणीयमिति ज्ञेयः । अवसरं
समयं उपस्थितियोग्यमनयमिति यावत्, प्रतिपालयावः अपेक्षावहे ।

यद्यपि भाषाविभागकथनावसरे दर्पणकारिण—“पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं क्वात्
क्षतात्मनाम् । श्रीरसेनो प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च बोधिताम् । आसामिव तु गायामु
मङ्गाराङ्गो प्रयोजयितुम् ॥” इति कथयता मङ्गाराङ्गीभाषयेव मलयवतीनाञ्चकथनं
समीचीनमुक्तं, तथाऽपि दिव्ययोषित्त्वात् वनीपपुरुषाणामिव अनीचनारीणामपि
संस्कृतभाषया कथनं समीचीनमेव मन्वन्ते नाट्यकाराः । यतः संस्कृतेनैव कथितव्याजिन

नायकः । [कथं दत्ता] वयस्य ! अहो गीतम् ! अहो
वाद्यम् !! (स) —

व्यक्तिर्व्यञ्जनधातुना दशविधेनाप्यत्र लब्धाऽमुना

विस्मष्टो दत्तमध्यलम्बितपरिच्छिन्नस्त्रिधाऽयं लयः ।

गोपुच्छप्रमुखाः क्रमेण यतयस्तिस्त्रोऽपि सम्पादिता-

स्वातोद्यानुगताश्च वाद्यविधयः सम्यक् च यो दर्शिताः ॥१४॥

इतिनाह, उत्प्लवति । — उत्प्लवनां विकसितानां, [“उत्प्लव-कं प्लव प्रप्लवः” (भा०)
इति प्लवधातोः निष्ठाप्रत्ययेन निपातनसिद्धाः] कलकानां कैसरेषु किञ्चल्येषु, यः पराग-
रजः, तद्वत् गौरीः द्युतिः कान्तियन्त्राः तादृश ! कलकप्रभे इत्यर्थः, भगवति गौरि !
युक्ताप्रसादेन भवदनुपदेष्ट, नम अभिवाञ्छितम् अभिलषितम्, अभीष्टपतिशाम-
कपमिति भावः, हि निश्चितं, प्रसिध्यतु सफलताम् एतु । [लुभीपना] । आर्या
उच्यते, — “लक्ष्मेतत् सप्त गवा भीपेता भवति नेह विषमे जः” इत्यादि
तल्लक्षणम् ॥ १३ ॥

(स) अहो गीतम् — अहो वाद्यय्ये, उत्तमं गीतम्, उत्तमं वाद्यसेव्यम् ।

व्यक्तिरिति । — दशविधेन दशप्रकारेणापि, अमुना त्रीन्विधैर्भूतेनेति भावः ;
व्यज्यन्ते स्वरान् अनेनेति व्यञ्जनं तदेव धातुः सक्रीतावयवविशेषं तेन, स्वरव्यञ्जक-
सक्रीतावयवविशेषेभ्योऽर्थः, व्यक्तिः स्वरप्रशासनं, लब्धा प्राप्ता, अनुभूतेत्यर्थः । “दश-
विधेनाप्यन्तलम्बात्मना” इति ज्ञातं पाठः । अयं द्रुतं ग्रीष्मोच्चरितत्वं, मध्यं नाति-
ग्रीष्ममन्दीचरितत्वं, लम्बितं दीर्घोच्चरितत्वं, तेः परिच्छिन्नः विशेषितः, अत एव
विधा उत्तमप्रकारेण विविधः, लयः सक्रीतवाद्यानामेकतानरूपं साम्यं, सकृत्तद्व्यान-
विशेषः इत्यर्थः, (‘‘तालः कालाज्ञायामात्रं लयः साम्यमसास्त्रियाम्’’ इत्यमरः) विस्मष्टः
सम्यक् प्रकटतां गतः । गोपुच्छप्रमुखाः गोपुच्छप्रभृतयः, तिस्रोऽपि यतयः विच्छेदाः,
क्रमेण यथाक्रमं, सम्पादिताः प्रकाशिताः । तु पुनः, नयः विविधा इत्यर्थः, आतोद्यं
‘‘गीता, (‘‘चतुर्विधमिदं वाद्यं वादिनाऽऽतोद्यनामन्वम्’’ इत्यमरोक्त्या आतोद्यशब्दोऽयं
गीतायं ग्रीष्मोदककरतालरूपचतुर्विधवाद्ययन्त्राद्येकोऽपि अत्र कैवल्यगीतायं एव
ज्ञातित्यर्थः, ‘‘गीतां वादयन्ती’’ इत्यन्तत्वात्) तदनुगताः तत्सङ्गताः, वाद्यविधयः
वाद्यव्यापाराय, सम्यक् दर्शिताः प्रकटिताः । मार्दूल्यकीकृतं उच्यते ॥ १४ ॥

बेटो । [सप्रणयम्] भट्टिदारिए ! चिरं क्वु बादअंतीए कुदो
ण परिस्समो अग्गहत्थाणं ? (१५) (छ)

नायिका । [साधिलेपम्] हज्जे ! (क) कुदो मे देईए पुरदो
वीणं बादअंतीए अग्गहत्थाणं परिस्समो ! (१६)

बेटो । भट्टिदारिए ! णं भणामि किं एटाए णिकरुणाए
पुरदो वाइदेण ? जा एत्तिअं कालं कस्सआजणदुक्करेहिं
णिअमोवासणेहिं आराधअंतीए अज्जवि ण दे पसादं
दंसेदि । (१७) (ख)

विदूषकः । कस्सआ क्वु एवा, किं ण पेक्खम्ह ? (१८)

(१५) भर्तृदारिके ! चिरं खलु बादयन्त्याः कुतो न परिश्रमोऽयङ्क्षयोः ?

(१६) हज्जे ! कुतो मे देव्याः पुरतो वीणां बादयन्त्या अयङ्क्षयोः परिश्रमः ।

(१७) भर्तृदारिके ! ननु भणामि किमेवस्या निष्कारणायाः पुरतो वादितेन ?
वा एतावन्तं कालं कस्यकाजनदुक्कोर्नयमोपासनैराराधयन्त्या अद्यापि न ते प्रसादं
दशयति ।

(१८) कस्यका खल्वेवा, किं न प्रेषावहे ?

(छ) सप्रणयं सखेदम् । अयङ्क्षयोः हस्तायमानयोरित्यर्थः [हस्तधोरये
अयङ्क्षौ, तयोः, राजदत्तादित्वात् समासः, यद्वा,—अयो च तौ हयो चेति
अयङ्क्षौ, अवयवावयविनीरभेदात् कर्मधारयः, तयोः] ।

(क) साधिलेपं सतिरस्कारम् । बेटो प्रति राजकन्यायाः “हज्जे” इत्यनेन
सम्बोधनं नाटकप्रसिद्धं—“इति सद्दशो, प्रेष्या हज्जे” इति दर्पणम् ।

(ख) निष्कारणायाः निष्ठुरायाः देव्या गौर्या इत्यर्थः, पुरतः समुखे, वादितेन
वीणावादनेन किम् ? न प्रयोजनमित्यर्थः, वा गौरी, एतावन्तं कालं सुविरमित्यर्थः,
[अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] कन्या कुमारी एव कस्यका [स्वार्थे कप्रत्ययः] सा एव
जनः, तेन दुष्करेः कर्तुमशक्यः, नियमा व्रतानि च उपासनानि च निश्चमोपासनानि
तः । ते तत्र प्रसादम् अनुवृणु ।

नायकः । को दोषः ? निर्दोषदर्शनाः कन्यका भवन्ति ।

(ग) किन्तु कदाचिदस्मान् दृष्ट्वा बालभावसुलभात् साध्वसाञ्च
चिरमिह तिष्ठेत ; तदनन्तरेव तमालजालान्तरेण (घ) पश्यावः ।

विदूषकः । एवम् करेह । (१८) [उभौ पश्यतः ।]

विदूषकः । [दृष्ट्वा सविचयम्] भो वयस्स ! पेक्ख पेक्ख ।
अहह अश्चरिणं ! ण केवलं बीणाविस्साणेणेव्व (ङ)
सुहं करेदि । जाव इमिणा बीणाविस्साणाणुरुवेण रुवेण
वि (च) अक्कीणं सुहं वप्पाटेदि । का उण एमा ? किं दाव
देई ? आहो (छ) गाअकस्सया ? आहो विज्जाहरटारिआ ?
आहो सिहकुलमन्थवेत्ति ? (२०)

नायकः । [सम्पुटमवलोकयन्] वयस्य ! केयमिति नावगच्छामि ।

एतत् पुनरहं जानामि ।—

(१८) एवं कुरुः ।

(२०) भो वयस्य ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । अहह आश्चर्यम् ! न केवलं बीणा-
विज्ञानेनैव सुखं करोति । यावत् अनेन बीणाविज्ञानानुरूपेण रूपेणापि अन्धोः
सुखमुत्पादयति । का पुनरेषा ? किं तावत् देवी ? आहोस्वित् नानकन्यका ?
आहोस्वित् विद्याधरटारिका ? आहोस्वित् सिद्धकुलमन्थवेत्ति ?

(ग) को दोषः ? अन्धाः दर्शने इति शेषः । निर्दोषं दर्शनं यासां तासुवाभूताः ।
कन्यकाः कुमार्यः । “न च पश्येत् परस्मिन्मन” इति निषेधेऽपि कन्यकानां परपटो-
त्ताभावः तासां दर्शने न कश्चिद्दोषः सम्भवेदित्यभिप्रायः ।

(घ) अस्मान् अज्ञातकुलशोकान् पुरुषानित्यर्थः, [अविशेषणम् अस्मादः द्वित्वेऽपि
बहुवचनम्] बालभावे वाक्ये. सुलभ स्वाभाविकमित्यर्थः, तस्मात्, साध्वसात्
भवात्, (“भीतीर्भोः साध्वसं भयम्” इत्यमरः) । तमालजालान्तरेण तमालतटस्थ-
व्यवधानेन ।

(ङ) बीणाविज्ञानेन बीणायां विशेषज्ञानेन, सुनेपुण्येनेत्यर्थः ।

(च) बोधेति ।—बीणाविज्ञानस्य बीणावादनबीणस्य, अनुकूपेण सहमेन,
रूपेणापि सौन्दर्येणापि ।

(छ) “आहो” इति विस्मये, “स्वित्” इति मन्त्रे ।

स्वर्गस्त्री यदि तत् कृतार्थमभवच्चक्षुःसदृशं हरि-

नांगी चेन्न रमातलं शशभृता शून्यं मुखेऽस्थाः स्थिते ।

जातिर्नः सकलान्यजातिजयिनी विद्याधरौ चेदियं

स्यात् सिद्धान्वयजा यदि विभुवने सिद्धाः प्रसिद्धास्ततः ॥१५॥

विदूषकः । [नायकसवलोक्य सदर्थमात्मगतम्] दिट्टिआ

चिरस्स टाव कालस्स (ज) पडिदो क्व एमो गोअरे ममहस्स ।

[आत्मानं निर्दिश्य भोजनमभिधीय] अहवा णहि णहि, मम एव्व
एकस्स वज्झणस्स । (२१) (भ)

(२१) दिट्ठा चिरस्स तावत् कालस्स पतितः खल्वेव गोचरे नन्द्यस्य ।
अथवा गडि गडि, ममेव एकस्य व्राज्झणस्य ।

स्वर्गस्त्रीति ।—यदि इयं स्वर्गस्त्री सुरगारी, तत् तदा, हरिः इन्द्रश्च, (“यमानिलेन्द्र-
चन्द्रार्कविष्णुसिद्धाशुबाभिषु । शुक्लादिकपिमेकेषु हरिनां कपिले विषु ॥” इत्यमरः)
चक्षुषां सदृशं कृतार्थे सफलम्, अभवत्, परमदृष्टव्यवस्तुदर्शनादिति भावः । चेत् यदि,
इयं नागी पद्मकन्था, तदा अस्थाः मुखे स्थिते मति रमातलं पातालं, शशं वृषभेष्टं
विभर्ति धरतीति शशभृत् [शशशब्दपूर्वकात् भृषातोः क्तिप्] तेन शशभृता चन्द्रेण,
शून्यं न, भवतीति शेषः, एतन्मुखस्थेव चन्द्ररूपत्वादिति भावः । चेत् यदि, इयं
विद्याधरी, तदा नः अस्माकं, जातिः विद्याधरजातिरित्यर्थः, सकलाः सर्वाः,
अन्याः अपराः, या जातयस्ता जित्, शीलमनसा इति [शीलार्थे णिनिप्रत्ययः]
सकलान्यजातिजयिनी अपरसर्वजातिपराभवकारिणी, कस्यापि जातो हृदयकन्था-
रजसासम्भवादिति भावः । यदि सिद्धानां देवयोगिविशेषाकाम, अन्वये ऽंशे जायते
इति [समस्यन्तात् जनेर्लप्रत्ययः] तथोक्ता सिद्धान्वयजा सिद्धाख्यादेवयोगिजातिसम्भवा
क्यात्, ततस्तदा, विभुवने सिद्धाः तज्जातोऽया इत्यर्थः, प्रसिद्धाः ख्यातिं गताः,
एतत्प्रभावादिति भावः । [अत्र प्रकृते अप्रकृतस्य वस्तुनः संश्रयात् सन्देहालङ्कारः ।
उक्तञ्च दर्पणे—“सन्देहः प्रकृतेऽप्यस्य संशयः प्रतिभोव्यतिः” इति । स च हरिर्नयन-
साफल्यादिकलकलनात् अतिशयोक्त्या संवृष्टः] । आर्टूल्बिक्कीकृतं इतम ॥ १५ ॥

(ज) दिट्ठा भाग्येन । चिरस्स कालस्स [विषयायां यङ्] चिरैव कालेनेत्यर्थः ।

(भ) ममेव एकस्य व्राज्झणस्य—अयं भावः, अयं सम्भववशंवदतया मदधीन-

चेटी। [समन्वयम्] भट्टिदारिए! थं भणामि, किं एदाए
णिक्करुणाए पुरदो वाइदेण ? (२२) [इति बोधामाचिपति] (ज)

नायिका। [सरोषम्] हञ्जे ! मा भणवटिं गोरिं अधिक्खव ।
(ट) थं अज्ज किदो मे भणवदोए पसादो । (२३)

चेटी। [सहर्षम्] भट्टिदारिए! कहेहि दाव कौरिसो ? (२४) (ठ)
नायिका। हञ्जे ! जानासि, अज्ज सिबिणए एदं
एव्व बोणं वाइअंतो भणवदोए गोरिए भणिदाम्ह,—“बच्छे
मलअवटि ! परितुट्ठमिह तुह एदिणा बोणाविखाणादि-
सएण, इमाए अ बालजणदुक्कराए (ड) असाधारणाए ममोवरि
भत्तिए । ता बिज्जाहरचक्रवट्ठो अचिरेण ज्जेव पाणिग्गहणं दे
णिब्बत्तइस्सदि” त्ति । (२५) (ट)

(२२) भर्तृदारिके ! मय भणामि, किमेतस्मा निष्करुणायाः पुरतो वादितेन ?

(२३) हञ्जे ! मा भगवतीं गौरिमधिचिप । मत्पदा कृतो मे भगवत्या प्रसादः ।

(२४) भर्तृदारिके ! कथय तामत् कीदृशः ?

(२५) हञ्जे ! जानासि, अद्य स्वप्ने एतामेव बोधां वादयन्ती भगवत्या
कीर्त्या भविताऽस्मि—“बन्धो मलयवति ! परितुष्टाऽस्मि तवेतेन बोधाविज्ञानाति-
शयेन, अगत्या अ बालजनदुष्करया असाधारणया मनोपरि भक्त्या । तत् विद्या-
धरचक्रवर्ती अचिरमेव ते पाणिग्रहणं निर्वर्तयिष्यति” इति ।

एव भविष्यति, मत्पदासेनैवास्म मनोरथसिद्धेर्भावितात्, ततस्तु अस्मात् यद्येच्छं भोजनं
सुभेद्यमिति ।

(ज) आचिपति आचिपति ।

(ट) अधिचिपतिरस्तु ।

(ठ) कीदृशः, प्रसाद इति शेषः ।

(ड) बालजनेति ।—बालजनेन अपरिग्रहतयस्केन, अतिमीनसाहमेति भावः,
दुष्करा कर्तुमशक्या तथा ।

(ट) विद्याधरचक्रवर्ती विद्याधराणां सभाट् । पाणिग्रहणं विवाहमित्यर्थः ।
निर्वर्तयिष्यति सम्पादयिष्यति, अरिष्यतीत्यर्थः ।

पेटो । [वदध्वं] भट्टिदारिए ! जइ एब्बं, ता कोस सिविणअं
इम भणोअदि ? णं हिअअत्थिटो वरो (ण) टेईए दिस्सो । (२६)

विदूषकः । [सुत्वा] भो वयस्य ! अबसरो क्व एसा अज्झाणं
देईदंसणस्स । ता एहि उवसण्ह । (२७) (त)

नायकः । न तावत् प्रविशामि ।

विदूषकः । [अगच्छन्तमपि नायकं वखादाकृत्य उपसृत्य]
सोत्थि भोदोए । भोटि ! सच्चकं ज्जेव चटुरिआ भणादि,
वरो एब्ब सो टेईए दिस्सो । (२८)

नायिका । [सहाय्यसमुत्तिष्ठन्ती नायकमुद्दिश्य] हस्सो ! को ए क्व
एसो ? (२९)

पेटो । [नायकं निदध्यापवाये (ब)] इमाए अणस्ससरिसाए आकि-
दोए एसो सो भअवदोए पसादोकिदो (द) त्त तक्केमि । (३०)

(२६) भट्टिदारिके ! यद्येवं, तत् क्षमात स्मरः अथ भग्नते ? ननु दृढयस्त्रितो
वरो देव्या दत्तः ।

(२७) भो वयस्य ! अबसरः खल्वेवोऽस्माकं देवोदर्शनाय । तदेहि उपसर्पावः ।

(२८) खल्वि मय्ये । भवति ! सत्यमेव चतुरिका भवति, वर एव स देव्या दत्तः ।

(२९) हस्सो ! को तु खल्वेषः ?

(३०) अनया अनन्यमदृश्या अ कृत्या एव स भगवत्या प्रसादोक्त इति तर्कयामि ।

(ब) वर इति श्लिष्टपदं, दृढयस्त्रितः अभीष्टः, विवधः, पाण्डित्यश्रोता च ।

(त) देवोत्यपि श्लिष्टपदम् ; गौरी मलयवती च । मलयवत्या अस्मान्मसौन्दर्येण
देवीसदृशत्वात्, राजचक्रवर्तिनः पद्मोदपंचामिषेकस्य भविष्यत्साधु, “देवो कृताभि-
षेकायाम्” इत्यमरोक्तेः । अस्मिन् नाटके मलयवती गौमूतवाइतयोः सयोगवर्धन-
मेव प्रधानं फलम् ; अत एव वर इति पदस्य देवोति पदस्य च दृष्टत्वेन सुश्लिष्टत्वात्
पूर्वोक्तिप्रधानफलपेक्षित्वाच्च इदं चतुर्थे पताकाख्यानम् ; तद्वचनं यथा दर्पणे,—
“दृष्टो वचनविचारः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः । प्रधानाभांशरापेक्षी पताकाख्यानकं
पुरम् ।” इति । उपसर्पावः समीपं गच्छाव इत्यर्थः ।

(ब) निदध्या भोक्त्य । अपवाय्य परासुखीभूयैत्यर्थः ।

(द) सः विद्याधरचक्रवर्तीत्यर्थः । प्रसादोक्तः चतुर्पङ्क्त्युपेक्ष प्रदत्त इत्यर्थः ।

नायिका । [सख्यं सख्यञ्च नायकमखीकरोति] ।

नायकः । तनुरियं तरलायतलोचने !

श्वसितकम्पितपीनघनस्तनि ! ।

अममलं तपसैव गता पुनः

किमिति सन्ममकारिणि ! खिद्यते ? ॥ १६ ॥

नायिका । [अपवायं] हृष्टे अटिसहसेण ण सक्खोमि
एदस्स अहिमुहो डाटुं (३१) । [नायकं तित्थंक् सख्यञ्च पश्यती
किञ्चित् परासुखो (४) तिष्ठति] ।

वेटी । भट्टिटारिए ! किं एदम् ? (३२)

नायिका । हृष्टे ! ण सक्खोमि एदस्स आसस्से (न) चिट्ठिटुं ।
ता एहि अस्सदो गच्छुम्ह (३३) । [गन्तुमिच्छति] ।

(३१) हृष्टे ! अतिसाध्यसेन न अक्कोमि एतस्माभिमुखो ज्ञातुम् ।

(३२) भर्षटारिके ! किमेतत् ?

(३३) हृष्टे ! न अक्कोमि एतस्मासन्ने ज्ञातुम् । तदेज्जान्वतो गच्छामः ।

तनुरिति ।—तरले चञ्चले, आयते दीर्घे च, लोचने यस्याः तत्सम्बन्धी,
[निपटवद्भ्रूवोद्धरिवमुत्तरवापि बोध्यम्] । श्वसितेन निःश्वसेन, कम्पितौ पीनौ
स्थूलौ, घनौ निविडौ, स्तनौ यस्याः तत्सम्बोधने ; सन्ममकारिणि ! महर्शनात् सन्मानं
इत्यर्थः, इयं तनुः शरीरं, तपसैव अलम् अत्यर्थे, अमं गता, किमिति कथं, पुनः
खिद्यते ? भवती इति श्रवः । मदीयाभ्यर्षणाद्यमुद्यानादिति भावः । अत्र सन्मम
करकस्य खेदं प्रति हेतुतया काव्यलिङ्गाकारः । द्रुतविकल्पितं वृत्तम् ।—“द्रुत-
विकल्पितमाह भभी भरी” इति तल्लक्षणात् ॥ १६ ॥

(४) तित्थंक् वक्रभावेण । किञ्चित् ईषत्, परासुखी, विमुखी, पराङ्मना-
वनेति यावत् ।

(५) आसन्ने सन्नेष्वर्पिणि ज्ञाने इत्यर्थः ।

विदूषकः । भो ! भाषदि क्व एसा ! मम पठिषविज्जं
विष मुहुत्तञ्चं धारमि । (३४) (प)

नायकः । को दोषः ?

विदूषकः । भोदि ! किं एत्थ तुम्हाणं तवोवणे ईरिस
आचारो,—जेण अदिहो भाषदो बाधामेत्तएण वि ण
संभावोपदि ? (३५) (फ)

पेटो । [नायिकां दृष्ट्वा आत्मगतम्] अणुरज्जदि विष एत्थ एदाए
(ब) दिट्ठो । भोदु एब्बं दाव भणिस्सं । [प्रकाशम्] भट्टिदारिए !
जुत्तं भणादि बह्मणो, उइदो क्व दे अदिहिजणसक्कारो ।
ता किं ईरिसे मङ्गणुभावे पडिवात्तिमूढा विट्ठसि ?
अइवा चिट्ठ तुमं, अहं एब्ब जहाणुरुत्तं (भ) करइस्सं ।

(३४) भो ! विभेति खल्वेषा ! मम पठितविद्यानिव मुहुत्तं धारयामि ।

(३५) भवति ! किमत्र युष्माकं तपोवने ईदृश आचारः,—दीनातिवि-
रान्तो बाधामेवापि न सम्भाव्यते ?

(३६) अणुरज्जये इवामेतस्या दृष्टिः । भवतु एवं तावत् भविष्यामि । भूत-
दारिके ! युक्तं भवति ब्राह्मणः, उचितः खलु ते अतिविजनसत्कारः । तत्
किमोदृशे मङ्गलभावे प्रतिपात्तमूढा तिष्ठसि ? अइवा तिष्ठ त्वम्, अइमेव वणाऽणुरूपं

(प) पठितेति ।—पठिताम् अथवा विद्यानिव, मुहुत्तम् अथवा समनित्यं,
धारयामि अस्या वसनं प्रतिरूपधोत्यर्थः । अपठितविद्यायाः अथनामेवैव विचारणात्
इवमुपमा ।

(फ) बाधामेवापि केवलया वाचाऽपि, [वाच्यत्वात् नामट्प्रत्ययः] न सम्भाव्यते
न शक्तिर्यते । सर्वद्वन्वाभावेऽपि केवलया सूत्रतया वाचाऽपि अतिविजनसत्कारश्च
गृह्यमाणामवश्यशरणां स्यात् ; तथा चोक्तं—“दृष्टानि भूमिरुदकं वाक् अतुष्टो अ
सूयता । एतामपि सतां गेहे गोप्यन्त्यन्ते कदाचन ॥” इति ।

(ब) अणुरज्जये इव अणुरक्ता भवतीति सम्भावयाभीत्यर्थः । अथ अकिम् नायके ।
एतस्याः मलयवत्याः ।

(भ) मङ्गलभावे मङ्गलमेव जने । प्रतिपात्तमूढा इतिकर्तव्यशानेयत्वा । वणाऽणु-
रूपम् [अणुरूपम् उचितम् अनतिशय-इत्यव्ययीभावः] यथोचितम् ।

[नायकं निर्दिश्य] सायदं अज्जस्स ! आसणपडिस्सहेण (म)
अलंकरेदु अज्जो इमं पदेसं । (२६)

विदूषकः । भो बभ्रस्स ! सोहणं एवा भणादि । उक्खविसिअ
एत्थ मुहुत्तअं बोसमन्ह । (२७)

नायकः । युक्तमाह भवान् । [उभाभ्युपविशतः] ।

नायिका । [चट्टीमुद्विज्य] अहं परिहाससीले ! मा एव्वं
करेहि । कदापि कोवि तावतो पेक्खदि, तदो मं आवि-
णोदेत्ति (य) संभावइस्सदि । (२८)

[ततः प्रविशति तापसः] ।

तापसः । आज्ञापितोऽस्मि कुलपतिना कौशिकेन, (र)
यथा—“वत्स शाण्डिल्य ! पितुराज्ञया मिहयुवराजमित्रावसुः
भविष्यद्विद्याधरचक्रवर्त्तिनं कुमारजोमूतवाहनम् इहैव मलये
पवतं क्वापि वर्त्तमानं भगिन्या मलयवत्या वरहेतीद्रेष्टुमद्य
गतः । तच्च प्रतोक्षमाणाया मलयवत्याः कदाचित् सध्यन्दिन-

करिष्यामि । स्नाततमाय्यस्व ! आसनपरिपश्य आसहरोत्थाय्य इमं
प्रदेशम् ।

(२७) भो वयस्व ! भोगमेषा भवति । उपविश्याव मुहूर्ते विश्रम्यावः ।

(२८) अयि परिहाससीले ! भवं कुरु । कदापि कोऽपि तापसः प्रेषते,
ततो मानविनीतेति सूत्रावधिष्यति ।

(म) आसनपरिपश्य आसनस्वीकारेण, आसतोपवेशनेनेत्यर्थः ।

(य) आवनीता अशिष्टा, उद्धतस्वभावेत्यर्थः ।

(र) कुलपतिः दशवहचमुनीनाम् अज्ञदानेन त्रेधाध्यापयिता महामुनिः,—
“मुनीनां दशवाहसं धोऽप्रकानादिपौषणात् । अध्यापयति विप्रभिः स वै कुलपतिः
श्रुतः ॥” इति, वेत्त । कौशिकेन कुशिकनन्दनेन विश्रामितेनेत्यर्थः ।

(क) तं निमायसुम् । सध्यन्दिनेति ।—सध्यन्दिने सध्याह्ने,

सवनवेत्तावाधरतिक्रामेत्, तदेनामाह्वयागच्छ" इति । तत्
तपोवनगौरौगृहमेव गच्छामि । [परिकल्प्य भूमिं निरूप्य सविजयम्] ।
अये ! कस्य पुनरियं पांशुले भूपदेशे प्रकाशचक्रचिह्ना
पदपङ्क्तिः ॥ (क) [चतुर्थो जीमूतवाहनं निर्दिश्य] । नूनमस्यैवेयं
महापुरुषस्य । तथा हि—

उष्णोषः स्फुट एष मूर्धनि विभात्यूर्णैयमन्तर्ध्वो-
श्चक्षुस्तामरसानुकारि हरिणा वक्षःस्थलं स्पृष्टे ।
चक्राङ्गश्च यथा पदद्वयमिदं मध्ये तथा कोऽप्ययं
नो विद्याधरचक्रवर्त्तिपदबौमप्राप्य विश्राम्यति ॥ १७ ॥

अथवा कृतं सन्देहेन, व्यक्तमेतेनैव जीमूतवाहनेन भवि-
तव्यम् । [मलववर्तो निरूप्य] अये ! इयमपि राजपुत्रो !

यत् सवनं स्नानं, तस्य वेत्तावधिः सनयनियमः । अतिक्रामेत् अतीयात् । पाशवः
भूलवः अस्यां सतीति पांशुलः, [पांशुलशब्दात् लप्-प्रत्ययः । "देष्टुर्दधोः स्त्रियौ
भूतिः पांशुलं न दधो रजः" इत्यमरः] तस्मिन् पांशुले भूलिनये । प्रकाशं स्फुटं,
अतस्तस्य चक्रवर्त्तिलक्षणस्य, चिह्नं यस्यां तादृशी । पदपङ्क्तिः पदविन्यासरेखावधिः ।

महापुरुषत्वं वर्णयति, उष्णोष इति ।—मूर्धनि एषः स्फुटः समुज्ज्वलः, उष्णोषः
शिरोवेष्टनभूतः राजमुकुटविशेष इत्यर्थः, विभाति विराजते, ध्रुवोः अन्तः मध्ये,
इवम् ऊर्ध्वं धूमज्ज्वलत्तममहापुरुषलक्षणोऽऽवतांकारोमरागिरित्यर्थः, ("ऊर्ध्वं
निवादिषोऽपि आदावर्त्तं जालरा ध्रुवोः" इत्यमरः) चक्षुः तामरसं कमलं,
(पङ्केरुहं तामरसम् " इत्यमरः ।) तत् अनुचरोति इति तामरसानुकारि कमल-
लक्षणं, वक्षःस्थलं हरिणा मृगिन्द्रेण, स्पृष्टे मृगिन्द्रेण विशालमिति भावः ;
पदद्वयं यथा चक्राङ्गं चक्रचिह्नं, तथा मध्ये लक्ष्यावधानं, कोऽपि अर्थं
पुरुषः विद्याधरचक्रवर्त्तिपदवौ विद्याधराधीश्वरत्वम्, अथाप्य नो विश्राम्यति न
विरमतोत्यर्थः, अवग्रहनिवायं विद्याधरचक्रवर्त्तो भविष्यतीति भावः । [उषसाऽलङ्कारः ।
आर्दूतविकीर्णं वचनम् ॥ १७ ॥

[उभो विद्योक्त] विरात् खलु युक्तकारो विधिः स्थात्, यदि युगलकमेतदन्वोऽन्यानुकूपं घटयेत् । (व) [उच्यते नायकं निर्दिष्ट] स्वस्ति भवते ।

नायकः । भगवन् ! जीमूतवाहनोऽभिवादयते ।

[उवाच भगवति]

तापकः । असमक्षम् अभ्युत्थानेन । ननु सर्वस्वाभ्यागतो गुरुः इति भवानेवास्माकं पूज्यः ; तत् यथासुखं स्थीयताम् । (श)

नायिका । अज्ज ! पणमामि । (३८)

तापकः । [नायिकां निर्दिष्ट] वत्से ! अनुरूपभर्तृगामिनी (३) भूयाः । राजपुत्रि ! त्वामाह कुलपतिः कौशिकः, यथा—“अतिक्रामति मध्यन्दिनसवनवेला, तत् त्वरित-मामस्यताम्” इति ।

सहचरयोः । जं गुरु आणवेदि । [आत्मगतम्] एकतो गुरु-वचनं, अस्मत्तो ददृशदंसणसुहं त्ति गमणागमणाधिरुद्धं अज्ज वि

(३९) नाय्ये ! प्रवृत्तानि ।

(व) युक्तकारो उभोचोक्तकारो, योग्ययोगनकारोति भावः । युगलकं निवृत्तम् । अन्वोऽन्यानुकूपं परस्परयोग्यम् । घटयेत् सङ्गमयेत् ।

(श) अभ्युत्थानेन उवाच अभ्यर्चनादिकारणम् अभ्युत्थानं तेन । अपात्रं पूज्यः अस्माभिः पूज्यः इत्यर्थः, [कृत्यमन्वययोगी कर्त्तारि षष्ठी] । सुखमनतिक्रम्य इति वचासुखम्, [अनतिक्रमार्थे अव्ययीभावः] तत् यथा तथा, स्थीयतां, भवतेति शेषः ।

(व) अनुरूपेति ।—अनुरूपं योग्यं, भर्तारं स्त्रियम्, नञ्त्वोति अनुरूपभर्तृ-नामिनी सहस्रस्त्रियसङ्गता ।

मं दोलनादि विप्रभं । (४०) (स) [तस्याय निश्चयं वचनं वाच्यं
रागस्य नायकं पश्यन्ती तापसवद्विता निष्क्रान्ता] ।

भावः । [सोत्कण्ठं निश्चयं नायिकां पश्यन्] ।—

अनया जघनाभोग-भरमन्यरयातया ।

अन्यतोऽपि व्रजन्त्या मे हृदये निहितं पदम् ॥१८॥

विदूषकः । भो ! दिष्टं तु ए पेक्खिदब्बं ; ता दाणिं
मज्झिम्ससूरकिरणसंतावदिउणिदो विप्र मे उदरगो धमधमा-
अदि ; (४) ता एहि निक्कमम्ह, जेण वम्हणो अदिही
भावप्र मुणिजणसआसादो लोहिं कंदमूलफलोहिं वि दाव
पाणधारणं करेमि । (४१)

(४०) यत् गुरुश्लाघयति । एकतो गुरुवचनम्, अन्यतो दक्षितदर्शनसुख-
मिति गमनागमनाधिषट्कमद्यापि सां दोलयति हृदयम् ।

(४१) भो ! इष्टं त्वया प्रेक्षितम् ; तदिदानीं मज्झिमसूरकिरण-
सन्तापदिगुणित इव मे उदराधिर्धमधमायते ; तदिह निष्क्रान्ताः, येन ब्राह्मणो-
ऽतिविभूता मुनिजनसङ्घातात् लब्धैः कन्दमूलफलैरापि तावत् प्राणधारणं
करोमि ।

(स) एकतः एकस्मिन् पक्षे, गुरुवचनं गुरोः कौशिकस्य वचनम्, इतो गमना-
देशरूपम् अगुह्यज्ञोयं वाक्यामित्यर्थः, अन्यतः अन्यस्मिन् पक्षे, दक्षितस्य प्रियस्य, दर्शन-
सुखम् । गमनागमनाधिषट्कं—गमनम् अगमनञ्च अधिषट्कं गन्तुआमगन्तुआमशेत्यर्थः ।
सां दोलयति आकुलयतीत्यर्थः । हृदये [कर्णे] ।

अनयेति ।—जघनस्य आभोगमरेश विचारातिरेकेण, मन्यते मन्दे, यातं गमनं
व्यास्तवाभूतया, अन्यतः अन्यत्र, व्रजन्त्या गच्छन्त्या अपि, अनया आतया, मे मन,
हृदये पदं चरणः स्थानञ्च, निहितं दत्तं ज्ञतयेत्यर्थः ; अस्याः योगजघनायाः
मन्यरगानिन्याः च दर्शनेन नितरां सुखम् मे हृदयेन पतत्पराधीनं जातमिति भावः ।
[अत्र किंवागुवासी नाम शब्दालङ्कारः, तथा पदं चरणः, हृदये तस्याताभावात्
विरोधः, पदं स्थानम् इत्यर्थे विरोधाभावात् विरोधाभावालङ्कारश्च] ॥ १८ ॥

(४) प्रेक्षितम् द्रष्टव्यम् । मज्झिमेति ।—मज्झिमसूर्यस्य किरणैः सन्ता-

नागवतः । [ऊर्ध्वनयनोक्त] मध्यमध्यास्ते नभस्तलस्य भगवान्
सहस्रदीधितिः । (क) तथा हि—

तापात् तत्क्षणघृष्टचन्दनरसौ पाण्डू कपोलौ वहन्
संसक्तैर्निजकर्णतालपवनैः संवीज्यमानानमः ।

सम्प्रत्येष विशेषसिक्ताहृदयो हस्तोऽङ्गितैः शोकरैः

ग्लायच्छङ्खकदुःसङ्गमिव दशां धत्ते गजानां पतिः ॥ १८ ॥

[निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

इति प्रथमोऽङ्कः ।

पात् दिगुचित इव हेगुण्यं प्राप्त इव, चातिवर्धित इत्यर्थः । अनधनायते
ज्वलतीत्यर्थः ।

(क) मध्यं मध्यभागम्, अध्यासे, मध्याह्नेः सप्तातः इत्यर्थः, [अविपूर्वकस्य
आम्-चातोः प्रयोगे अविकरणस्य कर्मत्वम्] । भगवान् वहेत्यर्थः, सहस्रं
दीधितयः किरणाः यत्र सः सहस्रदीधितिः सूर्यः ।

मध्याह्नं वर्णयति, तापादिति ।—एषः गजानां पतिः गजराजः, तापात् हृतीः
तत्क्षणं घृष्टः मर्दितः, चन्दनस्य चन्दनतरोः, रसः निर्व्यासः याभां तादृशौ,
श्रेयसाभाशयेति भावः ; अत एव पाण्डू शुभ्रो, कपोलौ गण्डो, वहन्, संसक्तैः सक्तैः,
निरन्तरैरित्यर्थः, निजौ कर्णौ एव ताळी तालतले इत्यर्थः, तत्कृतैः पवनैः
वायुभिः, संवीज्यमानम् आननं येन तन्नामृतः ; तथा हृत्तेन युष्मादङ्गुलं, अङ्गितैः
सत्सुचितैः, शोकरैः जलकणैः, विशेषेण सिक्तां हृदयं बन्धुखलं येन तादृशः सन्, सम्प्रति
ग्लायता ग्लानिं गच्छतां, शङ्खकानां गजभक्ष्यतकविशेषाणां, दुःसङ्गमिव सोढुमशक्या-
निव, दशां धत्ते प्राप्नोति । शङ्खका यथा गजेभ्यस्तन्मात्रा नितरां दुर्दशां गच्छन्ति,
गजा अपि सोढोतापेन तथेति भावः । [उपनासंघटा अभावीतिरलङ्कारः । निव
तापात् अर्थात् अकृताशात् नमपि बुद्धिश्चेव दशा भविष्यति इति व्यङ्ग्यः सूच्यते] ।
आर्द्वविक्लीकृतं वचनम् ॥ १८ ॥

अथ द्वितीयोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चेटो] ।

चेटो । आणत्तम्हि भट्टिदारिआए मल्लअवदौए, जहा—“हजे ! मणोहरिए ! अज्ज चिराअदि (क) मे भाअरो अज्जो मित्ता-वसू ; तो गदुअ जाणेहि किं आअदो ण वा ?” त्ति [परिक्रामति । मेपणाभिमुखं दृष्ट्वा] । का उण एसा तुरिदतुरिदं इदो ज्जेव्व आअच्छदि ? [गिरिव] कहं चटुरिआ !! (१)

[ततः प्रविशति द्वितीया चेटो] ।

प्रथमा । [उपसृत्य] हला चटुरिए ! किं-णिमित्तं उण मं परिहरिअ एव्वं तुरिदाए गच्छीअदि ? (२)

द्वितीया । हला मणोहरिए ! आणत्तम्हि भट्टिदारिआए मल्लअवदौए—“हजे चटुरिए ! कुसुमावचअपरिस्समणौसहं (ख) मे सरोरं । सरदादवजणिदो विअ मं संदावो अधिअदरं

(१) आश्रमाऽसि भर्तृदारिकया मल्लयवत्या, यथा—“हजे मणोहरिके ! अथ चिरयति मे भाता आर्यः ; निवावसुः ; तत् मत्वा जानीहि किमागतो न वा ?” इति । का पुनरेवा त्वरितत्वरितमित एवागच्छति ? कथं चटुरिआ !!

(२) हला चटुरिके ! किं-णिमित्तं पुनर्मां परिहृत्य एवं त्वरितया गम्यते ?

(३) हला मणोहरिके ! आश्रमाऽसि भर्तृदारिकया मल्लयवत्या—“हजे चटुरिके ! कुसुमावचअपरिस्समणिः सहं मे शरीरम् । शरदापजनित इव मां

(क) चिरयति [चिरं करोतीत्यर्थे चिप्] विलम्बं करोति ।

(ख) कुसुमेति ।—कुसुमानाम् अवचये चयने, यः परिश्रमः तेन निःसृज्य अवधं, क्रान्तित्वं ।

बाधेदि । ता गच्छ तुमं, बालकदलीपत्तपरिक्लिप्ते चंदण-
लदाघरणे चंदमणिमिलापलं (ग) सज्जीकरेहि” त्ति ।
अणुचिद्दुटं अ मए जथा आणत्तं । जाव गदुअ भट्टिदारिआए
णिवेदेमि । (३)

प्रथमा । अए एब्बं, ता लहं गदुअ णिवेदेहि, जेण से तद्धिं
गदाए उवममदि संदावो । (४)

द्वितीया । [विहस्यन्नात्मगतम्] ए ईरिसो से संदावो जो एब्बं
उवममिस्सदि । विचित्तरमणीअं चंदणलदाघरणं पेक्खंतोए
अधिअटरो संदावो ह्विस्सदि त्ति तक्केमि । [प्रकाशम्] ता
गच्छ तुमं, अहंवि “सज्जीकिदं मणिमिलापलं” त्ति गदुअ
भट्टिदारिआए णिवेदेमि । (५)

[इति निष्क्रान्ते । प्रवेशकः] । (६)

सन्नापोऽधिकतरं बाधते । तत् गच्छ त्वं बालकदलीपत्तपरिक्लिप्ते चन्दन-
लदाघरे चंदमणिमिलापलं सज्जीकरेहि” इति । अमुहितस्य मया यथाऽऽज्ञप्तम् । यावत् गत्वा
भट्टिदारिकायै निवेदयामि ।

(४) यद्येवं, तद्वत् गत्वा निवेदय, येनास्यात्मन गताया उपशास्यति
सन्नापः ।

(५) त्रैट्शोऽध्याः सन्नापः य एवमुपशमिष्यति । विचित्तरमणीयं चन्दन-
लदाघरं प्रेक्षमाणाया अधिकतरः सन्नापो भविष्यतीति तर्कयामि । तद्वच्छ त्वम्,
चन्दमपि “सज्जीकृतं मणिमिलापलम्” इति गत्वा भट्टिदारिकायै निवेदयामि ।

(ग) अरदिति ।—अरदः अरत्कालाच्छ, आतपेन रीट्थेण, जगितः उत्पादितः
इव ; वस्तुतोऽयं सन्नापः न अरज्जगितः, परं तु विरहटाटेव ; तथा च, अरदातप-
जगितः सन्नापो यथा बाधते तथा विरहजगितः सन्नापो मां बाधते” इति
सूचनायेन इवेति पदं प्रयुक्तम् । बालकदलीति ।—बालेः लघेः, ससृजकोमलेः
खरमेयेत्यर्थः, कदलीपत्रेः परिक्लिप्ते आसूते । चन्दमणिमिलापलं चन्दनान्नापावाच-
तलमित्यर्थः ।

(घ) अत्र प्राकृतभाषया नीचपात्रप्रयुक्तत्वात् उक्तानां नायकनायिका-
दर्शनरूपाणां वर्तिष्यमाणाणां इयोः नीचनरूपाणां कथाऽंशानां सूचनारूपविवक्षितम् ।

[ततः प्रविशति सोल्कछा (क) मलयवती चेटी च] । (च)

मलयवती । [निवृत्तात्मगतम्] हिअम्भ ! तथा आम्भ तस्मिं
जणे जं लज्जाए मंथरं मुहं कटुप्प दाणिं तहिं अत्तथा गदंसि
ति अहो ! दे अत्तंभरित्तणं । (क) [प्रत्यागन्] । इंजे चटुरिए !
आदेसेहि मे भयवदीए आअदणं । (६)

(६) उदय ! तथा नाम तस्मिन् जने यत् लज्जया मन्थरं मुखं कलेदागौ
तत्रात्मना गतमसीति अहो ! ते आत्मभारितम् । इहे चटुरिहे ! आदिश मे
भयवत्या आगतम् ।

सत्यवत्तात् इवेवज्जमान नाटकाङ्गम् । तद्वचनं यथा दर्पणे—“प्रवेशकोऽनुदासीत्या
नीचपात्रप्रयोजितः । अकृद्दशान्तर्निवेशः शेषं विष्णुशक्तौ यथा ॥” इति ।

(क) उल्काङ्गं हि अभिलषितवस्तुनः अप्राप्तौ चित्तबाधव्यादिकारकः गान-
श्रीवत्तादिकारणावस्थानिश्चयः । तद्वचनं यथा—“रागे लक्ष्म्यविषये वेदना महती
तु या । संश्लेषको तु गानायां तामुल्काङ्गं विदुर्बुधाः ॥” इत्यभिधाने ।

(च) परस्परानुरागवतीः नायिकानायकयोः मेलनात् पूर्वे यो दग्धाविशेषः स
पूर्वरागः । तदुक्तं—“अवस्थात् दर्शनाभापि निवः संकटंरामयोः । दग्धाविशेषो यो-
ऽप्राप्तौ पूर्वरागः स लभ्यते ॥” इति । तथापि आदौ पुनश्चरागे सम्भवत्यपि नायिका-
रागवर्धनाया अविशतत्तरमकीयत्वात् “आदौ नाय्यः स्निग्धा रागः पूर्वः पश्चात्तदिक्रितेः”
इत्युक्तेः प्रथमं भवेव वर्धयति मलयवती-तत्कल्पीः कथोपकथनच्छलेन । पूर्वरागे
हि दग्ध दग्धाः सम्भवन्ति, तदुक्तं—“अनुरागस्तदनु मनसः सङ्गतिर्मात्रेणा च । व्यावृत्तिः
आत् तदनु विषयवामनयेतसोऽपि । निद्राच्छेदस्तदनु तनुता निद्रापत्तश्च पश्चात् ।
चेतः सृज्या तदनु मरणं सृष्ट्यास्तु कमेव ॥” इति ।

(क) तथा तेन प्रकाशेन, नाम इति कुत्सांशसमन्वयम् ; गतमसि इति यत्
तत् निन्दनीयमित्यर्थः । (“नाम... । सम्भाव्यकुत्साप्राकाशविकल्पेऽपि च
दृश्यते ॥” इति मेदिनी) तस्मिन् जने नायके जीमूतवाङ्मने, तस्मिन्पि इत्यर्थः,
लज्जया मन्थरं कण्ठं, वाक्शून्यमित्यर्थः, इदानीं तत्र तस्मिन् जने, आत्मना स्वयं,
गतमसि इति यत् ; अहो आश्चर्यं, [आत्मानं विमर्शयति आत्मभरिः, तत्र
भावस्तत्त्वं] आत्मभरितं स्वार्थपरत्वमित्यर्थः । यथा लज्जया तत्र कण्ठं सम्भाव्य-
मपि त्वया प्राक् न कृतम्, अधुना तां लज्जां परित्यज्य तदधीनमेव जातमसि !

चेटी । [आत्मगतम्] चंदणलदाघरम् पत्थिदा भणदि
भणवदोए आभदणं । [प्रकाशम्] । चंदणलदाघरम् भट्टि-
दारिआ पत्थिदा (७) । (ज)

गायिका । [वलज्जम्] हंजे ! सुदु सुमराविदं । (भं) ता
एहि, तहिं ज्जेव्व गच्छंमह । (८)

चेटी । एदु एदु भट्टिदारिआ । (९)

गायिका । [अत्यन्ती गच्छति] ।

चेटी । [पृष्ठतो दृष्ट्वा भोद्वेगमात्मगतम्] । अहो ! से सुसुद्धिभण-
त्तणं ! काहं तं ज्जेव्व देवीभवणं पत्थिदा !! [प्रकाशम्] ।
भट्टिदारिए ! णं इदो चंदणलदाघरम्, ता इदो इदो
एहि । (१०)

गायिका । [सविलम्बितम् (ज) तथा करोति] ।

(७) चन्दणलतागृहं प्रस्थिता भवति भगवत्या आगतम् । चन्दणलतागृहं
भर्तृदारिका प्रस्थिता ।

(८) हंजे ! सुदु कारितम् । तदेहि, तमेव गच्छावः ।

(९) एतु एतु भर्तृदारिका ।

(१०) अहो ! अस्याः सुसुद्धयत्नम् ! कथं तदेव देवीभवनं प्रस्थिता !!
भर्तृदारिके ! नन्वितश्चन्दणलतागृहम् । तदित इत एहि ।

इति सरलायः । स्वार्थपराः खलु प्रवीणनविद्विज्जनयै लज्जासङ्कोचादिकं किमपि न
गच्छन्तीति भावः ।

(ज) प्रस्थिता प्रस्थातुं प्रसक्त्यर्थः ।

(भं) प्रवनाद्धे नयनप्रोतिद्वपां दशामुक्ता इदानीं मनःसंयोगद्वपां द्वितीयां
दशाम् लक्षयति ।

(ज) विलम्ब्य विक्षिप्तस्य, क्षिप्तम् ईवद्वाक्यं, तेन सह वर्तमानं यथा तथा
विक्षिप्तजन इव ईवद्वाक्यं ज्ञानेनार्थः । ("विलम्बो विक्षयान्विते" इत्यमरः ।) यथा
क्षिप्तम् विक्षिप्तो जनः स्त्रीयच्छ्रुतं भावं गोपायितुं क्षिप्तं करोति, तथा नल्लयवत्पि
"लक्षं दासो अपि मे मनोविकारं विदिता" इति विक्षिता पश्चात् तद्वान्न गोपायितुं
क्षिप्तमकरोत् इति फलितार्थः ।

बेटो। इदं चंदणलदाघरञ्च, ता पबिसिअ चंदमणि-
सिआअले उबबिसिअ समस्ससदु भट्टिदारिआ। (११)

[उभे उपविशतः ।]

नायिका। [निश्चल आत्मगतम्] भगवं कुसुमायुध ! जेण
तुमं रुपमोहाए णिज्जिदोसि, तस्स तुए ण किंपि किटं ;
मम उण अणवरहाए वि अवलेत्ति करिअ पहरंतो ण
लज्जोसि ? (ट) [आत्मानं निर्दयं मदनावस्थां नाटयन्ती प्रकाशम्] । हंजे !
कोस उण घणपल्लवणिकुहसूरकिरणं (ठ) तं एव्व चंदण-
लदाघरञ्च ण मे अज्जवि मंडावदुक्खं अवणेदि ? (१२)

(११) इदं चन्दनलतागृहम् ; तत् प्रविश्य चन्दनमणिसिंहासने उपविश्य
समाश्रितुं भर्तृदारिका ।

(१२) भगवन् कुसुमायुध ! येन त्वं रूपमोहया निर्जितोऽसि, तस्य
त्वया न किमपि कृतम् ; मम पुनरपराहाया अपि अवलेति कृत्वा प्रहरन्
न लज्जसे ? उक्ते ! किं पुनघनपल्लवणिकुहसूर्यकिरणं तदेव चन्दनलतागृहं न मे
अद्यापि सन्तापदुःखमपनयति ?

(ट) कुसुमेत्यादि ।—कुसुमान् एव आयुधानि अस्त्राणि यन्त्राणि सः, (“कुसुमेषु-
रन्त्यन्त्राणि” इति कामपर्व्याये अमरः) पञ्चबाणत्वात् पञ्च कुसुमान्त्रेभ्यः तदस्त्राणि ; तानि
तु—“अरविन्दमशोकञ्च चूनाञ्च नवमल्लिका । लोकोत्पलञ्च पद्मेन पञ्चबाणञ्च
सायकाः॥” इति, तत्कल्प्यते । येन जीमूतवाङ्मेन रूपमोहया आकारक्षोन्ध्यं, निर्जितो-
ऽसि, तस्य जीमूतवाङ्मेन त्वया किमपि न कृतम् ; तस्य सबलत्वात् तव च कुसुमायुध-
त्वेन अतोऽदुर्बलत्वात् इति भावः । [एतेन मदनादपि जीमूतवाङ्मेन अधिकरूपवत्त्वम्
अधिकशोभ्यवत्त्वं ध्वन्यते ।] पुनः किन्तु अनपराहायाः निर्दोषाया अपि, मम
[कल्पविषयायां वष्टी] अनपराहामपि नातिशयः, अवला बलशून्या रमणी च,
[इति-शोभे प्रथमा] इति कृत्वा इति वेटोः, प्रहरन् प्रहारं कुर्वन्नपि, न लज्जसे ?
त्वादृशस्य लज्जाभीरस्य निरपराधेऽपि दुर्बले रमणीजने एव पराक्रमायसरः, न
अजयति कदापराधेऽपि अत्रावाति भावः ।

(ठ) घनपल्लवेति ।—घनेः निर्विकेः, पल्लवेः लिङ्गा निवारिताः, सूर्यस्य
किरणा यस्मात् दम वा तथोक्तम् ।

चेटी। ज्ञाणामि अहं एतत् संदावस्स कारणं; किं
उत्त भसंभावितो भट्टिदारिणा ण तं पडिबज्जिस्सदि ति।
(१३) (ड)

नायिका। [आत्मगतम्] अस्मिन्ना विम अहं एताए, तहवि
पुच्छिस्सं। [प्रकाशम्] हंजे! किं तं, जं ण पडिबज्जिप्रदि?
ता कहेहि दाव किं तं कारणं। (१४)

चेटी। एसो दे हिमप्रद्विटी वरी। (१५)

नायिका। [सङ्घर्षं ससम्पन्नमुत्थाय विवाचि पदानि (८) गत्वा] कहिं
आहिं सो? (१६)

चेटी। [उत्थाय सञ्चितम्] भट्टिदारिण! सो को? (१७)

नायिका। [सलज्जमुपविश्या अधोमुखो तिष्ठति]।

चेटी। भट्टिदारिण! एतस्मिन् वत्तुकामा—एसो दे
हिमप्रद्विटी वरो एव्व देईए दिस्सा सिविणके। पच्छवि

(१३) ज्ञानाभ्युदयस्य सन्तापस्य कारणम्; किं पुनरसम्भावितो भर्तृदारिणा
न तत् प्रतिपश्यते इति।

(१४) अस्मितेवाङ्मतेन, तथाऽपि पृच्छाति। हंजे! किं तत्, यत्न प्रतिपद्यते?
तत् कथं तावत्, किं तत् कारणम्।

(१५) एष ते हृदयस्मितो वरः।

(१६) कुत्र कुत्र सः?

(१७) भर्तृदारिके! स कः?

(१८) भर्तृदारिके! एतदस्मिन् वत्तुकामा—एष ते हृदयस्मितो वर एव देया

(ड) सन्तापस्य कारणं जीमूतवाङ्मन इति भावः। किं पुनः विष्णु, अस्-
म्भावितो जीमूतवाङ्मनो मे भर्ता भवितेति असम्भवं सम्मानयेत्यर्थः। तत् नदभिप्रेतम्।
प्रतिपश्यते स्वीकरोष्यति।

(८) विवाचि त्रे लोचि नेत्यर्थः, [हे वा लोचि वा इति बहुव्रीहौ सन्तापान-
ङ्ग-प्रत्ययः]।

क्वथं स्नेह्य प्रविमुक्तकुसुमबाणो विभ (व) मभरदधो भट्टि-
दारिषाए दिष्टो । सो दे इमस्स संदावस्स कारणं, जेष
एदं सहावसौदसं वि चंदणसदावरणं ण दे संदावदुक्खं
अवणेटि (१८) ।

नायिका । चतुरिषाए लक्खिट्ठिह । सच्चं हंजे !
चतुरिषा क्खु तुमं । किं दे अवरं पच्छाईपदि, ता
कहिस्सं (१९) ।

पेटो । भट्टिदारिण ! दाणिं स्नेह्य कहिदं ; किं बहुणा
पल्लविदेण, अलं संभमेण । (त) मा संतण्ण । जइ अहं
चतुरिषा, तदा सोवि भट्टिदारिणं अवैकलंती ण मुहुत्तथं
वि (थ) अहिरमिस्सदि (द) । ता एदं वि मए लक्खिट्ठं (२०) ।

नायिका । [वासन] हंजे ! कुतो अमहाणं एत्तिथो
भाषधेयो !! (२१)

दत्तः कप्रे । पश्चादपि चरमेव प्रविमुक्तकुसुमबाण इव मभरदधो भट्टिदारिकया
दृष्टः । स ते अलं सत्तापल्ल कारणं, येनेतत् सहावसौदसमपि चन्दनसदावरणं
न ते सत्तापदुःखमपनयति ।

(१८) चतुरिकाया लक्षिताऽस्ति । सत्त्वं हंजे ! चतुरिका खलु त्वम् । किं ते
अवरं पच्छाद्यते, तत् कथयिष्यामि ।

(१९) भट्टिदारिके ! इदानीमेव लक्षितम् ; किं बहुना प्रकपितेन, अलं
संभमेण । मा संतप्यस्व । यद्यहं चतुरिका, तदा सोऽपि भट्टिदारिकान् अपेक्षनाथो
न मुहूर्तमप्यभिरंक्षते । तदेतदपि मया लक्षितम् ।

(२१) हंजे ! कुतोऽयमाकमेतावद्भागधेयम् !!

(व) पश्चादपि स्वप्रदर्शनानन्तरमधीत्यर्थः । प्रविमुक्तोति ।—प्रविमुक्ताः प्रविष्टाः,
कुसुमबाणाः येन तादृशः, मभरदधः कन्दपं इव, एव जीमूतवाहन इति शेषः ।

(त) कथमेव आवेनेनेत्यर्थः, उत्कण्ठयेति यावत् ।

(थ) अथ "पयसदि" (प्रियसखि) इति कविप्रथिवः पाठो दृश्यते ।

(द) न अभिरंक्षते न मुहूर्तमप्यधीत्यर्थः ।

चेतो। भट्टिदारिए ! मा एष्मं भण । किं मधुसुषणो विष
वच्छत्यलेष सच्छिं भणुब्बहतो शिब्बुदो भोदि ? (२२) (ध)

नाथिना । किं सुषणो पिषं वल्लभ भस्मं भणिटं
जाणादि ? सच्चि ! अदो वि मे संदावो अहिअदरं वाधेदि,
जं सो महाणुभाओ वाचामेत्तएण वि मए ण संभावितो ।
सो वि अकिदपडिवत्तो अदक्खियेत्ति (न) मं संभावइ-
स्सदि (२३) [इति रोदिति] । (प)

चेतो। भट्टिदारिए ! मा रोद । अहवा कथं ण रोइ-
स्सदि ? अहिओ से हिअअस्स संदावो अहिअदरं वाधेदि ।
ता किं दाणीं एत्थ करइस्सं ? ता जाव चंदणसदापल्लवरसं से
हिअए दाइस्सं (फ्र) । [उल्लास चन्दनपल्लवं गृहीत्वा विस्पीय दृश्ये ददाति] ।
भट्टिदारिए ! णं भणामि, मा रोद ; अस्मं क्खु ईरिसो

(२२) भट्टिदारिके ! सेवं भण । किं मधुसूदन इव वचःश्रवणेन लक्ष्मी-
अनुवृत्तम् निर्वृत्तो भवति ?

(२३) किं सुगमः मिथं वर्जयित्वा लब्धत् अथितं जानाति ? सच्चि !
अतोऽपि मे ललापोऽधिकतरं वाधते, यत् स महाणुभावो वाचामेतापि मया
न लभ्यते । सोऽप्यज्ञतमतिपतिरदक्षिणेति मां लभ्यावधिष्यति ।

(२४) भट्टिदारिके ! मा रुदिति । अहवा कथं न रोदियति ? अविश्वो-
दस्या दृश्यत्वा ललापोऽधिकतरं वाधते । यत् किमिदानीमव करिष्ये ? यत्
यावत् चन्दनसदापल्लवरसनया दृश्ये दास्ये । भट्टिदारिके ! ननु भणामि, मा

(ध) अनुवृत्तम् न धारयन् । निवृत्तः सुखी ; यथा नारायणः लक्ष्मीलभनेन
सुखी न भवति, तथा सोऽपि त्वां विना सुखी न भवेदिति भावः ।

(न) अज्ञतमतिपतिः अज्ञतसत्कारः । अदायथा अनुदारा, साहचर्येणैः ।

(फ्र) एतेताका परति-क्रोधान् ललापद्वयं दमाययं कथितम् ।

(प) [अथ ललापवन्त्याः श्रान्तिशालेन चेष्टा अपि श्रान्तिशालसन्ध्यावनया
लिङ्गापासक कर्तव्यं विधातुं तात् " करिष्ये " इत्यत्र " दास्ये " इत्यत्र च आत्मनेपदम्] ।

चंदणरसो इमेहिं अणवरदण्डंतेहिं बाह्विंदूहिं उण्हौकिदो
ण दे हिअअस्स एदं संदावं अबणेदि । (२४)

[अदक्षोपमनादाय बीजयति] । (५)

भाविका । [हस्येन निवारयति] सहि ! मा बीजेहि । उण्हो
क्खु एसो कअलीदलमारुदो । (२५)

चेटो । भट्टदारिए ! मा इमस्स दोसं कहेहि । तुमं
चिअचंदणपल्लवसंमगगसौदलं इमं णीसांसेहिं पपंचिअ (भ)
कअलीदलमारुदं उण्हं करेसि । (२६)

भाविका । [हास्य] सहि ! अत्थि कोवि इमस्स संदावस्स
उवसमोवाओ ? (२७) (म)

चेटो । भट्टदारिए ! अत्थि, यदि सो एत्थ आ-
अच्छदि । (२८)

अदिहि । अयं खलीदण्डमन्दगरस एभिरनवरतपतद्भिवांशविन्दुभिरुच्योक्तो न ते
हृदयस्य एतं स्नापनपनयति ।

(२५) सहि ! मा बीजय । अथः खलीव अदलीदलमारुतः ।

(२६) भट्टदारिके ! मा अस्स दोसं कखय । तं चितचन्दनपल्लवसंसर्ग-
श्रोतवन् इमं निश्वासेः प्रपञ्च्य अदक्षोदलमारुतम् उर्णं करोषि ।

(२७) सहि ! अत्थि कोऽपि अस्स स्नापकोपमनोपायः ?

(२८) भट्टदारिके ! अत्थि, यदि सोऽमानच्छति ।

(५) एतेन व्याचिदपा दशा प्रकटिता ।

(भ) चितेति ।—चित्तञ्ज इवात् सङ्कुचीतञ्च, तत्त्वचचित्तमेव सरसञ्जेति
यावत्, चन्दनपल्लवस्य संश्लेषेण सम्यक्तेषु, श्रोतवन् अदक्षोदलमारुतं अदक्षोपमनादां,
निश्वासेः उच्येरिति भावः प्रपञ्च्य संश्लेषः, अनेन सह तत्र दीर्घमुच्यते निश्वासे
संश्लेषेणैव ।

(म) एतेन प्रकारात्करीष उन्नादावस्मा दर्शिता ।

[ततः प्रविशति नागको विदूषकश्च] ।

नागकः । —

व्याहृत्यैव सितासितेक्ष्णरुचा तानाश्रमे शाखिनः
 कुर्वन्त्या बिटपावसक्तविशसत्कृष्णाजिगौघानिव ।
 यदृष्टोऽस्मि तथा मुनेरपि पुरस्तेनैवमभ्याहते
 पुण्येणो ! भवता मुधैव किमिति क्षिप्यन्त एते शराः ? ॥१॥
 विदूषकः । भो वयस्मा ! कहिं क्व दे गर्दं तं
 धीरत्तणं ? (२८)

(२८) भो वयस्य ! कुत्र खलु ते गर्तं तन् धीरत्तम ?

“बादो वाच्यः क्षिधा रामः पंचः पञ्चात तद्विहितः” इत्यलङ्कारमाक्रीतेः बादो
 नाविकारान्ते वर्णयित्वा इदानीं नागकानुरागे वर्णयति, व्याहृत्येति । — पुण्येणो ! हे
 कुसुमशर ! [नागश्च राजचक्रवर्तिनो वीरपुरुषा वद्यादपि कठीरादि अशङ्कानि
 आशुधानि चम्याये शत्रून् जेतुं दुःखमनुभवन्ति, अवाप्तुं अतिशोभतेः पञ्च-
 शङ्काकरैव वाचेः नागश्चान् वीरघातकान् अपि वीरान् अनावासेन वशीकृतवान्
 इत्यहो ! ते शान्त्यै कौशलं वा, इति पुण्येषुपदश्रुत्यहो भविः] मुनेरपि, न त्वभ्यो-
 क्तेन्द्रियस्य सन्माननार्थक्यं विवक्षित इति भावः, पुरः अवतः, न तु दूरे इति
 भावः, तथा कान्तवा, सितक अवदातश्च, (“अवदातः सितो वीरः” इत्यमरः)
 असितक नीलक, यत ईष्यं मेतं, तस्य रुचा कान्त्यः, आश्रमे तान् शाखिनः श्रान्तान्,
 बिटपेषु शास्त्रान्तु, अवसक्ताः संलप्याः, तथा विशसन्तः सङ्कुरन्तः, कृष्णाजिनानां
 कृष्णधारचर्मवान्, बीघाः सङ्घाताः येषां तच्चाविधान् कुर्वन्त्या इव सत्या [इत्युक्त्वा],
 व्याहृत्य पराहृत्य, सुखमिति शेषः, अस्मि अहम् ; अस्मीति अहमित्यर्थे चम्यस्य ;
 (“दासे कृतानादि अवलुचितः प्रभूणां पादपङ्कार इति सुन्दरि ! नास्मि दूये” इति
 दर्शनात्) दृष्टो यत्, तेन पराहृत्य दर्शनेन एव, एवम् इत्यत्र, अभ्याहते तादृते,
 अष्टाक्षरावपहते इति भावः, ज्ञोति शेषः, भवता मुधैव व्यसंमेव, किमिति
 अहम्, एते शराः क्षिप्यन्ते ? पात्यन्ते ? अपरैश्च प्रहृते प्रहारी न वीरचर्मः, न
 युक्तश्च इति भावः । [अत्र कान्तवाचपतनश्चात्यहृत्यमृतक्यं नमनवाचप्रहारक्यं
 वाक्यगतत्वान् कान्त्यलङ्कारहकारः ; तदेतयोदयोच्चा-कान्त्यलङ्कारयोः संघटिः] ।
 आर्द्रत्विक्रीडितं वतम् ॥ १ ॥

नामकः । वयस्य ! ननु सुधीर एवास्मि, कुतः ?—
नीताः किं न निशाः शशाङ्कधवलाः ? नात्रातमिन्दोवरम् ?
किं नोन्मीलितमालतीसुरभयः सोढाः प्रदोषानिलाः ? ।
भङ्गारः कमलाकरे मधुलिङ्गां किं वा मया न श्रुतः ?
निर्व्याजं विधुरेष्वधीर इति मां येनाभिधत्ते भवान् ? ॥ २ ॥

[निश्चिन्त्य] अथवा मृषा नाभिहितं, वयस्यात्रेय !
मन्वधीर एवास्मि—

स्त्रोहद्वयेन न सोढाः क्षिप्ताः कुसुमेष्वोऽप्यनङ्गेन ।

येनाद्यैव पुरस्तव वदामि धीर इति स कथमहम् ? ॥ ३ ॥

धीरतां प्रकटयति, नीता इति ।—शशाङ्कधवलाः (शशाङ्कध्वेन लक्ष्यया
तत्किरणो बोध्यः) । चन्द्राक्षरीधवलाः, निशाः रजस्यः, किं न नीताः ? नाति-
बाहिता ? अपि तु अतिबाहिता एवेत्यर्थः, इति काकुः । मयेति सर्वत्र योज्यम् । इन्दो-
वरं नोन्मील्यत्, न आत्रातम् ? अपि तु आत्रातमेवेत्यर्थः । उन्मीलिता विकसिता,
या मालत्वाः मालतीलताकुसुमानि, [मालत्वाः कुसुमानि इति “पुष्पमूलेषु बहुलम्”
(वा०) इति तद्वितर्कः श्रुत्वम् । “पुष्पे जातोऽभ्युदयः खलित्वा ग्रीहयः फले”
इत्यमरः) तानिः सुरभयः सुगन्धाः, प्रदोषानिलाः निशामुल्लवायवः, किं न सोढाः ?
अपि तु सोढा एवेत्यर्थः । कमलाकरे सरसि, (“पद्माकरशङ्कागोऽङ्गो कासारः
सरधी सरः” इत्यमरः) मधुलिङ्गां धनराशां, भङ्गारः ध्वनिविशेषः, किं वा न
श्रुतः ? अपि तु श्रुत एवेत्यर्थः । येन भवान् मां विधुरेषु कातरिषु, अधीरेषु
मध्ये इत्यर्थः, [निहारे समको] अधीर अधीरतम इत्यर्थः, (इति-योगे प्रथमा) इति
निर्व्याजं निष्कपटं स्वच्छन्दिमत्यर्थः, अभिधत्ते ? कथयति ? एतावति धीरत्वेऽपि अहं
अधीरलक्षणमनुक्तमिति भावः । [अत्र विद्यमानेष्वधीरतानिदानेषु चन्द्राक्षरीधव-
निशादिषु सुखेन तदतिबाहनादिभिः कस्य धीरतां प्रतिपादनरूपवस्तुना एवंविध-
सङ्घिष्यतयाऽऽह कातरताऽऽतिशयरूपं वस्तु व्यज्यते इत्यर्थस्तत्सुद्धो वस्तुज्वलिः । एतेन
च सेव्यरूपसत्त्वज्ञः पौरोषी गुणो व्याख्यातः । यथा दर्पेण—“व्यवसायादप्यलनं धेयं
विज्ञे महत्त्वम्” इति । अपि च जागरणरूपा अतुर्गो कामदशा प्रकटिता । किञ्च,
“क्षिप्तम्” इति काकुवशात् “अपि तु नीता एव” इत्याद्यर्थस्य व्यञ्जितया काव्यकाव्य
काकाविमगुचीभूतव्याख्यत्वं बोध्यम्] । शार्ङ्गविश्रीकृतं उक्तम् ॥ २ ॥

सह अधीरतानेव प्रकटयन्नाह, स्त्रोहद्वयेनेति ।—क्षिप्तां क्षात्तां, उद्धृतं यत्नं,

विदूषकः । [वात्सगतम्] एवमधीरत्तणं पाङ्गवज्जंतेण
आचक्खिदो महान्तो अणेण हिममस्स आवेगो, ता जाव,
कहिं ज्जेव्व एदं अवक्खिदामि [प्रकाशनम्] भो वषस्स !
कौस उण अज्ज तुमं जहं ज्जेव्व गुरुअणं सुस्ससिअ इध
आअदो ? (३०) (य)

वायकः । वयस्स ! स्थाने प्रश्नः, कस्य वाऽन्यस्यैतत् कथ-
नीयम् ? अद्य खलु स्वप्ने जानामि—सैव प्रियतमा [अनुत्था-
निर्दिग्म्] अत्र चन्दमलतागृहे चन्द्रशान्तमणिशिलायामुप-
विष्टा प्रणयकुपिता किमपि मामुपालभमानेव रुदती मया

(३०) एवमधीरत्वं प्रतिपद्यमानेन आख्यातो महाननेन हृदयकावेगः,
तत् यावत् क्रमेण एवम् अपचिपामि । भो वषस्स ! अर्थं पुनरप्यत्र त्वं ज्जेव्व गुरुजनं
गुह्यमिच्छा इच्छागतः ?

स्त्री हृदये यत्न इति वा तेन स्त्रीहृदयेन जानागतममसा, येन, मयेति कर्तृपदमप्या-
हार्यम्, अग्रेण [अहङ्गोक्तत्वात् अधीरेण इति ध्वनिः] चिताः, न तु अत्योक्तव्य
पातिताः इति भावः, कुमुदेवबोऽपि अतिकोमलाः पुष्पमयाः शरा अपि, न तु
वज्रसारसायका इति भावः, न खोदाः, सः अमोदपुष्पशरः, अहम अयेव, न तु पूर्वं
जटाचित् इति भावः, तव मित्रम्, न तु द्विमतः इति भावः, पुनः अवततः, न तु
परीक्षन इति भावः, धीरः, अहमिति शेषः, इति अर्थं वदामि ? तत्त्वमीपे मन
धीरत्वप्रकटनमयुक्तमिति निर्गलितार्थः । [धीर इत्यत्र इति-योगे प्रथमा विभक्तिः ।
एतेन कृत्रतादृशा पञ्चमी ज्ञानदशा लक्षिता ।] आर्या उवाच ॥ ३१ ॥

(य) अधीरत्वं प्रतिपद्यमानेन प्राप्नुवता, अधीरेण सतेत्यर्थः । आख्यातः कथितः,
[“आचटः” इति संस्कृतानुवादस्तु प्रामादिक एव, कथनार्थकस्य अच्-धातोः
प्याऽऽदेशात्] आवेगः उत्काण्डः । अपचिपामि कथिष्यामि विषये एनं व्याचिन्तयितुं
करीमि, येनास्य विचारणेन कथमपि कथितव्यं विमोदः आदिति भावः । ज्जेव्व
त्वरितमेव ।

एहो ; तदिच्छामि स्वप्नानुभूतदयितासमागमरम्ये अस्मिन्-
चन्दनलतागृहे दिवसशेषं समतिवाहयितुम् । तदेहि,
गच्छावः । (१) [परिजानतः]

चेटी । [अर्थं दत्त्वा सवन्धनम्] भट्टिदारिए ! पदसहो विभ । (११)

नायिका । [सवन्धनमात्मनः पश्यन्ती] हजे ! मा ईरिसं आचारं
पेक्खिअ कोवि मे हिअअं तुलईस्सटि । (१२) ता उट्टेहि,
इमिणा रत्तासोअपादवेण अंतरिदाअ पेक्खम्मह दाव को एसो
त्ति । (१३) [तथा कृतः] ।

विदूषकः । एदं चटणलदाअरअं । ता एहि पविसम्मह ।
(१४) [नाट्येन प्रविशतः] ।

नायकः ।—

चन्दनलतागृहमिदं सचन्द्रमणिशिलमपि प्रियं न मम ।

चन्द्राननया रचितं चन्द्रिकया मुखमिव निशायाः ॥ ४ ॥

चेटी । [दृष्ट्वा] भट्टिदारिए ! दिट्ठिआ वड्डसि । सो ज्जेव्व
णं दे हिअअवज्जहो जणो । (१४)

(११) भट्टिदारिके ! पदशब्द इव ।

(१२) हजे ! मा ईदृशमाचारं प्रेत्य कोऽपि मे उदयं तुल्ययिष्यति ।
तदुत्तिष्ठ, अनेन रत्नासोअपादपेन अनारिते प्रेक्षावहे तावत् क एव इति ।

(१३) इदं चन्दनलतागृहम् । तदेहि प्रविश्यावः ।

(१४) भट्टिदारिके ! दिष्ट्वा वहेसे । क एव मनु ते उदयनल्लभो जनः ।

(१) प्रश्नः । स्थाने युक्तः, प्रश्नवरणं नाशयितमित्यर्थः, (स्थाने इत्यव्ययं, “युक्ते
हे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः) । प्रत्ययेण प्रेक्षा हेतुना कृपिता । अनात्मनानेव
तिरस्कुर्वतीव । स्वप्नेति ।—छप्रे अनुभूता वा दयिता प्रिया, तस्याः समागमेन
समुपस्थित्वा, रम्यं रमणीयं तस्मिन् ।

(२) तुल्ययिष्यति परिमाळ्यति, उदयक दुर्बलतां प्राकृत्योक्त्यर्थः, [तुल्यमन्दात्
तत्प्राप्त्यर्थे चिच्छ, भविष्यति प्रथमपुरुषेकवचनम्] ।

चन्दनलतागृहं ममं पश्यन्नाह, चन्दनेति ।—चन्द्रिकया व्योम्नया, रचितं

नायिका । जुज्जदि एदं । किं उष पणयकुविदं पिअअणं
हिअए करिअ मंतेदि । (४२)

चेटी । भट्टिदारिए ! मा ईरिसिं संकं करेहि, पुणोवि
दाव सुणम्ह । (४३)

विदूषकः । [आत्मगतम्] । अहिरमदि एसो एदाए कधाए,
भोदु, एदं क्खेब्ब वट्ठाइस्सं । (ष) [प्रकाशम्] भो वजस्स ! तदा
सा तुए रुदती किं भण्णिदा ? (४४)

नायकः । वयस्स ! इदमुक्ता—

निष्यन्दत इवानेन मुखचन्द्रोदयेन ते ।

एतत् वाष्पाम्बुना सिक्तं चन्द्रकान्तशिलातलम् ॥ ६ ॥

नायिका । [वरीषम्] चटुरिए ! अत्थि किं अदो वि अवरं
सोदब्बं ? ता एहि, गच्छम्ह अण्णदो । (४५)

(४२) वृण्यते एतत् । किं पुनः प्रणयकुपितं प्रियजनं हृदये कृत्वा
मन्यति ।

(४३) भर्तृदारिके ! मा ईदृशीं शङ्कां कुरुष्व, पुनरपि तावत् प्रणयः ।

(४४) अनिरमते एष एतया कथया, भवतु, एतामेव वर्त्तयिष्यामि । ओ
वयस ! तदा सा त्वया रुदती किं भण्तिता ?

(४५) अतुरिके ! अस्मि किमसौऽप्यपरं श्रोतव्यम् ? तदेहि, गच्छावोऽन्यतः ।

(ष) अनिरमते वृण्यति । वर्त्तयिष्यामि अववन्निष्ये इत्यर्थः, एतामेव
कथामवलम्ब्य आश्रयिष्यामीति यावत् ।

आत्मनः प्रियां प्रति उक्तिमाह, निष्यन्दते इति ।—वाष्पाम्बुना जैववारिणा,
सिक्तम् एतत् चन्द्रकान्तशिलातलं ते तव, अनेन मुखचन्द्रोदयेन निष्यन्दते इव
अवतीव ; चन्द्रोदये चन्द्रकान्तमणिः अवतीति प्रसिद्धेरिति भावः । [अत्राश्रि-
तशून्यत्वात् निष्यन्दते इत्यत्र वलम् । अग्नेयाऽवहारः, य य उपवीषाहः
माधितः] ॥ ६ ॥

केटी । [हृष्टे गृहीत्वा] भट्टिदारिण ! एवं मा भव, त्वमं
स्नेह्य सिविणए दिष्टा. न एदस्स अस्सस्मिं दिष्टी अहि-
रमदि । (४६)

नायिका । न मे द्विश्रमं पत्तिं प्रापदि, ता कदावसायं
जाव पडिपालेमह । (४७)

नायकः । वयस्य ! जाने, तामेवास्यां शिलायामालिख्य,
तया चित्रगतया आत्मानं विनोदयामीति, तदित एव गिरि-
तटान्ननःशिलाशकलानि (स) आदाय आगच्छ ।

विदूषकः । जं भवं प्राणवेदि । [परिक्रम्य गृहीत्वोपसृत्य] भो
वयस्य ! तुए एक्को वसुधो आणत्तो, मए उण इध
स्नेह्य सुलहपंचराइणो (४) वसुधा आणीदेत्ति ; आलिखदु
भवं । (४८) [उपनयति] ।

नायकः । वयस्य ! साधु कृतम् । [गृहीत्वा शिलायामालिखन्
सरोमाश्रम] सखे ! पश्य—

अक्लिष्टविस्वशोभाधरस्य नयनोत्सवस्य शशिन इव ।

दयितामुखस्य सुखयति रेखाऽपि प्रथमदृष्टेयम् ॥ ७ ॥

[लिखति] ।

(४६) भट्टिदारिके ! एवं मा भव, त्वमेव स्नेहे दृष्टा, न एतस्मै अन्यकां
दृष्टिरभिरमते ।

(४७) न मे द्वयं प्रयेति, तत् कदाऽवसानं जावत् प्रतिपालयावः ।

(४८) यद्वान् आज्ञापयति । भो वयस्य ! त्वया एको वर्णं आज्ञप्तः, मया
पुनरिदमेव सुलभपञ्चरागिणी वर्णं आनीता इति ; आलिखतु मयान् ।

(स) जाने विवेचयामीत्यर्थः । तां स्तम्भदृष्टां प्रियाम् । चित्रगतया चित्रितया
विनोदयामि सन्नीयामि । मनःशिलाशकलानि मनःशिलास्यां प्रधातुं लिखाम् ।

(४) सुलभाः अनायासलभ्याः, ये पञ्च रागाः शोचितादयः पञ्च प्रकाराः वर्णाः,
ते प्रभां सन्नीति सुलभपञ्चरागिण्यर्थः ।

अक्लिष्टेति ।—अक्लिष्टस्य सुपक्वस्य, न तु मृद्वस्य, पूतितां नम्रस्य वा, विस्वस्य

विदूषकः । [वकीलकं निर्वण्यं] अपञ्चकस्वेवि एकां याम रूपं
लिखीषदि !! अहो अञ्चरिषं !! (४८)

नायकः । [वक्त्रितम] वयस्य !—

प्रिया सन्निहिते त्रेयं सङ्कल्पस्यापिता पुरः ।

दृष्ट्वा दृष्ट्वा लिखाम्येनां यदि तत् कोऽत्र विज्ञायः ? ॥ ८ ॥

नायिका [वाचन] चतुरिण ! जाणिदं क्व कथावसानं,
ता एहि दाव मिस्तावसुं पेक्खम्ह । (५०)

(४८) अग्रस्थेऽपि एवं नाम रूपं लिख्यते !! अहो वाचयेम !!

(५०) चतुरिके ! ज्ञातं खलु कथावसानं, तदेहि तावन्निवावसुं पेक्खावहे ।

तदाख्यफलविशेषक, शोभा यत्र तादृशः अक्षरः यत्र एवंविधस्य, [अस्मिन् अपि दृष्टं
विशेषणं भोज्यम् ; तत्पदे तु—वक्त्रिता मेषादिभिरनाहता इत्यर्थः, विष्णुस्य मण्डलस्य,
(“विष्णोऽस्त्री मण्डलं विभु” इत्यमरः) या शोभा, तां धरतीति तत्र] नयनयोः
सङ्काशः आनन्दं यस्मात् तस्य नयनोत्पन्नस्य जेमानन्दिनः, उभययम समानम् ;
दयितायाः प्रियायाः, सुखस्य अस्मिन् इव चन्द्रस्येव, प्रथमदृष्टा सङ्कटेनावलीकृता, इयं
देखाऽपि, चन्द्रपक्षे तु—प्रथमदृष्टा कृष्णपक्षात् परं द्वितीयातिथौ दृष्टा, देखा कथा-
भावोऽपीत्यर्थः, सुखयति आनन्दयति । [यस्य तु देखामानदर्शनात् ईदृशानन्दोत्पत्ति-
र्भवति, तत्र वस्तुनः सम्पूर्णस्य प्रत्यक्षतो दर्शनीयभोगेन कोदृशानन्दनन्दोदः सञ्जायते
तत् न जानीमहे इति ध्वनिः । श्रुतीवमाऽनङ्कारः ।] प्राज्ञां वचनम् । ॥ ८ ॥

ये खलु केवलं बहिर्दृष्ट्याऽवलीकयन्ति, तेषामेतदाख्येयत्वं प्रतिभाति, परन्तु
अनर्दृष्ट्या सदैव हृदयपटे प्रियारूपं प्रत्यक्षयत्न पश्यतः तस्मिन्नाहने न किञ्चि-
दाख्येयं दृष्ट्वा, प्रियेति ।—इयं प्रिया पुरः अवतः, सङ्कल्पेन भागसङ्कल्पनया,
स्थापिता अत एव सन्निहितेव समीपवर्तिन्येव, ततश्च एतां पुरः सङ्कल्पस्थापितानि वि-
भावः, दृष्ट्वा दृष्ट्वा यदि लिखामि तत् तदा, अत्र लिखने, को विज्ञायः ? किमाख्येयम् ?
जेवाख्येयमित्यर्थः । [अत्र मनसि निरन्तरचिन्तिताया नायिकाया लिखने तत्तत्पुण्य-
कृपापूज-प्रदवलीकनलिखनासम्भवेन तत्तत्पुण्यतोत्पत्तिरतिमयोत्तरवङ्कारः] ॥ ८ ॥

चेटी । [अविवेकमात्रमनसः] । जीविदधिरवेक्ष्यो विष से
उज्जायो । (क) [प्रकाशन] भट्टिदारिण ! थं गदा ज्ञेय
तहिं मणोहारिणा, ता कदावि भट्टा मितावसु इध ज्ञेय
आपच्छदि । (५१)

[ततः प्रविशति मितावसुः] ।

मितावसुः । आज्ञापितोऽस्मि तातेन, यथा—“वक्ष मित्रा-
वसो ! जीमूतवाहनोऽस्माभिरिहासन्नभावात् सुपरीक्षितोऽयं,
कुतोऽस्मात् योग्यो वरः ? तदस्मै वक्ष्ये मलयवती प्रतिपाद्य-
ताम्” इति । अहन्तु खेहपराधीनतया अन्यदेव किमपि
अवस्थान्तरमनुभदामि (ख) । अन्यच्च—

यदिद्याधरराजर्वशतिलकः प्राज्ञः सतां सम्यतो
रूपिणाप्रतिमः पराक्रमधनो विद्वान् विनोतो युवा ।
यच्चासूनपि सन्त्यजेत् करुणया सत्त्वार्थमभ्युद्यत-
स्तेनास्मै ददतः स्वसारमतुलां तुष्टिविषादय मे ॥ ८ ॥

(५१) जीवितान्नपेक्ष इत्याका उज्जापः । भट्टिदारिके ! मनु गतेषु तव
मनोहरिणा, तत् कदापि भर्ता मितावसुर्विषेवागच्छति ।

(क) जीवितेति ।—जीविते जीवने, निः नास्ति, अपेक्षा यस्याः सः जीवित-
निरपेक्षः जीवनाकाङ्क्षाविरहितः । उज्जापः आवापः, आकुलचनमित्यर्थः, यदि एनं
प्रियजनं न प्राप्नोति, तदा जीवितं त्यज्यतीत्यनिति भावः ।

(ख) आसन्नभावात् निकटवर्तिनात् । सुपरीक्षितः सुष्ठु विवेचित इत्यर्थः,
हरयोऽपि न वेति भावः । प्रतिपाद्यतां समर्थताम् । खेहपराधीनतया परीक्षिता वक्ष्ये
मलयवती अस्मान् कक्षां संपूर्णं न मनियतीति खेहपराधरतां गतत्वेनेति भावः ।

“कृत्वा वरयते रूपं ज्ञाता विभं पिता सुतम् । बाल्यवाः कुलमिच्छन्ति मित्रा-
मित्रैर्जनाः ।” इति वरविषयकलक्षणायां सर्वेभ्योऽस्मादप्येकमेव जीमूतवाहनक
सम्पूर्णयोग्यतां तथा प्रत्यक्षिकमुच्यतेः परीपकारनिरतस्य तस्य कदापि कक्षाप्युप-
कारार्थे आसन्नभावात्कक्षावतया भविष्यतीति दोषमपि प्रदर्शयन्नाह, अदिति ।—
विद्याधरराजर्वशतिलकः प्राज्ञः बुद्धिमान्, सतां साधूनां, सम्यतः समाहृतः, इत्येव

ः सुतश्च, यथा—जीमूतवाहनो गौर्याश्वमसज्जहे चन्दन-
कृतारुष्टे वर्त्तते इति, तदेतत् चन्दनकृतारुष्टं यावत्
प्रविशामि । [प्रविशति] ।

विदूषकः । [सवस्माननवलेख] भो वधस्य ! पञ्चादेहि इमिष्य
कषणोवत्तेण इमं चित्तकटं कषणं, एसो क्व मिहजुवराभो
मित्रावसू इव आश्रयो कटादि पेक्खिस्सदि । (५२)

नायकः । [कटक्षीपनेन पञ्चादयति] ।

मित्रा । [प्रविश्य] कुमार ! मित्रावसुः प्रणमति ।

नायकः । [दृष्ट्वा] मित्रावसो ! स्वागतम् ? इतः स्थीयताम् ।

चेतो । भट्टिदारिण ! आश्रयो भद्रा मित्रावसू । (५३)

नायिका । हंजे ! पिणं मे । (५४)

नायकः । मित्रावसो ! अपि कुशलो मिहाराजो विश्वावसुः ?

मित्रा । कुशलो । तातसन्देहेनास्मि त्वत्सकाशमागतः ।

(५२) भो वधस्य ! पञ्चादय अनेन कटक्षीपनेन इति चित्रतां कल्पयाम्,

एष क्वचु मिहजुवराजो मित्रावसुरिहामतः कटादि प्रेषिष्यते ।

(५३) भट्टिदारिणे ! आगतो भूतां मित्रावसुः ।

(५४) हंजे ! पिणं मे ।

अप्रतिनः अतुल्यः, पराक्रमधनः महावीर इत्यर्थः, विद्वान् पण्डितः, विनीतः
मिनयसम्पत्तः, युवा इति यत, तथा कटक्षया अनुकम्पया, कृतार्थे प्राप्तिरसम्पत्तयेन,
अभ्युद्यतः कट्पुत्रः सन्, असूय प्राधान्येन, कल्पयेत् कर्तुं प्रतुष्यादिति च यत्, तेन
कृताहविषेन हेतुना, अयं जीमूतवाहनाय, अतुल्यं निरूपना, स्वार्थं भगिनो,
कदतो मे मन, तुष्टिः कर्षः, विवादसु, सक्तोति श्रेयः ; अतिसुपात्रे अस्मिन् भगिनी-
ज्ञानात् कर्म, अस्मापि कोपनात् स्त्रीजीवनदानवन्ध्यावस्था सति स्मा मेघव्यापतिरिति
विवाद इति भावः । [युवमं भगिनीवाते तुष्टि-विवादयोर्द्वयपक्षे सम्प्रवादोपासनी
विरीधसामं, पुत्रकृत्तादिदमेतात् कुतोऽपि मरुत्सकावयया च विवाद इति तत्त्वज्ञा-
नानां विरोधावधारः इति] । आर्द्धविशेषः इति । ५५

नायकः । किमाह तत्रभवान् ? (ग)

नायिका । सुशिक्षं दाव, किं तादेष कुसलं संहिष्टं
स्ति । (५५)

मित्रा [वाचन] (घ) इदमाह—“तात ! अस्ति मे
मलयवती नाम कन्या जीवितमिवाप्य सर्वस्यैव सिद्धराजा-
न्वयस्य, सा मया तुभ्यं प्रतिपाद्यते, प्रतिगृह्यताम्” इति ।

चेटी । [विह्वल] भट्टिदारिण ! किं न कुप्यसि दाणीं ? (५६)

नायिका । [सकिंते वलज्ज्वल जगोमुखो ज्योता] । हजे ! मा हस,
किं विसुमरिटे दे एदस्स अस्सहिअअत्तणं ? (५७)

नायकः । [अपवायं] वयस्य ! सङ्कटे पतिताः स्मः ।

विदूषकः । [अपवायं] भो ! जानामि, यं तं बल्लिअ
हे अस्सेहि चित्ते अहिरमदि जधा, तधा जं किंवि भणिअ
विसज्जीअट्ट एसो । (५८) (ऊ)

नायिका । [शरीरमात्मगतम्] इदास ! को वा एदं य
जाणादि । (५९)

(५५) शीघ्रानि तावत्, किं तातेन कुसलं संहिष्टमिति ।

(५६) भट्टिदारिके ! किं न कुप्यसि दाणीम् ?

(५७) हजे ! मा हस, किं विष्कृतं ते पतस्यान्वदवत्तम् ?

(५८) भो ! जानामि, न तां वक्ष्यित्वा ते अन्वय चित्तमभिरमते वया, वक्ष्य-
यत् किमपि भवित्वा विसर्ज्यतामेषः ।

(५९) इतरम् ! को वा एतन्न जानाति ।

(ग) तत्रभवान् पूजनीयः, (“निपु तत्रभवान् पूज्यसौदेवात्मनयानपि”
इत्यनरः) ।

(घ) विवाहानन्तरं कन्यायाः प्रतिगृह्यमानमनितविरहवशात्तया अक्षुमाः
अस्माकः ।

(ऊ) तां मलयवतीम् । न अभिरुजते न कुतश्चित् । एष मित्रावहः ।

नायकः । क इह नेच्छेत् भवार्हः सह स्याध्यमोदयं
सम्बन्धम् ? किन्तु न शक्यते चित्तमन्यतः प्रवृत्तमन्यतः
प्रवर्त्तयितुं, ततो नाहमेनां प्रतिग्रहीतुमुक्तम् । (च)

नायिका । [मुग्धा नाटयति] ।

पेटो । समस्तसदु समस्तसदु भट्टिदारिद्र्या । (६०)

विदूषकः । भो ! पराधीनो क्व एसो, किं एदिषा अहु-
भत्यिदेष ? (छ) ता गुरुभणं से गदुअ अत्थट्टेहि । (६१)

निशा । [आत्मगतम्] साधूक्तम् ; नायं गुरुजनमतिक्रामति,
एष गुरुरप्यस्मिन्नेव गौर्याश्रमे प्रतिवसति, तत् यावद्दत्त्वा अस्म-
पित्रा मलयवतीं ग्राहयामि । (ज)

नायिका । [समान्वसति] ।

निशा । एवं निवेदितात्मनोऽस्मान् प्रत्याचक्ष्णः (भ)
कुमार एव बहुतरं जानाति ।

(६०) समान्वसितु समान्वसितु भट्टिदारिद्र्या ।

(६१) भो ! पराधीनः खलु एषः, किमनेनाभर्षितेन ? तत् गुरुजनमस्य
नसा अभ्यर्षेय ।

(च) स्याध्यं प्रशंसनीयम् । ईदृशं सम्बन्धं देवादिभिरन्यथैः । अन्यतः
अन्यास्मिन् विषये, प्रशंसं चित्तम् अन्यतः ततोऽपि अन्यास्मिन् विषये, प्रवर्त्तयितुं
निवेद्ययितुं, न शक्यते । न उक्तम् न उक्त्याहितोऽस्मि ।

(छ) अभर्षितेन प्रार्थितेन, एवं प्रार्थितोऽपि गुरुवचनमनुरेच किमपि कर्तुं
न शक्यतीति भावः ।

(ज) अतिक्रामति उल्लङ्घयतीत्यर्थः । पिशा मलयवतीं ग्राहयामि, एनमिति
श्रेयः, [अत्र प्रधीनकस्य पिशेति पदस्य पुनः प्रधीन्यपदेन परिचयनाय न
सर्जलम्] ।

(भ) निवेदितः विज्ञापितः, आत्मा खडपं येकान्, अस्मान् प्रत्याचक्ष्णः
निराकुर्वन्, [अक्ष-पातोः ज्ञान-प्रत्ययः] ।

मायिका । [सरोव विदम्ब] कहं पञ्चाख्याणलङ्क (ज)
मितावसू पुणो वि मंतेदि ॥ (६२)

मितावसूः । [निष्क्रान्तः] ।

मायिका । [साधनाख्याने पञ्चमो आत्मगतः] किं मम एदिषा
दोहमाकलंकमइलेण अश्वंतदुक्खभाइणा अज्जावि सरीरेण
आरिदेण ? ता इध ज्जेव्व असोपपादवे इमाए अदिमुत्तलटाए
उब्बंधिअ अत्ताणं वावाइइस्सं, (ट) ता एदं एब्बं दाव ।
[प्रकाशं निवर्णयितेन] इहे ! पेक्ख दाव मितावसू गदो ण वेत्ति,
लेण अहं वि इदो गमिस्सं । (६३)

चेटो । [कतिचित् पदानि गत्वा अवलोक्य आत्मगतः] । अस्सारिस्सं
से डिअश्वं पेक्खामि, ता ण गमिस्सं । इध ज्जेव्व ओवारिदा
वेक्खामि, किं एसा पडिबज्जदि ति । (६४) (ठ)

(६२) कहं प्रत्याख्यानलङ्कपुर्मितावसूः पुनरपि मन्त्रयति ॥

(६३) किं मम एतेन दीर्भाग्यकतद्वमलितेन अत्यन्तदुःखभागिना अद्यापि
सरीरेण आरितेन ? तदिदंैव असोपपादये अनया अतिमुक्तपतया उद्विष्ट आत्मानं
व्यापादयिष्यामि, तदिदमेवं तावत् । इहे ! प्रेक्ख तावत् मितावसूगीतो न वेति, येन
अहमपि इतो गमिष्यामि ।

(६४) अन्वाहयमन्वा हृदयं प्रचे, तच्च गमिष्यामि । इहेवापवा रिता हेजे,
किमेवा प्रतिपद्यते इति ।

(ज) प्रत्येति ।—प्रत्याख्यानेन निराकरणेन, लङ्कः डीनः, अपमानित इत्यर्थः ।

(ट) दीर्भाग्येति ।—दीर्भाग्यं दुर्गदुष्टत्वम् एव, प्रियप्रत्याख्यानकथनमिति
भावः, अथहः, तेन मन्त्रितं तेन । अतिमुक्तपतया नाशवोद्यतया,
(“अतिमुक्तः पुण्ड्रः कात् नाशतो नाशवोद्यता” इत्यनः) । व्यापादयिष्यामि
नाशयिष्यामि ।

(ठ) अन्वादिब हृदये इति अन्वाहयं चिकित्तिं गतमित्यर्थः, जीवितनिरपेक्ष
मिति यावत् । किं प्रतिपद्यते किं करोतीत्यर्थः ।

१. नायिकाः । [दिव्योऽवकोक्य पात्रं गृहीत्वा वाचनं] भगवदिति गौरिण ।

तु ए इध ए किदो पसादी, (६) ता जन्मोतरे जथा न
ईरिसी दुक्खभाइणी होमि, तथा करेसि । (६५)
[दिव्यमिवाय अस्ते पात्रमर्पयति] । (६)

शेटी । [दश संवत्सरमुपसृत्य] पलित्तापदु पलित्तापदु भव्ती,
इसा भट्टिदारिभा उब्बंझिअ अत्ताणअं जावादेदि । (६६)

नायकः । [संवत्सरमुपसृत्य] कासी ? कासी ?

शेटी । इअं असोअपादेवे । (६७)

नायकः । [संवत्सरमुपसृत्य] सैवेयमस्मन्ननोरथभूमिः !! (६८)

[नायिकां जथा गृहीत्वा जथापात्रमाचिपति] ।—

न खलु न खलु मुग्धे ! साहसं कार्य्यमौदृक्

व्यपनय करमेतं प्रह्ववाभं जतायाः ।

कुसुममपि विचेतुं यो न मन्ये समर्थः

कलयति स कथं ते पाशमृद्वन्धनाय ? ॥ १० ॥

(६५) भगवति गौरिके । त्वया इह न कृतः प्रसादः, तत् जन्मान्तरे यथा न
ईदृशो दुःखभागिनी भवेयं, तथा कुरुष्व ।

(६६) परित्रायतां परित्रायतामाय्ये, एषां भट्टिदारिका उब्बज्ज जामानं
व्यापादयति ।

(६७) इयमभीक्ष्णपादेवे ।

(६८) इह अस्मिन् जन्मनि । प्रसादः अनुपपन्नः ।

(६) एतेनात्माचरमदशा सूच्यते—“रविच्छेदहेतुत्वान्तरणं नेव वण्णते ।
जातपायसु तत्त वात्थ चेतसाऽऽकाङ्क्षितं तथा ॥” इति अश्वत्थारयास्त्रीकोः ।

(७) अस्मद्विति ।—अस्माकं जगदीशस्य वाङ्मयाः, भूमिः स्थानं, विषय
इत्यर्थः । [अत्र अस्मदीयं न मुदादेयः, एकस्मै एव तस्य विधानात् । इह तु अस्माकं
एकस्मैऽपि अविशेषकत्वात् बहुवचनम्] ।

नेति ।—मुग्धैः । हे सुन्दरि । (“सन्धस्तु सुन्दरे मुदे” इति सेदिनी) ईदृक्
साहसं परिदृश्यकारिणं, न खलु न खलु [संवत्सरे विरक्तिः] नेव, कार्य्यं, ज्ञानं,

नायिका । [उवाच] हजे ! को उष एसो ? [निष्पन्न
शरीरं वक्ष्यमासेति निश्चितः] मुंच मुंच अन्नद्वयं, को तुमं पिबारेदुं ?
मरणे वि किं तुमं जेव्व अन्नद्वयणीयो ? (५८) (त)

नायकः ।—

कण्ठे हारजतायोग्ये येन पाशस्त्वयाऽपिंतः ।

गृहीतः सापराधोऽयं कथं ते मुच्यते करः ? ॥ ११ ॥

विदूषकः । भोटु, किं उष से इमस्स मरणव्यवसायस्स (थ)
कारणं ? (५९) ।

(५८) उषे ! कः पुनरेव ? मुच मुचायइलं, कस्त निवारवित्तम ?
मरणेऽपि किं त्वमेवाभ्यर्थनीयः ?

(५९) भवतु किं पुनरस्या अन्य मरणव्यवसायस्य कारणम् ?

त्वयेति शेषः । एतं पञ्चवामं विसृज्यनिभं, करं कतायाः उद्वन्धनापाशदपायाः
सकाशात् इत्यर्थः, व्यपनय अपसारय । ते थः, थः इति शेषः, कुतुममपि
विचतुं न समर्थ इति त्वे, व ते करः, कथम् उद्वन्धनाय पाशं कल्लयति ?
गृह्णाति ? [चातूनामनेकाद्येत्वात् कल्लतिरत्र गृह्णत्यर्थः । “कल्लतिः कालधेनुः”
इत्याचक्षते आचार्या अपि । अतः करस्य कुतुमचयनासमर्थत्वसम्भावनाया
उपपादाऽलङ्कारः, तथा “पञ्चवामम्” इत्युपमा, तदनयोः संसृष्टिः] । माखिनी
इति—“न-न-य-ययुतेयं माखिनी भोगिल्लोके” इति लक्षणात् ॥ १० ॥

(त) अभ्यर्थनीयः ? प्रायेणीयः ? प्राचल्यागकालेऽपि किं भवन्मत्तं पाखनीयम् ?
निवेद्याश्रयः । [एतेन जीवने एव त्वम् अभ्यर्थनीय आसीः, यद्यहं म्रिये, तदा किं
त्वदभ्यर्थनया ? इत्यर्थो ज्ञेयते] ।

कण्ठे इति ।—त्वया येन करेण, हारजतायोग्ये मुक्ताहारोचिते, कण्ठे पाशः
अपिंतः, सापराधः कृतदोषः, कण्ठे पाशद्वानादिति भावः, अत एव गृहीतः घृतः,
जयेति शेषः, ते तव, थं करः कथं मुच्यते ? त्वच्यते ? अहम् अवश्यमेव ते
प्राचिणीकृतं करिष्यामि, अपराधिनो दण्डार्हत्वादिति भावः । [अत्र प्राचिणीकृत-
शब्दस्य उदाहरणव्यवस्थितत्वात् सकयवतीसमीपे जीभूतपादनस्य विषाह-
ल्लोकादीनिर्ध्वन्यते । अपि च कथयइवामिनिवेशः कण्ठे पाशापंचकपंचश्रीषं प्राचिणी-
कृतपुत्रसुखस्य प्रकाशित इति काव्यविक्रान्तकारः] ॥ ११ ॥

(थ) मरणव्यवसायस्य मरणोदयोगकः ।

येटी। यं एसो ज्जेव्व दे पिअवअस्सो। (७०)

नायकः। कथम्!! अहमेवास्या मरणकारणम्!! न
सत्त्ववगच्छामि।

विदूषकः। भोटि! कइं बिअ ? (७१)

येटी। [आकृतम्] जा सा पिअवअस्सेण दे कावि हिअअ-
वअहा सिताअले आलिहिदा, ताए पक्खवादिणा एदेण
पडिवादअंतस्सवि मित्तावसुणो णाहं पडिच्छिदे त्ति जाद-
णिव्वेदाए इमाए एव्वं व्ववसिदं। (७२) (ट)

नायकः। [महर्षिमाकृतम्] कथम्!! इयमेवासौ विश्वावसो-
दहिता मलयवती!! अथवा रत्नाकरादृते कुतश्चन्द्रलेखायाः
प्रसूतिः ? हा। कथं वदितोऽस्मि अनया!! (ध)

(७०) अन्वेष एव ते पिअवअस्सः।

(७१) भवति! कथमिदं ?

(७२) सा सा पिअवअस्सेन ते काऽपि उदयवज्रभा शिलातले आलिखिता,
सख्याः पञ्चपातिना एतेन प्रतिपादयतीऽपि निदावसुणोऽहं प्रतीयेति आत्मनिर्देश्या
अनया एवं व्यवसितम्।

(ट) पिअवअस्सेन लीमूतवाइनेनेअवः। तस्याः उदयवज्रभायाः, पञ्चपातिना
अनुक्तेन। एतेन लीमूतवाइनेन। (कर्म) प्रतिपादयतीऽपि उदतीऽपि, मलयवती-
मिति शेषः, सितावसीः मलयवती प्रतिपादयन्तमपि निदावसुण अनादृत्य इत्यर्थः।
[अनादरे वदति] अहं मलयवतीत्यर्थः, न प्रतीयेतां नाकाङ्क्षा, न प्रतिगृहीतेत्यर्थः।
इति इति हेतोः, एवं मनसिज्जत्यर्थः। जातः निर्देदो वैराग्यं यथा; तथा। व्यवसितं
कृतम्।

(ध) प्रसूतिः उत्पत्तिः, कुतः ? न कुदापि सम्भवतीत्यर्थः; यथा अन्धकारपद्मं
उत्पद्यं वस्तु केवलं रत्नाकरादेव जायते, तथा अस्या अपि परमरूपस्यावस्थान्ताः
मलयवत्याः उत्पत्तिः विश्वावसोदेशे एव संसृजिता इति भावः। [अथ रत्नाकरात्
चन्द्रलेशेऽ विश्वावसोरिवमुपप्रेति विष्यप्रतिविम्बभावाप्रत्यायनात् निर्दग्गोऽनन्तरः।
तेन च विश्वावसोर्मज्जवत्त्वात् अतीव उत्कर्षो व्यज्यते इत्युद्धारैव संसृजनिः)।
सञ्चितः प्रसारितः, निराशो जात इत्यर्थः।

विदूषकः । भोदि ! जई एब्ब, ता अणवरहो दाणीं पिअ-
वणस्सो । अइवा जई मम ण पत्तिपाअदि, तदा सअं जेब्ब
सिलाअलं गदुअ पेक्खदु भोदो । (३३)

नायिका । [गच्छेत् कुलम्बस्य नायकं पश्यन्ती हसन्नाकर्षति] ।

नायकः । [वक्षितम्] न तावन्मृच्छामि यावन्मम हृदयवक्त्रभां
शिक्षायामालेख्यगतां (न) न पश्यसि ।

[सधैः परिक्रामति] ।

विदूषकः । [अदलीपवनपत्रोप] भोदि ! पेक्ख पेक्ख एदं से
हिअअवक्खहं जणं । (३४)

नायिका । [निरुध्य अपवाय्य वक्षितम्] अदुरिए ! अहं विअ
आलिहिदा । (३५)

चेटी । [चित्राकृतिं नायिकायै निर्बध्य] भट्टिदारिए ! किं
अवासि ? अहं विअ आलिहिदे त्ति ? ईरिसं मोसारिच्छं, जेण
ए जाणोअदि, किं दाव इध जेब्ब सिलाअले भट्टिदारिआए
पडिअिवं संकतं, उद तुमं आलिहिदे त्ति । (३६) (प)

(३३) भवति । यद्येवं, तदनपराह इदानीं प्रियवयस्यः । अथवा यदि मम
न वल्लेति, तदा स्वयमेव शिक्षातुलं गत्वा प्रेक्षतां भवती ।

(३४) भवति । प्रेक्षन् प्रेक्षन् एतन्मम हृदयवक्त्रभां जनम् ।

(३५) अदुरिके ! अहमिवालिखिता ।

(३६) भर्तृदारिके ! किं भवसि ? अहमिवालिखिता ? इति । ईदृशं
सौवादय्य, येन न ज्ञायते, किं तावदिहैव शिक्षातले भर्तृदारिकायाः प्रतिविम्बं
अङ्गान्तम्, उत त्वेवालिखतेति ।

(न) आलेख्यगतां चित्रितम् ।

(प) ईदृशम् एवभूतं, सौवादय्यं वर्णना तुल्यरूपतम् । येन सौवादय्येन ।
प्रतिविम्बं प्रतिष्ठाप्यम् । अङ्गान्तं प्रतिफलितम् ; किमिदं चित्रम् अन् प्रतिविम्बम्
इत्यतः अङ्गान् ते वन्देह इति भावः ।

नागिकाः । [चिह्नक] हजे ! दुज्जणीकिदमिह इमिणा मं
चित्तगदं दंससंतेण । (७७) (फ)

विदूषकः । पिण्णुत्तो दाणीं दे गंधब्बो बिचाहो । (ब) तां
मुं च दाव से चमाइत्यं । एवा क्खु कावि तुरिदतुरिदां इध
ज्जेव्व चापच्छदि । (७८)

नायकः । [मुचति] ।

प्रतीका चेटी । [प्रविश्य वचनम्] भट्टिदारिए ! दिट्ठिणां वडुसि ।
प्रडिच्छिदा क्खु तुमं भट्टिणीं जीमूदवाइणस्स गुरुहिं । (७९)

विदूषकः । [गच्छन्] ह्री ह्री भी ! संपुसा मणोरहा पिण-
वसस्स । अइवा न हि न हि, भोटोए मलपवदोए । अइवा
न एदाणं, [भोजनमभिनयन्] मम ज्जेव्व एकस्स बम्हणस्स । (८०)

चेटी । [नागिकानुद्दिश्य] आपत्तमिह जुअराजमिन्तावसुणा,
अहा—“अय्य ज्जेव्व मलपवदोए बिचाहो, ता लहुं तं
निषडिअ चापच्छ” इति । ता एहि, मच्छम्ह । (८१)

(७७) हजे ! दुर्जनीकताऽपि अनेन नां चित्तगतां दर्शयता ।

(७८) निर्धृत इदानीं ते नाग्यर्षी विवाहः । तन्युच तावदस्या अपरहस्यम् ।
एवा खलु काऽपि त्वरितत्वरिता इहैवागच्छति ।

(७९) भर्तृदारिके ! दिष्ट्या वडंसे । प्रतीका खलु त्वं भर्तृजीमूतवाहनस्य
गुरुभिः ।

(८०) ह्री ह्री भी ! संपूर्णा मणोरथाः प्रियवसस्य । अइवा न हि न हि,
अइवा मलयवत्याः । अइवा न एतथीः, ममेव एकस्य ब्राह्मणस्य ।

(८१) आपन्नताऽपि युवराजनिन्तावसुना, अहा—“अयमेव मलयवत्याः विवाहः,
तल्लु तां गृहीत्वा चापच्छ” इति । तदेहि, मच्छामः ।

(फ) अनेन नायकेनेत्यर्थः । दुर्जनीकताऽपि असाधूकताऽपि, साधुत्वं नै
अनेन व्याहृतमित्यर्थः, अयं हि मय्येव अत्यदुरागितया नां चित्तकां कृत्वा आत्मानं
विनीदयति, अहम् अइवा निर्दिष्टः दुर्जनस्य इममभार्तवम् इत्यतः इति भावः ।

(ब) निर्धृतः सप्तमः । नाग्यर्षीविवाहः परस्परानुरागजनितः, एवाहः,—

निदूषकः । गदा क्व तुमं दासौष्ट धौष्ट ! एदं मेष्टिभ, ब्रधस्येय किं दध ज्जेव्व भवत्थिदम्भं ? (८२) (भ)

वेदी । इटास ! मा तुवर तुवर ! तुमहाणं वि ण्हवणं (म) आचदं ज्जेव्व । (८३)

नायिका । [आनुरागं लब्ध्वा च नायकं पश्यन्ती उपरिभारा निष्क्रान्ता] ।

वेतालिकः । (य) [नेपथ्ये पठति] ।—

हृष्ट्या पिष्टातकञ्च युतिमिह मलये मेरुतुल्यां दधानः

सद्यःसिन्दूरधूलौकतादिवमसमारम्भसन्ध्याऽऽतपत्रीः ।

उन्नीतैरङ्गनानामरुणमणिरणसूपुराऽऽरावहृष्ट्यै-

कदाहस्मानवेलां कथयति भवतः मिहये मिहलोकः ॥ १२३ ॥

(८२) गता खलु त्वं दासाः पुत्रि ! इनां गृहीत्वा, वयस्तेन किमिष्टैव व्यवसातव्यम् ?

(८३) इताश्च ! मा त्वरस्व त्वरस्व । युष्माकमपि उपनयमानतमेव ।

“इच्छयाऽन्वीऽन्वसंकीर्णः कन्यायाश्च वरस्य च । नात्यर्थः स तु विज्ञेयी मेष्टुषः कामंसन्धवः ॥” इति मनुवचनान्तः ।

(भ) दासाः पुत्रि ! इति तिरस्कारवाक्यम्, [अथ समासेऽपि वक्तुं शक्नुक्, आदिश्लेषाद्यवतौविभक्तौः पाञ्चिक्तुल्यवचनान्तः] । गता गच्छतीत्यर्थः, इयमपि तिरस्कारोक्तिः । [वर्जमानसामोष्णे भूतबद्धप्रचारः] इनां गृहीत्वा त्वन्तु गच्छतीति निर्गलितार्थः ; यदि जीमूतवाहनः इक्ष्वेव तिष्ठेत्, तदा समनदिव कथमस्याः विवाहः कथमेत ? विवाहस्य उभयमिच्छयापारत्नादिति भावः ।

(म) उपनयनं क्षामादिनिर्वाहकं द्रव्यमिति यावत्, [घटादित्या कृपः] ।

(य) वेतालिकः [विविचक्ष्णः मङ्गलगोत्यादिशब्दः, तेन व्यवहरति इति ढक्] सुत्यादिभिः रक्षां मोक्षकरः पुरुषविशेषः ।

इत्येति ।—इह सुस्थानं, मलये प्रसिद्धं, पिष्टातकञ्च [पिष्टम् अतति मच्छति इति “मच्छेयम्” (३. २. १ पा०) इति अण्-प्रत्ययः, ततः स्त्रीर्णं अण्] पटवासकञ्च, मलयसुमन्त्रिकारकसुगन्धपूर्णविशेषक इत्यर्थः, [“पिष्टातः पटवासकः” इत्यमरः] हृष्ट्या वर्षणेन, प्रपुरतया विकीरणेन इति भावः । मेरुतुल्यां सुमेरुसदृशी, युतिं दधानः

विदूषकः । [पादपथं] भो वयस्य ! दिदिषा चापदं
णहवणयं । (८४)

नायकः । [चतुर्धनं] यद्येवं, किमिदानीमिह स्थितेन ?
आगच्छ, तानं नमस्कृत्य ज्ञानभूमिमेव गच्छाव ।

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

(८४) भो वयस्य ! दिदिषा आगतं स्वपनकम् ।

आरभन्, सद्यः साम्प्रतं, सिन्दूरधूम्रिभिः सिन्दूरचूर्णैः, कृता दिवससमाप्तौ प्रतःकाले-
ऽपीति घातन्, सव्याऽऽतपक सायंकालिकसूर्यकिरणस्य, शीथेन तदाभूतं, विह्वल्योक्तं,
कङ्कणानां नारीकान्, चरुणाः रत्नाः, मलयी येषु ताङ्गानां, रक्ततां ध्वनतां, नूपुराणां
मञ्जीराकान्, आरावेण भगत्कारिणं, हृद्यैः मनीहरैः, उद्गोतैः उद्यैः गान्धारधामिण्य
गीतैः, ("वक्त्र-वज्रमनानानी यामी नायनि नामयाः । न तु गान्धारनामानं ह
वन्धो देवकीनिभिः ॥" इति उक्तोत्तज्ञास्त्रनियमात्) भवतः तव, जीमूतवाङ्मयेति
भावः, विह्वये शुभपरिचयसम्पादनाय, उद्गाहकानवेतां तेषां हि कञ्चनसमयं, कथयति
सुवचति । [अथ पिष्टातवर्णयन् मेघसङ्घमदामिधारणस्य तथा सिन्दूरचूर्णैः
सायंकालिकसूर्यकिरणशोभासम्पादनस्य च अवस्थावत्तेऽपि तत्सङ्घशोभाधारणवपाङ्गे
मर्थप्रधानात् निदर्शनाऽलङ्कारः, तेन च पिष्टातवर्णयन् सिन्दूरचूर्णनिक्षेपस्य च
अतिप्राचुर्यं व्यज्यते, इत्यलङ्कारेण वस्तुशक्तिः] । अग्रेतरा इत्यम् ॥ १२ ॥

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति नलो विचित्रविहङ्गवैश्रवणवल्ग्वौ विटः]

स्वामारोपितसुराभाण्डशेटय (क) ।

विटः ।—

पिबं जो पिबइ सुरं जणस्य पिअसंगमं अ जो कुणइ ।

अध दे टो अबि देआ बलदेओ कामदेओ अ ॥ १ ॥

[घूर्णन्] । सफलं क्व मे सेहरअस्स (ख) जौविदं-

(१) नित्यं यः पिबति सुरां जनस्य प्रियसङ्गमं यः करोति ।

अथ तौ दावपि देवौ बलदेवः कामदेवश्च ॥

सफलं खलु मे श्रेष्ठरसस्य जीवितम्—

(क) नलः मदीयसः, मद्यपानेनेति भावः । विचित्रेति ।—विचित्रः

नाभावर्णरक्षितः, कौतूहलजनक इत्यर्थः, विहङ्गः व्याकुलः, विशङ्कल इत्यर्थः, मदा-
वेगात् इतस्ततः विचित्र इति यावत्, वैश्रः परिष्कृतो यस्य तादृशः । अथकृतः पान-
पात्रपात्रिः, (“अथकोऽस्त्री पानपात्रम्” इत्यमरः) । विटः “सञ्ज्ञाङ्गो न सन्पत् विटस्य
धूर्तः कलेश्वरः । वैश्रोपचारकुशलो वाक्सी मधुरोऽयं बहुमतो गोष्ठ्याम् ॥”
इत्युक्त्यर्थः । शृङ्गारसङ्कायः पानविशेषः । स्वत्येति ।—स्वत्ये चारोपितं निहितं,
सुराभाण्डं मद्याधारी येन तादृशः । शेटः नायकस्य अधमः, शृङ्गारसङ्कायविशेषः,
तदुक्तं दर्पणे—“शृङ्गारेऽयं सङ्काया विट-शेट-विट्पत्न्याः स्तुः । भक्ता गर्जसु निपुणः
कुपितबध्मानमञ्जनाः शुद्धाः ॥” इति, “तथा अचारशेटाया अधमाः परिचोर्षिताः”
इति च ।

नित्यमिति ।—यः नित्यं सुरां पिबति, अथ यस्य जनस्य प्रियसङ्गमं प्रियजनस्य
निष्ठमं करोति, तौ बलदेवः कामदेवश्चेति द्वौ अपि द्वौ एव, देवौ देवपदवाच्यौ
इत्यर्थः । बलदेवस्य सुराप्रियत्वात् कामदेवस्य प्रियसङ्गमकारित्वाच्च इति भावः ;
ताभ्याम् अन्ये तु अतितुष्टा इत्याशयः ॥ १ ॥

(ख) श्रेष्ठरसस्य तदाख्यस्य ।

वच्छत्यलमिह दृष्ट्वा णीलुप्यनवांसिभ्यो मुहुः महरा ।

सीसन्निभं सेहरभो णिचं विभं चेडिभ्यो जस्त ॥ २ ॥

[प्रवचन] । अरे ! को मं चालेदि ? [वचन] अवस्तं
षोमालिभ्यो मं परिहसति । (१) (ग)

चेटः । भट्टक ! यं अ दाव सा अज्जवि इह आअच्छदि । (२)

विटः । [सरोवन] पढमपहरे ज्जेव्व मलअवदीए विअाह-
मंगलं णिव्वुत्तं, ता कौस सा टाणीं पभाटे वि यं आअच्छदि ?
[विचिन्त्य वचन] अहवा विअाहमहोस्सवे सव्वो ज्जेव्व पिअपण-
इणीजणसणाहो मिअ-विज्जाहरलोभो कुसुमाअतज्जाणे
आपाणअसोक्खं अणभविस्सदि त्ति (घ) तक्केमि, तहिं ज्जेव्व

वचःप्लवे दक्षिता गौलीप्यनवांसिभ्यो मुखे मदिरा ।

श्रीषं च श्रेहरको निलालिव चेटिका यव्य ॥

अरे ! को मं चालयति ? अवश्यं नममालिका मां परिहसति ।

(२) अर्जुनः । तं च तावत् सा यद्यापि दृष्ट्वा गच्छति ।

(३) प्रथमपहरे एव मलप्रवत्या विवाहमङ्गलं निर्वृत्तं, तत् कथं सा
दृष्ट्वा पभातेऽपि नागच्छति ? अथवा विवाहमहोत्सवे सर्वे एव प्रियप्रथिगो-
जनसमावः विह-विद्याहरलोभः कुसुमाकराद्यान् आपावकसौख्यमनुभवित्यतीति

सप्तमस्ते कृतमाह, वचःप्लवे इति । — वचःप्लवे दक्षिता प्रिया, मुखे गौलीप्यन-
वांसिभ्यो गौलीप्यनवांसिभ्यो, मदिरा, यव्यं नित्यं चेटिकेव सज्जिभ्यो दासोव, तिष्ठतीति
शेषः, च श्रेहरकः श्रीषं च श्रेहरिभ्यो, सर्वेषां निति शेषः, तिष्ठतीति भावः । सर्व-
कोवेभ्यः श्रेहरकोऽहं चेहः सुखी चेति निर्गम्यतायः ॥ २ ॥

(ग) प्रवचनम् । पदवत्तुलनमभिनयम् । चालयति ललपयति । परिहसति
परिहासं करोति ।

(घ) निष्ठं सम्पन्नम् । प्रियेति । — प्रियेण प्रथविगोचनेन, समावः सङ्गितः ।
आपावकसौख्यं सुरापावकमिति मुख्यमित्यर्थः ।

शोमालिका मं अबेक्खमाणा चिट्ठदि ; ता ताहिं ज्जेब्ब गमिस्सं ।
कौरिओ शोमालिकाए विणा सेहरओ ? (३) (६)

[प्रथमप्रसङ्गान्तर्भाविते] ।

चेटः । एदु एदु भट्ठके । एदं कुसुमाभरुज्जाणं, ता
पविसदु भट्ठके । (४) । [उभौ प्रवेशं नाटयतः] ।

[ततः प्रविशति स्तम्भन्यक्तवस्तुयुगलो दिट्ठकः] ।

विट्ठकः । संपुत्ता मणोरहा पिअवअस्सस्स । सुदं क्खु
मए वि पिअवअस्सो कुसुमाभरुज्जाणं गमिस्सदि त्ति । ता
जाव ताहिं ज्जेब्ब गमिस्सं । [परिक्रम्यावलोच्य च] इदं कुसुमा-
भरुज्जाणं, जाव पविशामि इदं । [प्रविश्य अनुरवाचो नाटयन्] अरे !
कोस उण दुट्ठमहुअरा मं ज्जेब्ब अभिभवन्ति ! [आत्माननाम्नाय]
भोदु जाणिदं, जं तं मल्लअवटोवंधुअणेण जामाउअस्स
वअस्सो त्ति कदुअ सबहुमाणं वस्सकेहिं (च) विचित्तिदोहि ।

तर्कयामि, तदेव नवमालिका नाम अपेक्षमाणा तिष्ठति ; तत्तदेव गमिष्यामि ।
कौरिओ नवमालिकाया विना शिखरकः ?

(४) एतु एतु भर्ता । एतत् कुसुमाभरोद्यानं, तत् प्रविशतु भर्ता ।

(५) शम्भूषां मणोरहाः प्रियवयस्य । सुतं खलु मयाऽपि प्रियवयसः
कुसुमाभरोद्यानं गमिष्यतीति, तत् यावत् तदेव गमिष्यामि । इदं कुसुमाभरो-
द्यानं, यावत् प्रविशामीदम् । अरे ! कथं पुनर्दुष्टमधुरा मानेन अभिभवन्ति !
भवतु ज्ञातं, यत् तन्मल्लवस्तीव्रनृजनेन जामातुर्वयस्य इति क्त्वा सबहुमानं

(६) नवमालिका इति क्त्वाश्रित्य चेष्टा नाम, शिखरकस्तु विट्ठक । तदा
विना शिखरकस्य का मोक्षा ? इति आहुः । पञ्चाक्षरी—नवमालिका पुष्पविशेषः,
शिखरः चूडा, मुकुटविशेषो वा ।

(७) अतीति निश्चये । अभिभवन्ति तिरस्कुर्वन्ति । वयसः स्वानुरवस्यः,
सख्य इति यावत् । वचनैः कुसुमादिरञ्जनद्रव्यैः ।

संताणकुसुमसेहरणं भ मम शीसे पिण्डम् । सो क्व एसो
 भञ्जाग्रो भणत्योभूदो । किं दाणिं एत्थ करइस्सं ? भइवा
 एटेण ज्जेब्ब मल्लप्रबटोसपासाटो लङ्गेण रत्तंसुअजुअलीण
 इत्थिअवेसं बिहिअ उत्तरोअकिटावगुंठणो गमिस्सं, (६)
 पेक्खामि दाव किं दासीए पुत्ता महुअरा करइस्संति ।
 (५) [तथा करो'त] ।

चिट् । [निदब्ध सङ्घर्षेण] अरे चेडा ! [अकुल्या निर्दिष्ट वहासन]
 एसा क्व णोमालिआ आअटा । मं पेक्खिअ चिरस्स आअटो
 त्ति कुविटा अवगुंठणं कटुअ अस्सटो गच्छदि ; ता कंठे
 गेह्हिअ पसादेमि यं । (६) [उडसोपसन्न कण्ठे गृहीत्वा मुखे ताम्बूलं
 हातुमिच्छति] ।

वर्णकैर्निचिजितोऽपि । सत्ताणकुसुमशीखरकच मम शीर्षे पिण्डम् । स खलु
 एषः अथादरः अनर्घोभूतः । किमिदानीमत्र करिष्यामि ? अथवा एतेनैव
 अक्षयवतीसताम्राक्ष्येन रत्नांशुकयुगलेन स्त्रीवेशं विधाय उत्तरोऽङ्गतावगुण्ठणो
 गमिष्यामि, प्रये तावत् किं दायाः पुत्रा महुअराः करिष्यामि ।

(६) अरे चेट ! एसा खलु गवमालिआ आअटा । मां प्रेच्छ
 चिरकामत इति कुपिता अवगुण्ठनं कृत्वाऽन्यतो गच्छति, तत् कण्ठे गृहीत्वा
 प्रसादयाम्यगाम् ।

(६) सत्ताणक देवतविविशेष, ("पथेते देवतवो मन्दारः पारिजातकः ।
 सत्ताणः सत्तण्डकच पुंलि वा करिचन्दनम् ॥" इत्यनरः) कुसुमेन वत् शीखरकं
 शिरोनाख्यम् । शीर्षे मल्लिके । पिण्डम् आवहनम्, [अपिपूर्वात् नङ्-धातोर्निष्ठा-
 प्रत्ययः । अपरकारणं लुक्च] । अनर्घोभूतः अनिष्टदेष परित्तः । रत्तेति ।—
 रत्ने लोहिते, ये अङ्गुली मुखमन्त्रे, तयोः युगलं तेन । उत्तरोऽङ्गः ।—उत्तरोऽङ्ग
 प्रावरणपक्षेण, क्रतम् अवगुण्ठनं सुखादीनामावरणं देन सादयः ।

विदूषकः । [मद्यगन्धं सूचयन् नासिकां स्पर्शत्वा परासुखः क्लृप्ता]
कहं एकाग्रं मधुकराणं सभासादौ परिव्रज्यो दाणिं अस्मत्स्य
दुष्टमधुकरस्य (ज) मुष्टे पडिठोमिह । (७)

विटः । कहं कोविण परम्पुहीमुटा ? [प्रथमं कुर्वन् विदूषकस्य
चरचनान्तरः शिरसि कृत्वा] पसौद गोमालिए ! पसौद । (८)
[ततः प्रविशति चेटो] ।

चेटो । आणत्तमिह भट्टिदारियाए—“हंजे गोमालिए !
कुसुमाग्रज्जाणं गदुअ उज्जाणपालिअं पल्लविअं भणाहि—
‘अज्ज सविसेसं तमानवोद्धिअं सज्जीकरेहि । मल्लभवदोसहिदेण
जामाउकेण तत्थ भंतब्बं’ इति” । आणत्ता मए पल्लविआ, ता
जाव रअणीविरहवाङ्मदुक्कठं पियवअस्सअं सेहरअं अस्सेसामि ।
[दृष्ट्वा] एमो सेहरओ । [गीतम्] कहं !! अस्सं कंवि इत्थिअं
पसादेदि !! ता इह ठिठा ज्जेव्व जानामि का एसेत्ति (९) (भू) ।

(७) कण्ठकेषां मधुकराणां सभासात् परिव्रज्य इदानीमन्वयस्य दुष्टमधु-
करस्य मुष्टे पतितोऽस्मि ।

(८) कथं कापेन परासुखीभूता ? पसौद नवमालिके ! पसौद ।

(९) आश्रमाऽपि भर्तृदारिकया—“हंजे नवमालिके ! कुसुमाकरीद्वारं
गत्वा उद्यानपालिकां पल्लविकां मय—‘यदा सविशेषं तमानवोद्धिकां सज्जीकुरु ।
मलयवतीमहितेन जामाया तव गन्तव्यम्’ इति” । आश्रमा मया पल्लविका,
तत् जावत् रजनीविरहवर्धितोत्काण्डं प्रियवयस्यं शिखरकमन्त्रिष्यामि । एष शिख-
रकः । क्वम् !! अस्यां कामपि स्त्रियं प्रसादयति !! तदिह क्लृप्तेव जानामि
केषिति ।

(ज) एकेषां मुख्यानां, मधुकराणां सत्यमधुकराणामित्यर्थः, एकेषाम् अन्येषाम्,
एकविधानामित्यर्थो वा, (“एके मुख्यान्केवलाः” इत्यमरः) । अन्यस्य अन्यविषयस्य,
मधुकरस्य मधु मद्य करे यस्य तस्य, सततसुरासेविनः सदाप्रमत्तस्य इति यावत् ।

(भू) उद्यानपालिकाम् उपवनरक्षिताम् । विशेषतः सह इत्तन्तानं यथा तथा

विटः । [चतुर्थेन]

हरि-हर-पितामहाणं वि गन्विदो जी न जाणद्वयमिदं ।

सो सेहरभो चलणेसु तुज्ज भोमालिए ! पड्ड ॥ ३ ॥ (१०)

विदूषकः । दामौए पुत्ता ! मज्जवालभा ! कुदो एत्थ
भोमालिभा ? (११)

चेटो । [निरुध्य सजितम्] कथं !! मं ति करिअ मदपरवसेण
सेहरएण अज्ज अत्तेभो पसादौअदि !! ता जाव अलौअं कीवं
करिअ दुवेवि एदे परिहसिस्सं । (१२) (अ)

(१०) हरि-हर पितामहानामपि गन्विदो जी न जानाति ननुम् ।

स श्रेष्ठरक्षकरेषु तव गवमालिके ! पतति ॥

(११) दास्याः पुत्र ! मज्जवालक ! कुतोऽयं गवमालिका ?

(१२) अथन !! मामिति कृत्वा मदपरवशेन श्रेष्ठरक्षेण आर्य्य आर्य्यः
प्रसाद्यते !! तत् यावत् अलोकं कीपं कृत्वा हार्य्येतौ परिहसिष्याम ।

सविशेषं सातिशयमित्यर्थः, तमाशुबोधिका तमाशुतत्त्वोद्घाटनमिति शेषं तमाशुतत्त्व-
बोधोन्मथनार्थं यत्संविशेषं वा, (“वीथी पङ्क्तौ गृहार्हे च रूपकान्तरवर्त्मनोः” इति
मेदिनी) । जानामा ओमूतवाङ्मेन । रजनीति । —रजनीं रात्री, विरहेण
जडिच्छेदेन, बहिता उत्कण्ठा यत्न तन ।

“सान भेदोऽयं दानस्य ननुपेक्षे रसान्तरम् । तद्वत्त्वाय पतिः कुर्यात्
वृष्टपायानिति कृमात् ॥” इति दर्पणोक्तोः “पादयोः पतनं गतिः” इति
तत्त्वोक्तत्वात् गतिरूपं अतुल्यं मानभङ्गनोपायस्य अगलस्य गवमालिकासमेतस्य
स्वावेशधारिकं विदूषकं विटः प्रसादयति, करोति । —गार्धतः अहङ्कारवान्, यः
श्रेष्ठरक्षः, हरिः नारायणः, हरः शिवः, पितामहो ब्रह्मा तेषां, [सम्बन्धविधत्तायां
कर्मणि बहुव्रीहि] अपि निश्चयेन, ननुं नमस्कृतुं, न जानाति, अथ गवमालिके !
सः तव चरणेसु [अचच्छेदे सप्तमी, नीरवे बहुत्वञ्च] पतति । अयि दर्पकारिणि !
हरि हर-पितामहभ्योऽपि तौ श्रेष्ठा गणपति, अतस्त्वं प्रकीद इति भावः ॥ ३६

(अ) मदपरवशेन मत्तेन । अलोकं निष्ठा ।

चेटः । [चेटी इहा शिखरं हस्तेन चाकलयन्] भट्टका ! मुंघ
एदं । न भोदि एसा थोमालिआ । एसा उण रोसारतेहिं
लोअणेहिं पैक्खंतौ आअदा । (११) (ट)

चेटी । [उपसृत्य] सेहरअ ! का उण एसा पसादौ-
अदि ? (१४)

विदूषकः । [अवगुह्यनग्नतायै] भोदि ! कोवि वमइथो अहं
मंदमाअधेअपउत्तो । (१५)

विटः । [विदूषकं निरुप्य] अरे कविलमंकडा ! (ठ) तुमंवि
सेहरअं पदारिसि ? अरे चेडा ! गेण्ह एदं, जाव थोमालिअं
पसादेमि । (१६)

चेटः । जं भट्टके आणवेदि । (१७)

विटः । [विदूषकं मुक्ता चेष्टाः पादयोः पतति] प्रसीद थोमालिए !
प्रसीद । (१८)

विदूषकः । [आकलयन्] एसो मे अवक्कमिटुं अवसरौ
(१९) । [पलायितुमीदृते] (ड)

(११) भर्ता ! सुखैतम् । न भवत्येषा नवनायिका । एषा पुनः रोषा-
रक्ताभ्यां कोपनाभ्यां प्रेषमाणा आगता ।

(१४) शिखरक ! का पुनरेषा प्रसाद्यते ?

(१५) भवति ! कोऽपि ब्राह्मणोऽहं मन्दभामधेयप्रयुक्तः ।

(१६) अरे कविलमंकट ! त्वमपि शिखरकं प्रतारयसि ? अरे चेट ! गृहा-
धेतम्, यावन् नवनायिकां प्रसादयामि ।

(१७) यत् भर्ता आज्ञापयति ।

(१८) प्रसीद नवनायिके ! प्रसीद ।

(१९) एष मेऽवक्कमितुमवसरः ।

(ट) रोषारक्ताभ्यां कोपेन कस्यक् क्षीयिताभ्याम् ।

(ठ) कपिलमंकट ! वर्णजविशेषरक्षितनामजात् विकृष्टवर्णवानराजते ।

(ड) अपक्कमितुं पलायितुम् । ईदृते चेदते ।

चेटः। [विदूषकं यज्ञोपवीते गृह्णाति। यज्ञोपवीतं मुञ्चति (८)] कहिं
कहिं कविनमंकडा! पलायसि? (२०) तदुत्तरोद्येव
नयके वहा कर्षति।

विदूषकः। भोटि योमालिए! पसौद, मुंचावेडि मं। (२१)

चेटो। [विदूषक] जई भूमोए सौसं निवेसिष, पादेसु
मे पडसि। (२२) (ण)

विदूषकः। [नगीवं नयन्त्य] भो! गंधर्वरात्रमित्तो बम्हयो
भविष दासोए धौआए पादेसु पडइस्सं? (२३)

चेटो। [चक्रुल्या तर्जयन्तो मञ्जितम्] दाणिं पाडइस्सं। सेहरम्!
उट्टेहि, पससा दे अहं। [चण्डे गृह्णाति] एसो उण
जामाडकस्स पिअवणस्सो तुण खल्लोकिटो। एव्वं अ सुणिअ
कदावि भट्टा मित्तावसू तव कुप्पइ, ता आदरेण सम्मानयेहि
णं। (२४) (त)

(२०) क क कविनमंकट! पलायसि?

(२१) भवति नयमालिके! पसौद, भोचय माम्।

(२२) यदि भूमौ शीघ्रे निवेश्य पादयोः मं पतसि।

(२३) भो! गन्धर्वरात्रमित्तं ज्ञात्वा भूत्वा दासाः पुनराः पादयोः
पतिष्यामि?

(२४) इदानीं पातयिष्यामि। शिखरम्! उत्तिष्ठ, प्रसन्ना तेऽहम्।
एष पुनर्जायातुः प्रियवयस्यस्त्वया खलीकृतः। एवञ्च सुता कदापि भर्ता निजा-
वसुस्तुभ्यं कुर्याति, तदादरेण सम्मानयेत्तम्।

(८) यज्ञोपवीते यज्ञोपवीतेकदेशे, [ओपश्रविके सप्तमी]। मुञ्चति क्षिनति।

(९) शीघ्रे नयन्त्य। निवेश्य व्यापयित्वा।

(१०) तर्जयन्तो भर्तृयन्तो। चण्डकः चण्डः कृतः खलीकृतः दुर्जनोक्तः,
अपकृत इत्यर्थः। दुर्जनकायश्च परागितकरणम्, अपमपि तदुत्पादार्त्तं निजावसवे
निवेश्य तत्परागितचेष्टां करिष्यतीति भावः।

विटः । जं योमालिखा आणवेदि [विदूषकं चक्रे गृहीत्वा] ।
अज्ज ! तुमं मए संबंधिओ त्ति करिअ परिहमिदो । [वर्णनं]
किं सच्चकं ज्जेव्व सेहरओ ! तुए किदो परिहासो ? [उगरीयं
वर्णनीकस्य आसनं ददाति] इध उव्वमिदु संबंधिओ । (२५) (य)

विदूषकः । [स्वगत्य] दिट्ठिआ अवगदो विअ से मदावेओ
(२६) (द) [उपविशति] ।

विटः । योमालिए ! उव्वमिअ तुमंवि एदस्स पासो, जेअ
दुवेवि तुम्हे समं (ध) ज्जेव्व सन्नाणइस्स । (२७)

चेटी । [विहस्योपविशति] ।

विटः । [अवकमादाव] अरे चेडा ! सुभरिटं क्खु एदं चसअ
करेहि सुराए । (२८)

चेटः । [नाञ्जनं अवकमरणं करोति] ।

विटः । [स्त्रियः शिखरात् पुष्पाणि गृहीत्वा अवके विन्यास्य जानुभ्यां कृत्वा
नवमालिकाया उपनयति] । योमालिए ! चाक्खअ देहि एदं
एदस्स । (२९) (न)

(२५) यज्ञवमालिका आश्रययति । आर्यः ! त्वं मया सम्बन्धोति कृत्वा
परिहसितः । किं सत्यमेव शिखरक ! त्वया कृतः परिहासः ? इह उपविशतु सम्बन्धो ।

(२६) दिष्ट्या उपगत इवास्मि मदावेगः ।

(२७) नवमालिके ! उपविश त्वमपि एतस्य पार्श्वे, येन हास्यपि युवां सममेव
सम्मानयिष्यामि ।

(२८) अरे चेट ! सुभृतं (सुपूरितं) खल्लेतं अवकं कुव्व सुरावा ।

(२९) नवमालिके ! आस्माद्य देह्येतमेतत् ।

(य) सम्बन्धो जानातुसम्बन्धेन परिहसनीयत्वात् तत्सम्बन्धवान् इत्यर्थः ।

(द) मदावेगः मत्तताया उन्मत्तावः ।

(ध) सममेव एकदेव ।

(न) स्त्रियः शिखरात् निजश्रियोभूषणमालिकां । उपनयति अर्पयति । इति
अवकम् । एतस्य विदूषकस्य ।

चेटी । [सजितम्] जं सेहरओ भयादि । (३०) [तथा कृत्वा
विटकापयति] ।

विटः । [विदूषकश्च अभ्यनमयति] एदं थोमालिथामुहसंसग-
सविसेसवासिभरसं सेहरभाभस्येण केणवि भयासादिदपुत्तब्बं,
ता पिबेहि एदं । किं दे भदोवि भवरं सम्भाणं करइस्सं ?
(३१) (प)

विदूषकः । [सभेसज्यजितं कृत्वा] सेहरभ ! बम्हणो क्खु
अहं । (३२)

विटः । जई तुमं बम्हणो, ता कहिं दे णवसुत्तं ?
(३३) (फ) ।

विदूषकः । तं क्खु मे इमिणा चेडेण कट्टीभमाणं छिस्सं । (३४)

(३०) यत्त श्रेष्ठरओ भवति ।

(३१) एतत् नवमालिकायामुखसंसर्गसविशेषवासितरसं श्रेष्ठरवादयेन
क्रीनायनास्वादितपूर्व, तत् पिबेत्तत् । किं ते भदोऽप्यपरं सम्भाणं करिष्यामि ?

(३२) श्रेष्ठरक ! ब्राह्मणः खल्वहम् ।

(३३) अदि त्वं ब्राह्मणः, तत् क ते नवसूत्रम् ?

(३४) तत् खलु सेनेन चेटीन कृष्यमाणं छिन्नम् ।

(प) एतत् अथवक्ष्यमाणोद्यम । नवमालिकायाः मुखसंसर्गस्य वदनसम्पर्केण,
सविशेषं सातिशयं यथा तथा, वासितः सुरमोज्जितः, रसः स्वादः यथा तत् ।
अनास्वादितपूर्वं पूर्वं न आस्वादितम् ।

(फ) नवसूत्रं नवगुणितं यज्ञसूत्रमित्यर्थः । तच्च एवं वर्तय्यं, यदुक्तं
काविकापुराणे षष्ठाध्याये—“ऊर्ध्वं त्रिभुजं सूत्रं सध्वानिमित्तं जनैः । तन्मुनयमधो-
ऽर्धं यज्ञसूत्रं विदुर्मुखाः ॥ त्रिगुणं तदप्यन्वयुक्तं वेदप्रवरसन्निभम् । शिरोधरावाभि-
मध्यात् पृष्ठार्धपरिमाणवत् ॥” इति । एतच्च नवतन्त्रं व्यक्तमाह देवसः, यथा—
“अक्षोपवीतं कूर्चैर्न सुवाचि नवतन्त्रमिन्द्रः । एकेन पथिना तन्त्रविंशतिगुणोऽवशा ॥”
इति । पैठिनविनृतं पुटतन्त्रं अपि यज्ञसूत्रं नवतन्त्रमिति ।

पेटो । [विह्वल] जई एब्ब, ता बेदक्खराइंवि दाव कातिवि
उदाहर । (३५)

विदूषकः । भोदि ! इमिणा सौहुगंधेण कहिं बेदक्खराइं ?
अइवा किं मम भोदोए समं विवादेण ? एसो दे बम्हणो
पादेसु पड़दि । (३६) (व) [इति पादयोः पतितमिच्छति] ।

पेटो । [वृत्ताब्धं निवात्य] मा क्व एब्बं करेदु अज्जो । सेहरअ !
ओसर ओसर, बम्हणो क्व एसो । [विदूषकस्य पादयोः पतति] ।
अज्ज ! ण तुए कुविदब्बं, संबंधिआमुखो क्व एसो मए
परिहासो किदो । (३७)

विट् । अहंवि णं पसादेमि । [पादयोर्निपत्य] मरिसेदु
मरिसेदु अज्जो, तं मए मदवरवसेण अवरइं, जेण अहं
णोमालिआए सइ आवाणअं गमिस्सं । (३८) (भ)

विदूषकः । मरिसिदं मए, गच्छ तुम्हं. अहं वि पिअवअस्सं
येक्खामि । (३९)

[निष्क्रान्ति विट्सेव्या सइ पेटस्य]

(३५) यद्येवं. तत् वेदाक्षराण्यपि तावत् कस्यापि उदाहर ।

(३६) भवति ! अनेन शोधुगन्धेन क्व वेदाक्षराणि ? अइवा किं मम भवत्याः
समं विवादेन ? एष ते ब्राह्मणः पादयोः पतति ।

(३७) मा खल्वेवं करोत्वाय्यः । शिखरव ! अपसर अपसर, ब्राह्मणः खल्वेवः ।
आय्य ! न त्वया कोपितव्यं, खल्वन्यगुरुपः खल्वेव सदा परिहासः
कृतः ।

(३८) अहमप्येनं प्रसादयामि । नर्षयतु नर्षयत्वाय्यः, अतः सदा मदपर-
वसिनापराधम् ; तेनाहं नवमालिकया सइ आवाणकं गमिष्यामि ।

(३९) नर्षितं सदा. गच्छतं युवाम्. अहमपि प्रियवयस्यं प्रेक्षे ।

(व) शोधुगन्धेन नद्यगन्धेन । अयमभिप्रायः,—यस्य मद्यपाणादिरुषीणाचारी
हर्षते, तस्य वेदाक्षराणि कथमपि नीक्षार्याणि ।

(भ) नर्षयतु जनताम् । आवाणकं मद्यपातवस्तुम् ।

निदूषकः। अदिक्रान्तो बमहयस्तु अकालमित्तू, ता जाव
अहंवि मञ्जवाकप्रसंगदूसिदो इध दिग्धिकाए ण्हारस्सं। (म)
[तथा करोति। नेपथ्याभिमुखमवलीक्य] एसो पिप्रवअस्सो वि रुक्किणीं
विअ हरो मलप्रवटीं अवलंसिअ इदो ज्जेअ आअच्छदि, ता
जान पास्सपरिवत्तो होमि। (४०)

[ततः प्रविशति गृहीतवरनेपथ्यो नायकः, मलयवती, विभवतश्च परिवारः]।

नायकः। [मलयवतीमवलोकयन् सदुर्ध्वम्]।—

दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुरुते नालापमाभाषिता
शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति बलादालङ्घिता वेपते।
निर्यात्नीषु सखीषु वासभवनाभिर्गन्तुमेवेहते
याता वामतयेव मेऽय सुतरां प्रीत्ये नवीदा प्रिया ॥४॥

(४०) अतिकात्ता ब्राह्मणकाकालदुःखः। तत् यावदहमपि मलयवत्यसद्व-
द्वित इह दीघिकायां आकामि। एव प्रियवत्कोऽपि रुक्मिणीमिव हरिर्नवव-
वतीमवलम्ब्य इत एवागच्छति, तत् यावत् पार्श्वपरिवर्त्तो भवामि।

(न) अतिकात्ताः अतोः, न सद्वृत्तिर इत्यर्थः, [कर्त्तरि निहाप्रत्ययः]।
आकामस्तुः मलयपाल-प्रहारादिजनितान्कालदुःखमुभयमित्यर्थः, दुर्गन्धसर्गस्य सत्युत्पत्त्य-
त्वादित्यर्थो वा। भवेति।—मलय मदीयमतम्, अत एव बालकस्य बालकवत्
आप्याकार्यविवेकरहितम्, सङ्गेन संसर्गेण, दूषितः लुप्तवितः।

नवीदाशः स्वल्पं वर्धयति, दृष्टेति।—अथ नवीदा नवपरिवीता, प्रिया
वामतया प्रतिपूजितयेव, न नम, सुतराम् अन्वये, प्रीत्ये जाता अतिप्रीतिकरी
भूतैत्यर्थः; तथा हि, दृष्टा अवलोकिता सती, अधो दृष्टि ददाति, आभाषिता
आकषिता सती, न आकापं कुरुते, शय्यायां पारुष्य पराशुखोभूय, तिष्ठति, नवात्
नवमासित्वेत्यर्थः, आलङ्घिता सती वेपते कम्पते, सखीषु वासभवनात् निर्यात्नीषु
निर्गच्छन्तीषु सतीषु, निर्गन्तुमेव इहते अट्टते, इत्थं प्रत्यक्षवार्त्तनी अपि नम प्रीतिं
वितनीतीति निष्कर्षः। [अत्र अनेकासु क्रियाषु “प्रिया” इति पदस्य कारकत्वेन
कल्पनात् दीपकावधारः, स च आभाषिकाऽनुप्रासितः]। शार्दूलविकीर्णितं
उपम् ॥४॥

[मलयवतीं प्रश्नम्] । प्रिये मलयवति !—

हुङ्कारं ददता मया प्रतिवचो यस्मीनमासेवितं

यद्वावानलदौमिभिस्तनुरियं चन्द्रातपैः स्थापिता ।

ध्यातं यत् सुवह्न्यनन्यमनसा नक्तन्दिनानि प्रिये !

तस्यैतत् तपसः फलं सुखमिदं पश्यामि यत्तेषुना ॥ ५ ॥

भाविका । [अपवाये] हंजे चतुरिण ! य केवलं दंशणीभ्यो

पिञ्चंभि भण्डं जाणादि क्खिब्ब । (४१) (य)

(४१) हजे चतुरिके ! न केवलं दर्शनीयः, प्रियमपि भवितुं जानात्येष ।

हुङ्कारमिति ।—हे प्रिये ! मया प्रतिवचः केनापि कृतस्य प्रश्नस्य प्रत्युत्तरं, हुङ्कारं हुं हुमित्येवं रूपं शब्दं, ददता कुर्वता सता इत्यर्थः, यत् मीनं तुषीन्भावः, श्वाकसंवन इत्यर्थः, आसेवितस्य अनुष्ठितस्य, अवस्थान्तमित्यर्थः, द्वावानलद्वयेन दौमिर्वेषा तादृशैः, चतुर्दोषकलादिति भावः, चन्द्रातपैः चन्द्रकिरणैः, यत् इयं तनुः सनदं शरीरं, स्थापिता अभिविचिता, तथा अनन्यमनसा यत्नेषु विषयेषु मनः सदा यः न भवतीति तेन एकाग्रचित्तेन कृता इत्यर्थः, सुवह्नि नक्तन्दिनानि, व्याप्तेति शेषः, [चत्वनसंयोगे द्वितीया] यत् ध्यातं चिन्तितम्, येषुना ते इदं सुखं पश्यामीति यत्, एतत् तस्य सुखदर्शनं, तस्य पूर्वोक्तस्य नदनुष्ठितस्य, तपसः कीर्त्तयन्त्यनादृष्टपक्षेयस्य, फलं, परिणामः, तथा हि, मीनायत्नस्य नित्यतत्त्वात् ध्यानस्य तपसोऽङ्कं, मया च तत्प्राप्ताश्रया तद्वत्तत्त्वतया च केनापि कृतालापवर्जनात् नितराभावशक्तौ व्यापारं हुङ्कारश्चैव प्रत्युत्तरदानात् आसितुम् चन्द्रकिरणधारया ज्ञानात् सततं तच्चिन्तनाच्च तपश्चिन्तन-तत्तत्कार्यरूपं तपोऽनुष्ठितं, यतः एवमुद्य तपो विना एतादृशं दंशणीभ्यो न लभ्यते इति भावः । [अत्र पूर्वपादस्यैव एकस्य कारणस्य क्रियावाङ्मुखात् दीपकालङ्कारः,—“यच्च कारणस्यैव आदनेकाहं क्रियासु चैत्” इत्युक्तलक्षणात् ; तथा कीर्त्तयन्त्यनादृष्टतया विषयस्य केवलं कामजन्यत्वात् प्रकृततपसस्तस्य च भेदेऽपि अभेदोत्पत्तिरतिशयोक्तिरलङ्कारः प्रत्यययोः सकृदः] । आर्द्राविकीरितं वृषम् ॥ ५ ॥

(४२) दर्शनीयः रूपमानन्दः ।

बेटी । [निहत्त] अदिपकव्यादिणि ! सञ्चरं ज्येष्ठ एदं ।

(२) किं एतत् पिशवप्रणं ? (४२)

गायकः। चतुरिके ! आदेशय मागं कसुमाकरोद्यानम् ।

चेटो । एदु एदु भहा । (४३)

भाष्यः । [परिक्लृप्तं नायिकां निर्दिष्टं] स्वेवं स्वेरम् (न) प्रागच्छतु

भवती—

खेदाय स्तनभार एव किमु ते मध्यस्थ हावोऽपरः ?

अस्यत्युक्तयुगं नितम्बभरतः काश्चाऽनया किं पुनः ? ।

शक्तिः पादयुगलं नोरुयुगलं चोदं कुतो नूपरी ?

स्वाङ्गेन विभूषिताऽसि वदंस्ते क्लेशाय किं मण्डनम् ? ॥६॥

(७२) प्रतिपन्नधातान् । सत्यकर्मवेद्यत् । विनाश प्रियवचनम् ।

(૪૨) એતુ ઇતુ મર્ચાં ।

(२) प्रतिश्रुतिः । अथगुराग्विः । अथकर्मदेवत एतत् । अनेन बहुधा ।
 अद्वैतः । अतः इति तत्र, अथकर्मकर्मदेवतः । (वाचिष्पादे क.प्रत्ययः) ।

“नात्येव तपसा क्षयः सुन्दरसौमनागमः” इत्युक्तेरिति भावः ।

(ब) खेरं तत्, न तु यथादुरीयेत द्रुतमिति भावः । ("ननु खेरं यथो
खेरः" इत्यन्तः) ।

खेदावेति ।—हे मित्रे ! जनभारः जनयोर्मुक्तयम् एव, नै तत्र, मन्त्रक मीर-
 मन्त्रभागत्य, उदरः दल्यः, खेदाव जनय, भवतीति शेषः, अपरः भारः, तदुपरोक्त-
 शेषः, किमु ? अत्रिखेदाय भवतीति त्वं वक्तव्यम् इति भावः । ऊरुधुनं नितम्भभरतः
 नितम्बादिभारत, दाम्यति क्रम्यति, अगदा काकाया रजनया, पुनः किम् ? तदुप-
 रजन्यादितिदुदरीत भावः । पादयुगलं चरचदयल, ऊरुयुगलं वीरुं न शक्तिः
 न चामथे, नूपरी कुतः ? ऊरुभारधारणाजनयोः पादयोः पुनर्नूपरधारणमतिखेद-
 कारमेवेति भावः । त्वं कृत्वाः तितारद्वयेद्वेव, विभुविताद्वि, अङ्गुलाद्वि, मन्त्रक-
 मन्त्रहारं, खेदाव किं वचं, कृद्वि ? आकाशो नखनसङ्क्रमतादिति भावः ।
 [अत्र जनभारःदोली खेदादिजनकल्लाहन्त्येऽपि तत्तन्मन्त्रोक्तैः, तथा मन्त्रहार-
 मन्त्राद्वि, तितारद्वयेद्वेव, विभुविताद्वि, अङ्गुलाद्वि, मन्त्रक-
 मन्त्रहारं, खेदाव किं वचं, कृद्वि ? आकाशो नखनसङ्क्रमतादिति भावः ।
 [अत्र जनभारःदोली खेदादिजनकल्लाहन्त्येऽपि तत्तन्मन्त्रोक्तैः, तथा मन्त्रहार-

बटोः एदं क्लृप्तं तं कुसुमाकरोज्जाणं, ता पविसदु
भट्टा । (४४)

[सर्वे प्रविशन्ति ।]

नायकः [विलोक्य] अहो नु कुसुमाकरोद्यानस्य परा
श्रीः ॥ (व) इह हि—

निष्पन्दश्चन्दनानां शिशिरयति सतामण्डपं कुहिमानां
तारं धारागृहाणां ध्वनिमनु तनुने ताण्डवं नीलकण्ठः ।
यन्मोक्षस्तथ वेगात् गलति विटपिनां पुरयन्नालनालान्
आपातोत्प्लोडहेलाहतकुसुमरजपिञ्जरोऽयं जलोद्यः ॥ २॥

(४४) एतत्तु तत्तं कुसुमाकरोद्यानं, तत्तं प्रविशतु भर्ता ।

आकाशनां प्रकटप्रतीतिः उपसानस्य हस्तमण्डपस्य निष्पन्दश्चलाभिधानेन प्रतीपाकहारश्च,
तथा अक्षहारधारणवेक्षणं प्रति आकाशप्रकाशं हेतुवत्प्रदर्शनात् आनन्दविजयनहारो-
ऽयि, इत्येतेषां सङ्गः] आदर्शविकीरितं इत्यम् ॥ ६ ॥

(व) परा मङ्गली । श्रीः श्रीमा ।

उपवनप्रियं वक्ष्यति, निष्पन्द इति—चन्दनानां निष्पन्दः इव, चन्दनश्लेषः
इत्येतत्तु चरितो रस इत्यर्थः, कुहिमानां स्तुतिशक्तिभिः प्रकरादिभिर्वा नटभूमीनां,
सतामण्डपं शिशिरयति शीतलयति इत्यर्थः, श्लेषगुणवत्त्वादिति वाच्यं, नीलकण्ठो
मयूरः, ("मयूरो वर्द्धिषी वर्द्धी नीलकण्ठो मुनश्चमुक्" इत्यमरः) धारागृहाणां
जलधन्यगृहाणां, ("कीशारा" इति वङ्गभाषा) तारं मङ्गलान्, ध्वनिं यत्तु यत्तु
इत्यर्थः, मोक्षप्रदानमनुनायेति भावः, [अत्र बोधे प्रतीतिः प्रवर्तिता] ताण्डवं मृदं,
(ताण्डवं मृदं नाच्छास्त्रं मृदं मृदं मृदं मृदं " इत्यमरः) तनुने विस्तारयति,
मन्नात् धारायन्तं, जलसेवनश्लाघादिष्वर्थः, यन्मोक्षः निःस्पन्दः, अयं जलोद्यः
जलरात्रिश्च, वेगात् धारायन्तं निपतनेन, यः उत्प्लोडः आघात इत्यर्थः, तेन हेतुना
अनायासेन, उतार्ता पातितार्ता, कुसुमानां रजोभिः पराजैः, पिञ्जरः वीतवर्षेण
इत्येतत्तु इत्यर्थः, ("पिञ्जरोऽद्यान्तरे वीते क्लोवं सर्वं कपोतने" इति मेदिनी)
विटपिनां सङ्ग्राम, आलस्यं यन्मोक्षप्रदानं मूर्च्छितवर्षणाकारजलाधारवेष्टनानि, पुरयन्
जलयति पतति । [अत्र नीलकण्ठश्च धारागृहध्वनी मेषध्वनिश्च तथा ताण्डवान् आनन्द-
मानस्यहारः; तथा जलोद्यश्च स्वगुण-युक्ततात्वात् पराजयं पिञ्जरसङ्ग्रहणं
तदुत्पत्तिः सदैवधीः रंछति] इत्यमरा इत्यम् ॥ ७ ॥

आप च—

अमो गीतारन्ध्रैर्मुखरितलतामण्डपभुवः

परामैः पुष्पाणां प्रकटपटवासव्यतिकराः ।

पिबन्तः पयसा सह सहचरौभिर्मधुरसं

समन्तादापानोत्सवमनुभवन्तौव मधुपाः ॥ ८ ॥

विदूषकः । [उपसृज्य] ऊटु ऊटु भवं । सीत्य भोदीए । (४५)

गोविन्दः । वयस्य ! चिरादृष्टोऽसि ।

विदूषकः । भो वयस्य ! लहं ज्जेज्ज आपदोमिह । किं उण
विआहमहमवमिसिदमिज्ज-विज्जाहराणं आपाणदंसणकोदू-
हलेण परिवभमन्तो एत्तिअं वेसं (अ) चिट्ठिदोमिह ; ता
सुमंवि दाव पेक्ख । (४६)

(४५) जयति जयति भवान् । स्वास्त भवत्ये ।

(४६) भो वयस्य ! कष्ट एवमतीडस्य । किं पुनर्विवाहनकोत्सवमिहित-
विह-विद्याधराणामापानदर्शनकोत्सवेन परिभ्रमन्तावतीं वेष्टां क्षितोऽसि । तत्
अमपि तावत् प्रेक्षस्व ।

अमो इति ।—अमो मधुपाः मधुकराः, गीतारन्ध्रैः मुखरिताः प्रसृताः, लता-
मण्डपान्वय भुवः आनामि येः तयोक्ताः, ("इतिभ्यां आनामिदेऽपि सुभूनिरिति दृश्यते",
इति कोवः पुष्पाणां परामैः रजोभिः, प्रकटः सुव्यक्तः, पटवासानां पिटासानां,
वज्रसुनिकारककुन्तादिचूर्णानामित्यर्थः, ("पिटातः पटवासकः" इत्यमरः) व्यतिकरः
सुव्यक्तः येषां लक्षानिधाः, पटवासरक्षिता इवेत्यर्थः, सहचरौभिः सह्योभिः, मधुकरौभिः
क्रियन्तेः, सह पयसा प्रभृतं, मधुरसं पुष्परसं, मकरन्ददमिति यावत्, ("मधु मये
पुष्परसो मोद्रे च" इत्यमरः) पिबन्तः सन्तः समन्तात् इत्यन्तः, आपानोत्सवं पान-
कोत्सवं मधुपानानन्दनं, अनुभवन्तौव । [अत्र वयं गोविन्द त्वयि स्वयमेव अनौचित-
प्रवृत्त्यात् रजामासः ; तदुक्तं उपर्युक्ते—"अनौचितप्रवृत्तये चाभासो रजमावधीः" तथा,
"तिथ्यन्नादिवर्ते । अकारोऽनौचित्यम्" इति । लोकोपदेशात् ।] विदूषको उच्यते
—"रमे वदेन्मित्रा व-र-न व-म-या नः विदूषको" इति अत्रयात् ॥ ८ ॥

(अ) किं पुनः किन्तु । विवाहार्थं वो मकोत्सवः तस्मिन् निहितता वै विह-
विद्याधराः तेषां । आपानं पानकोटी, मधुपानसभा इत्यर्थः, ("वापानं पान-

नायकः । एवं यथाऽऽह भवान् । [सनत्कादशोचयन्] वयस्य !
पश्य पश्य—

स्निग्धाङ्गा हरिचन्दनेन दधतः सन्तानकानां सजी
माणिक्याभरणप्रभाव्यतिकरैश्चित्रौकताच्छांशुकाः ।

साहं मिहजनैर्मधूनि दयितापीतावशिष्टान्यमी

मिश्रीभूय पिबन्ति चन्दनतद्वच्छायासु विद्याधराः ॥ ८ ॥

तदेहि वयमपि तां तमालवीथिं । घा गच्छामः । [परिक्लान्ति] ।

विदूषकः । एसा क्लृ तमालवीथिया । एतं संचरंती दाव
परिखेदिटा विष भोटो दौमदः ; ता इध जेव्व फटिण-
मणिसिन्नाअले उवविमिष वीसममह । (४७)

(४७) एसा खलु तमालवीथिया । एतां संचरन्ती दावत परिखेदितेव
भवती दृश्यते । तदेव फटिकमावशिष्टानां लघुविषय विद्याधराः ।

“मात्रिका” इत्यमरः) तथा दर्शनाय यत् कीर्तयन् तेन । [वैद्यानित्यस्य अत्यन्त-
संबोधि इति या] ।

आपामं वर्धयति, स्निग्धाङ्गा इति ।—समी दृग्दर्शनः इत्यर्थः, [तदुक्तं—“इदमः
प्रत्यक्षं सन्निवृत्तरतिं चेतो रूपम् । अदमस्तु विष्णुष्टं तदिति परोक्षे
विज्ञानोदात्तः ॥” इति] विद्याधराः हरिचन्दनेन गोशोभनामककपिलवर्णं चन्दन-
विशेषं ककुभेन वा, (“हरिचन्दनमस्त्री ज्ञान देवतायां महीदृष्टे । नपुंसकस्तु
गामोर्ध्वे व्याख्या ककुभोरपि ॥” इति शेट्टिनी) स्निग्धानि चिकुषानि, अङ्गानि येषां
तभीक्ताः, (“स्निग्धं खेदयुक्ते चिकुषेऽपि ध्यात” इति शेट्टिनी) तथा सन्तानकानां
देवतद्विषयीयतपुष्पाणां, [“पुष्पमूलेषु बहुलम्” (५१०) इति तद्वितकृत्] सजी
माणिक्यानि, [सृज्जातोः कृष्. सजादेशश्च] दधतः धारयन्, तथा माणिक्या-
भरणानां रत्नानुसाराणां, प्रभाव्यतिकरैः परस्परनिखिलतमभापुष्टैः, चित्रौकतानि
रक्षितानि, अच्छानि विषयानि, अंगुष्ठानि सूक्ष्मवर्णानि येषां तथाविधाः सन्तः,
चन्दनतद्वच्छायासु [यत्र बहुवचनपूर्वसमासेऽपि “ह्यादा बाहुष्ये” (२४. २२ पृ०)
इति कृतत्वाभावात्, अत्रोक्तं निरवृत्तत्वात् समावधिरेति नित्यत्वात् वा] चिह्नजनेः साहं
मिश्रीभूय लिलित्वा, दयितापीतावशिष्टानि दयिताभिः प्रियाभिः, पीतेभ्योऽवशिष्टानि,
आनिनां तथाविधाचारवत्त्वात्, मधूनि मध्यानि, मद्यानां रतिवर्द्धकत्वात्, पिबन्ति ।
[स्वभावोक्तिरुदाहारः] । आर्द्धविकीर्णितं वचनम् ॥ ८ ॥

(४) (“वीथिः पङ्क्तौ गृहाङ्ग” इति शेट्टिनी) ।

भावकः । वयस्य ! सम्यगुपलक्षितम्—

एतन्मुखं प्रियायाः शशिनं चिह्नं कपोलयोः कान्त्या ।

तापानुरक्तमधुना कमलं भ्रुवमोहते जेतुम् ॥ १० ॥

[नायिका हस्ते गृहीता] प्रिये ! हृदोपविशामः ।

नायिका । जं अज्जउत्तो आणवेदि । (४८)

[४८ उपविशति] ।

भावकः । [नायिकाया मुखमुपगम्य पश्यन्] प्रिये ! दृष्टेः
स्वमस्त्राभिः कुसुमाकरोद्यानकुतूहलिभिः खेदिता । (४)
कुतः ?—

एतत्ते भ्रूलतोद्भासि पाटलाधरपञ्चवम् ।

मुखं नन्दनमुद्यानमतोऽन्यत् केवलं वनम् ॥ ११ ॥

(४८) वदार्थ्यपुन आज्ञापयति ।

एतन्मुखमिति ।—एतत् अङ्गुलिनिर्दिष्टमित्यर्थः, प्रियाया मुखं कपोलयोः कान्त्योः,
कान्त्या अभया विग्रहयेति भावः, शशिनं चन्द्रं, चिह्नं निर्गल्य, अपुना तापेन
सुष्यातपेन, अनुरक्तम् अनुरक्तितं, कोहितं खदित्वर्थः, ("रक्तोऽनुरक्ते नील्यादि-
रक्षितं कोहितं त्रिषु" इति मेदिनी) कमलं पद्मं, जेतुम् हृदते जेतते, भ्रुवं मध्ये ।
[अत्र उपनिषत्सु मुखस्य उपनामानां अन्द्र-कमलाभ्यामपि आधिक्यवर्णनात्
व्यतिरेकालङ्कारः, तथा "मध्ये ग्रहे भ्रुवं ग्राही नूनमित्येवमादयः" इति
भुवमन्त्यस्य उत्पत्त्याव्यस्यत्वात् उत्पत्त्या, तर्देतयोः लङ्कारः, चिह्नं, इत्येताभ्यामेव
अतिशयोक्तिर्ध्वन्यते इत्यलङ्कारध्वनिः] । आर्या उच्यते ॥ १० ॥

(४) उपगम्य उपोष्य, [उपोषात्तामयतेत्यप् अयादेशश्च] कुसुमाकरोद्याने
कुसुमाकरोद्यानदर्शनविषये इत्यर्थः, कुतूहलम् एवमस्त्रोति तैः । खेदिता
क्षेपिता ।

एतदिति ।—अगौ एव सते ताभ्याम् उद्भासते इति उद्भासि शोभमानं, पाटलः श्वेत-
रक्तः, अथर एव पञ्चवः यद तादृशम्, एतत् तै तत्र, मुखं, नन्दयतीति नन्दनं तदालम्ब्यम् ;
वदामासीत्—आज्ञादपनयन्, उपानं दीवोद्यानमित्यर्थः, अतः अज्जत् तत्र मुखदपान्
उपविशति, अन्तर् उपानं, केवलं वनम् । [अत्र "मुखता" "अनुरपञ्चरः" इति पुदयोः

हेतोः । [वाक्यं विदूषकं निर्दिश्य] सुदं तुष्ट, भट्टदारिद्र्यं कष्टं
बन्धोदि ? अस्मा उच्यते अहं तुभं बन्धमि । (४) (४८)

विदूषणः । [सङ्गमनं] भोदि ! जीविटोमिह, ता करेदु
भोटी पसारं, जेष एमो (क) मं पुणोबि ण भणादि,
जहा तुमं ईरिसो तारिसो कविसमंकडापारो त्ति । (५०)

येतो। अज्ज ! तुमं मए विपाइजापरणे णिज्जाअमाअ-
णिमौलिअअच्छो सोइणो दिट्ठो। ता तइ क्खेअ चिट्ठ, जेअ
अस्सेमि। (५१) (ख)

(४८) सुतं त्वया. भर्तृदारका कथं वर्णयति ? अद्य पुनरहं त्वां वर्णयामि।

(५०) भवति ! जीवितोऽपि, तत् करोतु भवती महाद, येनैव मां पुनरपि न भवति, यथा त्वगोद्वयः तादृशः कश्चित्पुनर्यन्ताकार इति ।

(५१) आर्ये ! तं भवति विवाहकामराधे निद्राशङ्काय निर्भीक्षितायः श्रीमनो
दृष्टः । सत्यमेव तिष्ठ, येन वन्द्यामि ।

रूपवत्तम। नन्दनवदं श्लेषः। सुखं चयानरूपेण वर्णयान् आत्मशोक्तिः।
 “कैवल्यं वनम्” इति पट्टेन व्यतिरेकः, तथा नन्दनवदं नन्दनत्वान्वायेति; अस्मि-
 न्प्रशोक्तं च, प्रासङ्गिकमात्रं नन्दनं चानन्दनमकमाद्योगरूपनिष्कृतत्वकथनम्
 “निसिद्धत्वापसौनव्योपमेयत्वप्रकल्पनम्। निष्कृतत्वाभिधानं वा प्रतीयमानं कथ्यते”
 इति लक्षणां प्रतीयालङ्कारोऽपि, इति संश्लेषः सुखोभित्तमाया ॥ ११ ॥

(६) वर्षायां भवतः स्रष्टवर्षाणं करोति ; पञ्चानरे—वर्षायां (रक्षितं) करोति इति शेषः । [तत्पश्च “तत् करोति तदाष्टे” (न०) इति विधिः सप्तमो लक्षः] ।

(क) एषः विट इति भावः ।

(ख) विवाहजागरणे विवाहसौजीव्यं जागरयन्नातीत्यर्थः । निद्रेत्यभिप्रेत्य ।
निद्रासमाचक्षते निद्रातज्जगद्येव, निमीलिते पापित्रीं क्षीयते यत्नः । [अनिद्रा-
वान् निद्रावान् भवन् इति निद्रासमाख्यः, अभूततत्त्वाद्यैः कथञ्चन्यथः । “यद्यपि
निद्रादयः शब्दाः प्रसङ्गादिभिः, तथाऽपि यत्र शब्दार्थात्प्रसङ्गात् उपचारात् तदपि
द्रव्ये वर्तते, निद्राशब्दे अनिद्रावान् निद्रावान् भवतीत्यर्थः” इति जीवीचन्द्रः ।]
वर्तमानि रक्षितं करोतीति श्रुत्यर्थः ।

विदूषकः । [तथा करोति] ।

बेटो । [अगतम्] जाव एमो निमीक्षिष्यच्छो चिहुदि,
दाव शौकरसाणुसारिणा तमालपल्लवरसेण मुखं कालौकर-
इक्ष्मं । (५२) (ग) [अन्वाध तमालपल्लवं निषीद्य विदूषकः मुखं
कालौकरोति । नायको नायिका च विदूषकं पश्यतः] ।

नायकः । वयस्य ! धन्यः खल्वसि, योऽस्मासु तिष्ठसु भवानेवं
व्रण्यते । (घ)

नायिका । [नायकस्य मुखं दृष्ट्वा स्मितं करोति] ।

नायकः । [नायिकामुखं दृष्ट्वा]—

स्मिन्पुण्योद्गमोऽयं ते दृश्यतेऽधरपल्लवे ।

फलं त्वन्यत्र सुग्धाक्षि ! चक्षुषोर्मम पश्यतः ॥ १२ ॥

विदूषकः । भोटि ! किं तु ए किटं ? (५३)

बेटो । यं वसिष्ठोसि । (५४)

(५२) यावदेव निमीक्ष्य शार्वास्तुति, तामौकरसाणुसारिणा तमालपल्लवरसेण
मुखं कालौकरोष्यामि ।

(५३) भवति ! किं त्वया कृतम् ?

(५४) ननु वर्णतोऽसि ।

(ग) नीक्षति ।—नीलं रक्तम् अगृह्यतीति तेन नीलद्वयसदृशेन । कालौ-
कारिष्यामि कृष्णोकरिष्यामि ।

(घ) अस्मासु तिष्ठसु तिष्ठतोऽस्मान् अगादस्य, [अगादरे वृत्तम्] ।

स्मितेति ।—सुग्धाक्षि ! मग्धे मन्दरे, अक्षिणी वल्गाः तत्सत्त्वो, [अक्षिण्यन्तु
अदुग्धो वच्मती क्रीष्] हे सुखीचने ! ते तव, अवर एव पल्लवः नवविचलयः
यस्य, अयं स्मितमेव पुष्पं, तस्य उद्गमः उदयः, तु किम्बु, फलम् अन्यत्र पल्लवादयश्चिन्
कान्ते, पश्यती नम चक्षुषीः दृश्यते यत्र पुण्योद्गमकमेव कक्षीयतिरिति प्रसिद्धिः, रक्तस्य
विपरीतं, तवाधरे स्मितपुष्पं, नम चक्षुषोस्तु तद्दर्शनमनितानन्दरूपं फलमिति
भावः । [एव य इति नाम कालकारः,—“वायं कारचक्षोर्भिर्गदेयनामानसद्वितिः”
इत्युक्तेः ; वा च स्मिते पुष्पस्य अवर एव पल्लवस्य आरोपात् उपकैवाणुप्राचिता] ॥ १२ ॥

विदूषकः । [इत्येवमुक्तं प्रसज्य दृष्ट्वा शरीरं दृष्ट्वाकाङ्क्षयन्] । आः
 टामीए धौए ! राखउलं क्व एदं किं तव करइस्सं ?
 [नायकं निदिश्य] भो ! तुम्हाणं पुरतो अहं टामीए धौआए
 खल्लोकिटो ! (६) ता किं मम इध द्विटेण ? अस्सटो
 गमिस्सं । (५५) [निष्क्रान्ति] ।

चेटो । क्विडो मे अज्झ अत्तेपी, जाव णं मदुअ पसाद-
 इस्सं । (५६)

नायिका । हजे चटुरिए ! किं मं एआइणीं उज्झिअ
 गच्छमि ? (५७)

चेटो । [नायकं निदिश्य सञ्चितम्] एव्वं एआइणी चिरं
 होहि । (५८) (५८) [इति निष्क्रान्ता] ।

नायकः । [नायिकायाः मत्वं वक्ष्यन्] ।—

टिनकरकरैर्मष्टं विभ्रत द्युतिं परिपाटकां

दशमकिरणैः संसर्पद्भिः स्फुटीकृतकेसरम् ।

यदि मुखमिदं मग्धे । सत्यं ममं कमलेन ते

मधु मधुलिङ्गः किञ्चैतस्मिन् पिबन् प्रविभाव्यते ? ॥ १३ ॥

(५५) आः टाआः पुमि ! राजकुलं खल्लेतत, किं तव करिआमि ?
 भो ! यवयः पुरतोऽहं टाआः पुम्या खल्लोक्तम् ! तत् किं ममेकं किञ्चिन् ? अण्यतो
 भविआमि ।

(५६) क्विडो मे आर्ये आसेअः शावटेनं गत्वा वसादविआमि ।

(५७) इहे चटुरिके ! किं मामेकाकिणीम् उज्झिआ गच्छसि ?

(५८) एवमेकाकिणी चिरं भव ।

(६) खल्लोक्तम् : अण्णोक्तम्, अपकृत इत्यर्थः, ("खल्लं मूल्यानकल्लेषु नीच-
 क्रूराणमेतिषु ।" इति मेदिनी) ।

(७) आभिसकाशे अवस्थितिरिव नारीभिः प्रधानतया प्रार्थ्यते, तदेवात्र
 आश्रीर्वादपेक्ष कथ्यते ।

दिनकरकरैरिति ।—मुखे ! हे सुन्दरि ! इदं ते तव, मुखं दिनकरस्य सूर्यस्य,
 करैः किरणैः, मष्टं स्पृष्टम्, अतएव परिपाटकां परितो रक्ता, द्युतिं कानि,
 विभ्रतं दधत् वत्, तथा संसर्पद्भिः प्रसरद्भिः, दशमानां दशानां, किरणैः स्फुटीकृतम्

भाविका । [विहस्य मुह्यन्त्यती नयति] ।

भावकः । [तद्वैव पठति] ।

पेटो । [पटाक्षेपेन (ह) प्रविश्य उग्रह्वर] । एषो क्वं अस्मि-
मित्रावसु कज्जेण केणचि कुमारसं पे क्वदुमिच्छदि । (५८)

भावकः । प्रिये ! गच्छ त्वमात्मनो गृहम्, अहमपि मित्रा-
वसुं दृष्ट्वा त्वरितमागत एव ।

भाविका । [चेष्ट्या सह निष्क्रान्ता] ।

[ततो प्रविशति मित्रावसुः] ।

मित्रा ।—

अनिहत्य तं सपत्नं कथमिव जीमूतवाहनस्याहम् ।

कथयिष्यामि हृतं तव राज्यं रिपुणेति निर्लेखः ? ॥ १४ ॥

अनिवेद्य च न युक्तं गन्तुमिति निवेद्य गच्छामि । कुमार !

मित्रावसुः प्रणमति ।

(५८) एव खलु यं मित्रावसुः कार्येण केनापि कुमारं प्रेषितुमिच्छति ।

व्यक्तीकृताः, केवला विस्मयः ! यत्र तथोक्तं सत्, यदि सत्वं कमलेन समं, दृश्यते इति
श्रेयः, तदा मधुनिहः अनरः एतस्मिन् तव मुखजनले, मधु पिबन् किं कथं, न
प्रविभाष्यते ? न चक्ष्यते ? मधुकरत्वात् मधुपानं युक्तमिति भावः । [अत्र दृश्यन्ति-
यानां केवलं उपर्युक्तं, तदनुभावितः सपत्नः च ; तथा अनरत्वात् मधुपानादिकपा-
प्रस्तुतात् धार्मिकवदनजनले मधुखदपथेनैवैव मधुपानं युक्तम् इति प्रस्तुतं नम्यते,
अतोऽप्रस्तुतप्रसङ्गादुपहारः इत्येषा संश्लेषः] । हरिचो वृत्तम् ॥ १३ ॥

(ह) पटाक्षेपेन पटकं जवनिकायाः, अक्षेपेन अपातनेन, पटपरिवर्धन-
मङ्गलैवेत्यर्थः ।

अनिहत्येति ।—अहं जीमूतवाहनस्य तं राज्यं पट्टारिचमित्यर्थः, सपत्नं
प्रभुम्, अनिहय अविनाश, निर्लेखं सन् रिपुषा तव राज्यं हृतमिति कथयिष्य-
मिष्यामि ? एतत्कथने नमः कस्या नम्यतीति भावः ॥ १४ ॥

मायकः। [निवाचमुं दृष्ट्वा] मित्रावसो ! इत आसताम् ।

निवाचः। [निदध उपविशति] ।

मायकः। [निदध] मित्रावसो ! संरम्भ इव तच्छसे ? (अ)

निवा। कः खलु मतङ्गदतके संरम्भः ? (भ)

मायकः। किं कृतं मतङ्गेन ?

निवा। खनाशाय किञ्च युष्मदीयं राज्यमाक्रान्तम् ।

मायकः। [वदधंमायनतम्] अपि नाम सत्यमेतत् स्यात् ?

निवा। अतस्मादुच्छितये (ज) आत्रां दातुमर्हति कुमारः ।

किं बहूना—

संमर्षद्भिः समन्तात् कृतसकलवियव्याध्ययानैर्विमानैः

कुर्वाणाः प्राङ्मुखैव स्थगितरविरुचः श्यामतां वासरस्य ।

एते याताश्च मद्यस्तत्र वचनमितः प्राप्य युद्धाय सिद्धाः

सिद्धोद्धतमयवक्ष्यमभयविममद्राजकं ते खराज्यम् ॥ १५ ॥

(अ) संरम्भ इव सञ्चाल इव, संक्रुद्ध इव वा । ("संरम्भः सञ्चाले कोपे" इत्यमरः) । सत्यस्य प्रतीकम् ।

(भ) कः खलु मतङ्गदतके संरम्भः ?—मतङ्गदतकं कर्तुं संरम्भः कः ? निवा संरम्भेणैव तं उचिष्यामीति भावः ।

(ज) तत्र मन्त्र-व, उच्छिततिः उच्छेदः, दिनाग्र इति यावत्, तस्ये ।

संमर्षद्भिरिति—एते सिद्धाः तत्र वचनं प्राप्य समन्तात् संमर्षद्भिः सञ्चरद्भिः, कृतं सकलसकलवियव्यं, विद्यतः स्मृतरीचस्य, मध्ये ग्रामं सञ्चारी येः तथाभूतेः, विमानैः व्योमवाहिनैः, प्राङ्मुखैव वक्ष्यंस्त्वय, ("स्त्रियां प्राङ्मुखा स्त्रियां भूषणं वक्षः" इत्यमरः) अग्नितः, सिरोद्धिताः, इवे तूद्यन्, कचो द्युतयः यत्र तादृशस्य, वासरस्य दिवसस्य, श्यामतां कुर्वाणाः सक्तः, सद्यः कृदिति, इतः प्रकात् पट्टेयात्, युद्धाय याताः ननुमुद्यता इत्यर्थः, उद्धता प्रतात इति सङ्गताः, दृष्टाः, दृष्टा इति वाच्यं तेषां, क्रुद्धाः यत् राज्यमभयं अत्यन्ताधिकं भयं, तेन विजयं च वशीकृतं, राजकं राजनमूढी वक्ष्यन् तथाभूतं, ते तत्र, खराज्यं सिद्धं विजयं, अविश्वेण क्रुद्धतां कृतं भवितेति भावः । [अत्र हि कारकीर्तनं भाविनः सिद्धयेत्यनन्तरं कार्यभूतायः मन्त्रिणां राज्ञोऽभिप्रेतं, समवाचीनस्य भूतपदार्थेन वाच्य इत्योः प्रतीपव्याख्यानं]

अथवा, किं वसौघे ?—

एकाकिनाऽपि हि मया रभसावकष्ट-

निस्त्रिंशदौधितिमटाभरभासुरेण।

आरात्रिपत्य हरिणेव मतङ्गजेन्द्रम्

आजौ मतङ्गहतकं हतमेव विद्धि ॥ १६ ॥

भावः । [कथं पिपाय आत्मगतम्] अहह ! दारुणमभिहितम् ॥

अथवा एवं तावत् । [प्रकाशनम्] मित्रावसो ! कियदेतत् ?

बहुतरमपि बाहुशालिनि त्वयि सम्भाव्यते । (ट) किन्तु—

स्वशरीरमपि परार्थे यः खलु दद्यादयाचितः क्षपया ।

राज्यञ्च कृते स कथं प्राणिवधकौर्त्यमनुमन्ये ? ॥ १७ ॥

अतिशयोक्तिरवधारः, तथा याज-सिद्धयः किशोरीः युगपत् कल्पनात् समुद्ययावधारः
इत्यन्वयेः संसृष्टिः] । सम्भवा ॥ १५ ॥

एकाकिनिति ।—मया एकाकिनाऽपि निःसहायिनापि, हि रभसेन वेगेन, अकृतः
आकृतः, यः निस्त्रिंशः खड्गः, [निर्गतस्त्रिंशद्गोद्विधः इति समासाल्लब्धः प्रत्ययः,
त्रिंशदङ्गुलधिकाद्यैव खड्गवत्, ततो न्यूनत्वे कुरिका] तस्य दौधितयः प्रमाः, प्रमा
इव गटा इव, तासां भरत्वा अतिरेकेण, भासुरः समुज्ज्वलः तादृशेन सत्वा, हरिणा
सिङ्गेन, मतङ्गजेन्द्रं हसोन्मिव, आजौ युद्धे, आरात् समीपे, अचिरमेवेत्यर्थः,
निपत्य मतङ्गहतकं हतमेव नाशितमेव, विद्धि अवगच्छ । [उपमाऽलङ्कारः] ।
वसन्ततिलकं इति—“प्रेमं वसन्ततिलकं त-भ जा ज-गो नः” इति अथवा ॥ १६ ॥
; (ट) पिपाय आख्याय । [चापि-पूर्वकात् चा-ज्ञातोऽप्यं प्रत्ययः, अपरेकारश्च
कुक्ष्य, पक्षे—“चापिपाय” इत्यपि पठं भवति] । कियदेतत् प्रत्यनामनेन, मतङ्गं
विनाशय नन राज्ञोदरार्थं भवसमीपे अतितुल्यमित्यर्थः, बाहुशालिनि भुजवीर्य-
सम्पदे, त्वहि बहुतरमपि सम्भाव्यते, तादृशो महावीरः एतस्मादपि अठोरतन-
नाथ्यं कर्तुं शक्नुयादिति भावः ।

स्वशरीरमिति ।—यः खलु क्षपाचितः अपाशितोऽपि, क्षपया पराज
स्वशरीरमपि दद्यात्, [सासाध्यवत् व्यवहारान् प्रकल्पयत्यर्थः] यः, अहमिति शेषः,
राज्यञ्च कृते निमित्तं, [कृते इत्यन्वयम्] प्राणिवधकौर्त्यं जीवाहंसादिपशुहत्या,

अपि च—क्लेशान् विहाय मम शत्रुबुद्धिरेव नाभ्यत । यदि त्वमस्मत्प्रियं कर्तुमीहसे, तदनुकम्पयतामसौ क्लेशदासीकृतो राज्यस्य कृते राज्यस्य तपस्वी । (उ)

निजा । [सागर्भम्] कथं नानुकम्पनीय ईदृशोऽस्माकमुपकारी कृपणश्च !! (ङ)

नाथयः । [सगतम्] अनिवार्यसंरम्भः कोपाक्षितचेता न तावदयं शक्यते निवर्त्तयितुम् ; तदेवं तावत् । [प्रकाशम्] मित्रावरो ! उत्तिष्ठ, अभ्यन्तरमेव प्रविशायः, तत्रैव तावत् त्वां बोधयिष्यामि, सम्प्रति परिणतमहः । (ठ) तथा हि—

निद्रासुप्ताऽवबन्धव्यतिकरमनिशं पक्षकोपादपाशान्
आश्वापूरैककर्मप्रवणनिजकरप्राणिताशेषविश्रवः ।

कर्तुमिति शेषः, कथम् अनुमत्ये ? अयमनुमीदम् करोमीत्यर्थः । आर्या
उत्तम ॥ १० ॥

(उ) क्लेशानिति ।—जनानां क्लेश एव मम शत्रुबुद्धिरेव भावः । ईदृशे चेष्टसे, शक्यमीत्यर्थः । क्लेशदासीकृतः क्लेशपरतन्त्रः । राज्यस्य कृते राज्यलाभायम् । तपस्वी बराहः ।

(ङ) सागर्भे सकोपम् । नानुकम्पनीय इति शीघ्रपठनोक्तिः । कृपणः शूद्रः ।

(ठ) अनिवार्यसंरम्भः दुर्निवारकोपः । कोपेति ।—कोपेन आचिर्घ्नं श्वाकुलीकृतं, चेत्तो हृदयं शक्यं तादृशः । अर्थं मित्रावरो ! बोधयिष्यामि विज्ञापयिष्यामि, विज्ञानार्थं निशेषेण कथयिष्यामीत्यर्थः । परिणतम् अवसानप्राप्तमित्यर्थः । अहः दिग्म् ।

निद्रेति ।—पश्चमीयात् कसलकुलकात्, पशुमुकुलादित्यर्थः, ("कोपीऽकी कुलक्षी स्त्रुविधाने" इति श्रुत्यः) अनिशं सततं, निद्रा अविनाशः, च एव सुप्ताऽवबन्धः सङ्कोचावस्थानं, तस्य व्यतिकरं सम्बन्धम्, अपाशान् निराकुर्वन्, तथा आशानां दिग्मां, पूरः स्वतन्त्रता पूरकमेव, एकं मुख्यं, कर्म, [आशा कोकानां प्रायेणा, तथाः पूरः पूरणं, सङ्कोचरचनिति यावत्, तदेव एकं कर्म इति ध्वनिः] तस्मिन् प्रवर्त्ये निरर्त्ते, निजकरेः साधारणे, [सङ्कोचैरिति ध्वनिः] प्रापितं जीवितम्, अशेषं

दृष्टः सिद्धेः प्रसक्तस्तुतिमुखरमुखेरस्तमप्येष गच्छन्

एकः श्लाघ्यो विवस्त्रान् परहितकरणायेव यच्च प्रसादः ॥ १८ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति तृतीयोऽङ्कः ।

कुरुक्षेत्रं, तत्रैव जगत् येन तदाभूतः, किञ्च, यत्नं गच्छन्नपि प्रसक्ताभिः निरन्तराभिः, स्तुतिभिः सुखराशि शब्दितानि, मुखानि येषां तादृशैः, सिद्धेः देवयोनिविशेषैः, दृष्टः निरोक्षितः, एवः एकः अद्वितीयः, विवस्त्रान् सूर्यः, श्लाघ्यः प्रशस्तः, सच्च सूर्यत्व, प्रसादः उदयः प्रसन्नता च, परेषां हितकरणाच्च भक्तानुष्ठानाय एव । [“प्रसादः” इत्यत्र “प्रकाशः” इति पाठान्तरम्, अर्थल्लेख एव] यतो जगद्विस्तार्यम् एव उदेति, यतः श्लाघनीय इति निष्कर्षः । यथा हि भगवान् विवस्त्रान् कैवल्य लोकाणामुपकाराद्यैव उदेति, तथा भक्तानामपि लोकोपकारकरणमेव वृत्तम्, अतस्तत्तन्निमित्तं नतङ्गम् अविनाश्य तस्यैव कृन्दाश्रयार्थित्वं कृत्वा तत्प्रायेणापूरणं कुरु इति व्यख्यातः । [यत्र श्रुतिपरम्परितरुणकोशेऽर्थोः संसृष्टिः] । सुखरा इत्यम् ॥ १८ ॥

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति कञ्चुकी गृहीतरक्तवस्त्रयुगलः प्रतीकारश्च] । (क)

कञ्चुकी ।—

अन्तःपुराणां विहितव्यवस्थः

प्रदे पदे संस्वलितानि पश्यन् ।

जरातुरः सम्प्रति दण्डनीत्या

सर्वां नृपस्थानुकरोमि वृत्तिम् ॥ १ ॥

(क) कञ्चुकी “अन्तःपुराणां इडां विधीं गुपयन्त्वान्वितः । सर्वकाव्याद्यैः कृतमलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥” इत्युक्तवचनः प्रसङ्गः । गृहीतरक्तवस्त्रयुगलः गृहीतं वस्त्रयुगलं युगलं येन तादृशं, कञ्चुकीत्यत्र विशेषणम् । प्रतीकारः दारपचकः ।

अन्तःपुराणान्वितः ।—जरातुरः जरायां वार्द्धकेन, जरातुरः पार्श्वः, अद्वितीयः श्रेष्ठः,

प्रतो। आर्य्य वसुभद्र ! क्व नु खलु भवान् प्रस्थितः ?

कचुको। आदिष्टोऽस्मि देव्या मित्रावसुजनन्या—“कचु-
किन् ! दशरात्रं त्वया यावन्मलयवत्या जामातुश्च रक्तवासांसि
मेतव्यानि” । दुहित्वा च श्वशुरकुले वर्त्तते । जीमूतवाङ्मनोऽपि
युवराजेन सह समुद्रवेलां द्रष्टुमद्य गत इति श्रूयते, तत्र जाने,
किं राजपुत्राः सकाशं गच्छामि, अथवा जामातुरिति ।

प्रतो। आर्य्य ! वरं राजपुत्राः सकाशं गन्तव्यम् ; तत्र हि
कदाचिदस्यां विलायां जामाता स्वयमेवागतो भविष्यति ।

कचुको। साधूक्तम् । अथ भवान् पुनः क्व प्रस्थितः ?

प्रतो। आदिष्टोऽस्मि महाराजविश्वावसुना, यथा—“भोः
सुनन्द ! गच्छ, मित्रावसुं ब्रूहि, ‘अस्मिन् दीपप्रतिपदुत्सवे (ख)
मलयवत्या जामातुश्च यत् किञ्चित् प्रदीयते, तदुत्सवानुरूपं
किञ्चिदागत्य चिन्त्यताम्’ इति” ।

अन.पुंराधा राजावरोधानां, (“स्वागारं मुमुक्षुनामन्तःपुरं स्वादवरोधनम्” इत्यमरः)
विहिता कृता, व्यवस्था येन तत्कामृतः, पटे पटे प्रतिपदविधिपं, प्रति-
विषयस्य, संस्मृतानि पदस्मृतानि, अनवधानविकृतानि च, पश्यन् सम्यक्
दृष्टमोत्या यदियदप्येन, दृष्टविधायकमितिशास्त्रेण च, सुपक राशः, सर्वे इति
आचारम्, अनुसरोमि अनुसरामित्यर्थः । [अथ अनुमानाधिकृतोपमाऽलङ्कारः] ।
उपजाति इति—“स्वादिन्द्रवत्त्वा यदि तौ ज-गौ नः” इति, “उपेन्द्रवत्त्वा प्रसने
सौची वा” इति, “अनन्तरोदीरितकण्ठभाजौ पादौ बदीयानुपजातयक्षाः” इति च
तत्त्वचर्चा ॥ १ ॥

(ख) दीपप्रतिपदुत्सवे दीपप्रतिपन्नान् कश्चित् उत्सवः दीपदानरूपानन्दजनक-
आपारविशेषः, स च कञ्जानपि प्रतिपदि तिथौ क्रियते, अतस्तदुत्सवो दीपप्रति-
पदिति संज्ञ्यते, तत्र ।

[ततः प्रविशति जीमूतबाहो निवाससुच] ।

नायकः । —

शय्या श्राद्धक्षमासनं शुचिशिला सङ्गं द्रुमाणामधः

श्रीतं निर्भरवारि पानमशनं कन्दाः सङ्घाया सृगाः ।

इत्यप्रार्थितलभ्यसर्वविभवे दोषोऽयमेको वने

दुष्प्रापार्थिनि यत् परार्थघटनाबन्धैर्वृथा स्थीयते ॥ २ ॥

निवा । [कर्हमवबोध्य] कुमार ! त्वय्येतां त्वय्येताम् ;

समयोऽयं चलितुमम्बुराशिः । (ग)

नायकः । [आचर्य] सम्यगुपलक्षितम्—

उन्मज्जलकुञ्जरैन्दरभसाऽऽस्कालानुबन्धोद्धतः

सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वानिताः ।

उच्चैरुच्चरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथो यथाऽयं तथा

प्रायः प्रेङ्खदसङ्घाशङ्खध्वला वेलीयमागच्छति ॥ ३ ॥

अय्येति ।—श्राद्धं नवदण्डं, शय्या शयनीयं, शुचिशिला पवित्रपाषाणम्, आसनं,

द्रुमाणां वृक्षाणाम्, अधः तलं, सङ्ग आवासः, श्रीतं श्रीतलं, निर्भरवारि पीयते यत्

इति वानं, कन्दाः मूलविशेषाः, अशनं भोज्यं वस्तु इत्यर्थः, सृगाः पशवः, सङ्घायाः

सङ्घचराः ; इति इत्यम, अप्रार्थितः अयाचितः एव, लभ्यः सर्वविभवः समस्तसम्पत्

वकिन् तादृशे, वने अवनम् एव, दोषः अत दुष्प्रापः दुर्लभा, अर्थिनी साधकाः यत्र

तादृशे, अर्धिरहिते इत्यर्थः, अकिन् इति शेषः, परार्थघटनायां परकाव्येकरथे, बन्धैः

बिफलैः, परकाव्यमकुर्वद्भिरित्यर्थः, इवा एवैवते बिफलं कालो नीयते इत्यर्थः । [अत्र

“दुष्प्रापार्थिनि” “परार्थघटनाबन्धैः” इति विशेषणद्वयेन अर्थप्राप्तिरेव जीवन्साफल्यं,

नाम्येति अभिप्रायप्रकटनात् परिकरात्कारः । तल्लक्षणं यथा—“उत्तिर्दिशेयः

साभिप्रायेः परिकरो मतः” इति] । श्राद्धंनविकीकृतं वनम् ॥ २ ॥

(ग) आकस्मिकं यावत् सूत्रे द्रष्टुमर्हतिरीक्षणम् । समयः समुद्रमण्डोक्तावसनव-
दण्डैः ।

पञ्चपुराणमनं वर्धयति, उन्मज्जति ।—उन्मज्जताम् उत्पततां, जलकुञ्जरैन्दाणां
जलकुञ्जप्रेषाणां, रमतेन वेगेन, यः आस्फाटः शुष्कासातेन जलाशोकेन, सङ्घ-
अनुबन्धेन साधनेन, उद्धतः उत्कटतां गीतः, तथा सर्वाः पर्वतानां वाः कन्दराः गुहाः,

मित्रा । नन्विद्यमागतैव, पश्य—

कवलितलवङ्गपङ्कवकरिमकरोद्गारिसुरभिषा पयसा ।

एषा समुद्रवेला रत्नद्युतिरिच्छता भाति ॥ ४ ॥

नायकः । मित्रावसो ! पश्य पश्य, शरत्समयपाण्डुभिः
पयोदपटलैः प्रावृताः प्रालेयाचलाशिखराश्रयमुद्गहन्त्येते मलय-
सानवः । (घ)

तावान् उदरभुवः अभ्यन्तरभागान्, प्रतिध्वानिताः प्रतिध्वनिद्युताः, [“प्रतिध्वानिनीः”
इति पाठेऽपि स एवायं] कुर्वन्, अत एव स्रुतिपक्षीत्यादी कर्णदिवरविदारो, अयम्
उद्योः मङ्गलः, ध्वनिः यथा यदा इत्यर्थः, उच्चरति उद्गच्छति, तथा तदा इत्यर्थः,
प्रेङ्खतिः चलङ्घि, अचङ्छेयः शङ्खेः ध्वन्या इयं वेला समुद्रजलविकारः, समुद्रजलोष्काश्च
इत्यर्थः, (“वेला काले च सोमायामयोः कृत्वादिभारयोः” इति मेदिनी) प्रायो
बाहुल्येन, आगच्छति उत्पतति, इति मन्त्रे इति शेषः । [उपेक्षाऽलङ्कारः,
हेतुमुपानय] [आर्द्धलक्षिकीकृतं उक्तम् ॥ ३ ॥

कवलितेति ।—एषा समुद्रवेला सागरतटी (“वेला काले च जलधेः तीरनीर-
विकारयोः” इति विश्वः) कवलिताः भविताः, लवङ्गपङ्कवा येः, तदैव लवङ्गलतानी
बाहुल्यात्, तादृशान् करिषी जलहस्तिनः, मकरान् कलत्रकृतिशेषान्, करिष्वमान्
मकरान् वा, उद्गिरति उदमतोति तथोक्तम् ; यथा—कवलितलवङ्गपङ्कवानां करिषी
मकराणाञ्च उद्गाराः ऊर्ध्वगताः, मुक्तेन अनर्गतवायोद्वहमानोत्थयः, लवङ्गपङ्कवान्
कवकधिता यान् उद्गारान् अकुर्वन् तेषां गन्धा इति भावः, ते अत्र सन्तीति
तादृशम्, अत एव सुरभि लवङ्गपङ्कवगन्धसम्पर्कात् सुगन्धि तेन, पयसा जलीमोष-
खलिता, तथा रत्नानां समुद्रगभेष्टितानामिति भावः, द्युतिभिः कान्तिभिः, रजिता
सती भाति राजते । [अत्र वेलाऽसकल ईदृशयस्य वाक्यगतत्वात् कान्यलिङ्ग-
जलङ्कारः] । आर्या उक्तम् ॥ ४ ॥

(घ) शरत्समयपाण्डुभिः शरदागमयुधैः, पयोदपटलैः मेघनिषयैः, प्रावृताः
आच्छादिताः, अत एव प्रालेयाचलस्य हिमश्रेण्य, (“अवध्यायस्य गोदारसुषारसुर्धनं
हिमम् । प्रालेयं निदिधा च” इत्यमरः) । शिखरश्रियं शृङ्गकानिम् । लवङ्ग-
सानवः मलयपर्वततटाः ।

मित्रा । नैवामी मलयसानवः, नागानामस्थिसङ्घाताः (ङ)
खल्वमी ।

नायकः । [शीरेणम्] कष्टम् !! किं निमित्तममी सङ्घातमृत्यवो
जाताः ? (च)

मित्रा । कुमार ! नैवामी सङ्घातमृत्यवः, श्रूयतां यथेतत् ।
इह क्षिप्त स्वपक्षपवनापास्तमस्तसागरजलपूरं रसातला-
दुद्धृत्य प्रतिदिनमेकैकं नागमाहारयति वैनतेयः । (ङ)

नायकः । [साहसन] कष्टम् !! अतिदुष्करं करोति, ततस्ततः ?

मित्रा । ततः सकलनागविनाशाऽऽशङ्किना वासुकिना
मरुत्मान् अभिहितः ।

नायकः । [सादरम्] किं, मां प्रथमं भक्षयेति ?

मित्रा । न हि न हि ।

नायकः । किमन्यत् ?

मित्रा । इदमुक्तं—“त्वदभिपातसन्नासात् महस्रगः स्रवन्ति
भुजङ्गमानां गर्भाः, शिशवश्च पक्षत्वमुपयान्ति, एवञ्च सन्तति-
विच्छेदोऽस्माकं, तव चैवं स्वायहानिः । तत् यदर्थमभिपतति
भवान् नागलोकं, तमिह नागमेकैकमनुदिनं (ज) प्रेषयामि ।”

(ङ) नागानां पञ्चगानाम् । अस्थिसङ्घाताः अस्थिगणनः ।

(च) अमी नागाः । सङ्घातमृत्यवः सङ्घातेन संहत्या, निहितभावेनेत्यर्थः,
मृत्युर्देषां तथोक्ताः, युगपत् बह्वी मृता इत्यर्थः ।

(ङ) स्वपक्षेति ।—स्वप्न गच्छत्येवम्, पक्षयोः परस्परं प्रवृत्तयेमापतनजनितेन
इति भावः, अपातः पालितः, ताडितः इत्यर्थः, स्रवन्तः सागरजलस्य पूरः प्रवाही
वह्निस्तद्वशा तथा । रसातलात् पातालात् । आहारयति भक्षयति, [आहारं
करोति इत्यर्थः] आहार-शब्दात् चिच्-प्रत्ययः, ततो खटि प्रत्ययपुनरेकवचनम् ।
वैनतेयः विजयानन्दो गरुड इत्यर्थः ।

(ज) त्वदभिपातसन्नासात् तव अभिपातः आपतनं, तस्मात् वः सन्नासः भस्म-
संघात् । महस्रगः महसायां महसायामित्यर्थः, [“महोदधयनाय शीसायान्”,

नायकः । कथम् !! (न?) रक्षिता नागराजेन (भू) पद्मगाः !!—

जिह्वासहस्रद्वितयस्य मध्ये

नैकाऽपि सा तस्य किमस्ति जिह्वा ।

एकाङ्गिरक्षार्थमङ्घ्रिद्विषेऽस्य

दत्तो मयाऽऽस्मेति यया ब्रवीति ? ॥ ५ ॥

निवा । प्रतिपन्नं तत् (अ) पक्षिराजेन ।

इत्येष भोगिपतिना विहितव्यवस्थो

यान् भक्षयत्यङ्घ्रिपतीन् पतगाधिराजः ।

यास्यन्ति यान्ति च गताश्च दिनेर्विबुद्धिं

तेषाममी तुङ्घनशैलरुचोऽस्थिकूटाः ॥ ६ ॥

(५।४।४३पा०) इति वीसायां शब् । खण्डितं च्यवन्ते । सुजन्मानां नागानाम् । पञ्चत्वम् यथानि सिद्ध्यन्ते । एवञ्च एवं कृते कृतोऽर्थः । सन्ततिविच्छेदः वञ्चोपः, ("सन्ततिर्गोवृज्जन-कुलाभ्यभिजनान्वयो । वंशः—" इत्यमरः) । स्वायंभुविनाः नागवंश-
लोपात् निजाङ्कारव्याघातः । अगुद्विनं [दिने दिने इति वीसायामन्यथोभावाः]
प्रतिदिनम् ।

(भू) नागराजेन वासुकिना ।

जिह्वेति ।—तस्य नागराजस्य, जिह्वासहस्रद्वितयस्य सहस्रशिरस्यात् जिह्वासहस्रं
तथा जिह्वत्वाच्च तस्य द्विसहस्रजिह्वत्वं बोध्यं, मध्ये सा एकाऽपि जिह्वा किं नास्ति ?
यथा जिह्वया, एकस्यापि अङ्गः नागस्य, रक्षार्थम् अङ्घ्रिद्विषे नागशतके गच्छत्यते, अथ
मया वाक्या दत्त इति ब्रवीति ? स इति शेषः । [नागराजेन वासुकिना सहस्रद्वितय-
जिह्वाविशिष्टेनापि एकस्याङ्घ्रिद्विषे नागशतके स्वशरीरद्वानं न कश्चित्, परमं जिह्वा-
विशिष्टेन मया तत् कर्तुं शक्यते इति भङ्गा नव्यायं प्रकटनात् पर्यायोक्तमङ्कारः । तस्य
अन्वयः यथा—“पर्यायोक्तं कदा भङ्गा गम्यतेवाभिधीयते” इति] । इन्द्रव्या
कृतम् ॥ ५ ॥

(अ) प्रतिपन्नं स्वीकृतं, तत् नागराजवचनमित्यर्थः ।

इतीति ।—भोगः कथः ("भोगः सुखे घने पुंसि (चाङ्गैः) शरीरप्लवधोर्भतः" इति
मैदिनी) स एषामस्तीति भोगिनः स्तृपाः, ("हरणः पद्मवो भोगी" इति कर्पपर्व्यादि

नामकः । आश्चर्यम् !!!—

सर्वाशुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः ।

शरीरकस्यापि कृते मृदाः पापानि कुर्वते ॥ ७ ॥

अहो ! कष्टपर्यवसानेयं विपत्तिर्नामानाम् ॥ [आत्मगतम्]
अपि शक्रुणामहं (८) स्वशरीरसमर्पणेन एकस्य नागस्य
प्राणपरिरक्षां कर्तुम् ?

[ततः प्रविशति प्रतीहारः] ।

प्रती । आरूढोऽस्मि गिरिशिखरं, यावन्मित्रावसुम्
अन्विष्यामि । [परिक्रम्य] अयं मित्रावसुर्जामातुः समौपे
तिष्ठति । [उपसृत्य] विजयेतां (८) कुमारौ ।

अमरः) तैषां एतः तेन भोगिपतिना नागराजेन, इति इत्थं, निहिता कृता, व्यवस्था
काल तदाविधः, एष पञ्चमायां पतिपदम्, अधिराजः पतमाधिराजः गड्डः, यान्
अदिपतीन् नागिन्द्रान्, अन्विष्यति, तेषाम् अदिपतीनां, दुर्दिनश्रेयश्चः हिमाचलतुल्य-
श्रयाः, अतो अतिजुटाः अस्त्रनिधयाः, दिनेः काशिनः, [अपवर्गे प्रतीया] विहङ्गि
विशेषेण इति, यास्मिन् दानि गताय । ["दुर्दिनश्रेयश्चः" इत्यत्र उपमाऽलङ्कारः] ।
वसन्ततिलकं नमः ॥ ६ ॥

सर्पति—मृदाः निर्मुदयः, अत्रा इत्यर्थः, सर्वेषाम् अशुचीनाम् अनेध्यानां,
गच्छमृदादीनामित्यर्थः, निधानस्य आश्रयस्य, कृतघ्नस्य रक्षयायेन अत्रादिदानेन
उपकारे कृतेऽपि आत्मनो दुक्तेः प्रतिपत्त्यर्थभोगायतनत्वात् प्रत्युपकारमक्रुवावस्थेत्यर्थः,
विनाशिनः अवश्यमेव विवर्त्तितः, अपि शरीरकस्य तुल्यशरीरस्य, [मृदाये क्व] कृते
निमित्त, पापानि कुर्वते आचरन्ति, एषविधशरीरपोषणार्थं जीवहिंसादिकं पाप-
मनुतिष्ठतीत्यर्थः । [यत्र सर्वाशुचीत्यादिविशेषककयेन अतितुल्यशरीरधारणार्थं
पापकर्म कदाऽपि नैव कर्तव्यमित्यभिप्रायसूचनात् परिकरालङ्कारः । 'तदुक्तं दर्पणे—
'लङ्घिर्विशेष्येः साभिप्रायेः परिकरौ मतः' इति ॥ ७ ॥

(८) अहो इति खेदव्यक्तनम्यधनम् । कष्टं पर्यवसानम् अतो यत्नात्तादृशी
कष्टपर्यवसाना दूरता । अपि प्रये । [शक्रुणामिति "अकि लिङ्" (१।१।१०९
पा०) इति लिङ्] ।

(८) अहो इति पराधीने । (१।१।१८ पा०) इत्यात्मनेपदम्] ।

निजा । सुनन्द ! किं-निमित्तमिहागमनम् ?

प्रतीकारः । [चर्चो कथयति] ।

निजा । कुंमार ! तातो मामाह्वयति ।

गायकः । गम्यताम् ।

निजा । कुमारेणापि बहुप्रत्यवाये (ड) अस्मिन् प्रदेशे न चिरं स्थातव्यम् । [इति निष्क्रान्तः] ।

गायकः । यावदहमप्यस्माद्भिरिशिखरादवतीर्थं समुद्रतट-
मवलोकयामि । [परिक्रानति] ।

[नेपथ्ये] । हा पुत्तञ्च संखचूड ! कहं बाबादिप्रमाणो
अज्ज किल तुमं मए पेक्खिदब्बो ? (१)

गायकः । [आकर्ण्य] अये ! योषित इवार्त्तप्रलापः ! केयम् ?
कुतो वाऽस्या भयभित्ति स्फुटौकरिष्ये । (ठ) [परिक्रानति] ।

[ततः प्रविशति वदत्या इहयाऽनुगम्यमानः ब्रह्मचूडो

गोपायितवस्तुमल्लय (च) विह्वरः] ।

वदत्या । [आक्षेप्य] हा पुत्तञ्च संखचूड ! कहं बाबादिप्रमाणो
अज्ज किल तुमं मए पेक्खिदब्बो ? [विवृण्वन् गच्छता] इमिन्ना
सुहचंदेण विरहिअं दाणीं अंधआरौभविस्सदि पाप्मालं । (२)

(१) हा पुत्तञ्च ब्रह्मचूड ! कथं व्यापाद्यमानोऽयं किल त्वं मया
इच्छितव्यः ?

(२) हा पुत्तञ्च ब्रह्मचूड ! कथं व्यापाद्यमानोऽयं किल त्वं मया प्रेक्षितव्यः ?
अनेन सुखचन्द्रेण विरहितमिदानीमन्यकारोभविष्यति प्राताक्ष्ण ।

(ड) बहुप्रत्यवाये बह्विधप्रकारे बहुपापजनके वा ।

(ठ) योषितः स्त्रियः । आर्त्तप्रलापः आतरङ्ग्यनिः । अलाः बोधितः ।
स्फुटौकरिष्ये व्यक्तीकरिष्ये, अनुसन्धानेन ज्ञास्ये इत्यर्थः ।

(च) गोपायितेति ।—गोपायितं रक्षितं, प्रच्छन्नं गृहीतमित्यर्थः, वस्तुवस्तु
विन तथोक्तः । विह्वरः मानवानामुत्तरः ।

ब्रह्म ! अस्मि ! किमिति वेक्ष्येन सुतरां नः पौड्यसि ? (त)

दृष्टा । [निर्घृण्य पुनश्चास्मानि स्मरन्ती] । हा पुत्तभ ! क्वं दे
अट्टिसूरकिरणं सुकुमारशरीरं निगृह्णन्ति (य) गलुडो
आह्वलइस्सटि ? । (३) [कण्ठे गच्छन्ती रोदति] ।

ब्रह्म ! अस्मि ! परितेवितेन, (द) पश्य—

क्रोडीकरोति प्रथमं यदा जातमनित्यता ।

धात्रीव जननी पश्चात् तदा शोकस्य कः क्रमः ? ॥८॥

[मनुमिच्छति] ।

दृष्टा । पुत्तभ ! चिद्धं सुहुत्तभं, जाव दे वषणं
पेक्खामि । (४)

(३) हा पुनश्च ! क्वं ते अट्टिसूरकिरणं सुकुमारशरीरं निगृह्णी गलुड
आह्वलइस्सटि ?

(४) पुनश्च ! तिष्ठ सुहृते, यावत् ते वदनं प्रेष्टे ।

(त) वेक्ष्येन जातयेव, जातरभावेन इति यावत् । सुतरान् अन्वयेन ।
नः अस्मान् ।

(ब) अट्टेति ।—न दृष्टाः सूर्यकिरणाः येन तत, जातपानडिण्ण इत्यर्थः ।
सुकुमारशरीरम् अतिक्रान्तदेहम् । निगृह्णः निष्कलः, निर्घृणः इत्यर्थः, (“आह्वलं
‘अह्वलं’ इति” इत्यमरः) ।

(द) परितेवितेन विस्मयितेन ।

अथ विष्ठापपरित्यागकारणमाह, क्रोडीकरोतीति ।—यदा अनित्यता अस्मि-
न्नाशित, धात्रीव उपमातेव, जातम् उत्पन्नं सन्तानं, प्रथमं प्राक्, क्रोडीकरोति,
क्रोडे चारयतीत्यर्थः, अ-यतीकरोतीति यावत्, जननी जाता तु, पश्चात् क्रोडीकरोति,
‘तदा शोकस्य कः क्रमः ?’ कनाक्रमणम् ? शोकः सर्वथा परिहर्तव्यः इत्यर्थः ।
प्रथमसमये हि यथा धात्री प्रथमं भूमिष्ठं सन्तानं चारयति, जाता तु पश्चात्, तथा
भूमिष्ठमेव सन्तानं विनश्यता प्रथममेव अ-यतीकरोति इति भावः । “अत्युर्जन्मवतां
धीरः । देहेन सह जायते । अथ बाह्यदयतान्ते वा अत्युर्वे प्राणिनां भ्रमम् ॥”
इति श्रीमद्भागवतोक्तिरयं स्मर्तव्या । [अथ अनित्यतायाः क्रोडीकरणसामान्येऽपि
सामान्योक्तेरतिशयोक्तिरवधारः, अथ उपमया अनुप्रासितः] ॥ ८ ॥

विह्वलः । एहि कुमाल संखचूड ! किं ते एता ए भयंती ए ? पुनसिण्डमोहिता क्व एसा, ण जाणेदि लाभज्झं । (५)

शङ्क । अयमागच्छामि ।

विह्वलः । [अगतोऽवलीक्य आत्मगतम्] आणीदी क्व एसो मए वज्झसिन्हासमीपे, ता वज्झचिण्हं दाइस्सं । (६)

नागवधः । इयमसौ योषित् । [शङ्कचूडं दृष्ट्वा] नूनमनेन अस्त्राः सुतेन भवितव्यम् ; तत् किमाक्रन्दति ? [समन्तात् अवलीक्य] न खल्वस्या भयकारणं किञ्चित् पश्यामि, कुतोऽस्या भयमिति ? यावदुग्रसर्पामि । प्रसक्त एवायमेतेषामालापः, कदाचिदत एवास्याभिव्यक्तिः (५) भविष्यति ; तद्विटपान्तरितस्तावत् शृणोमि ।

विह्वलः । [हासं कृताञ्जलिः] कुमाल संखचूड ! एसो सामिणो आदेनो त्ति करिअ ईरिसं णिट्ठुरं मंतीअदि । (७) (न)

शङ्क । भद्र ! कथय ।

विह्वलः । नागराजो वासुदेव आणवेदि—(८) ।

(५) एहि कुमार शङ्खचूड ! किं ते एतया भयंत्या ? पुनसिण्डमोहिता खल्वेषा, न जानाति राजकार्यम् ।

(६) आनीतः खल्वप नया वज्झसिन्हासमीपे, तत् वज्झचिह्नं दास्यामि ।

(७) कुमार शङ्खचूड ! एष खामिन आदेश इति कृत्वा ईदृशं निष्ठुरं मन्यते ।

(८) नागराजो वासुदेवः आज्ञापयति— ।

(५) प्रसक्तः निरन्तरं प्रवृत्त इत्यर्थः । अत एव अस्त्रादालापदेव । अत्र भयकारणस्य, अभिव्यक्तिः प्रकाशः । विटपान्तरितः उल्लङ्घ्यवहितः ।

(७) खामिनः नागराजस्य प्रभोः वासुदेवः । निष्ठुरं वक्ष्यमाणं “सचंसुसु-
लुषलं परिहिच आलुड वज्झसिलं” इत्येवं-रूपं कठोरवचनम् । मन्यते वक्ष्यते-
मन्यति श्रेष्ठः ।

ब्रह्म । [शिरःस्थलं बद्धा सादरम्] किमाश्नापयति देवः ?

किङ्करः । — “एदं लत्तंसुप्रलुभलं परिहिष आलुह वज्रसिलं,
जेष लत्तंसुप्रं उवत्तक्खिष गलुडो आहानइस्सदि” इति । (८)

भावकः । [सुत्वा] कथमसौ वासुकिना परित्यक्तः ? (प)

किङ्करः । कुमाल ! गेष्ह एदं वसणलुभलं । (१०)

[इत्यर्पयति] ।

ब्रह्म । [सादरम्] उपनय । [गृहीत्वा] शिरसि स्वाभ्यादेशः ।

ब्रह्म । [पुनस्तु दक्षो वासुको दृष्ट्वा क्षीरसागरे] हा वच्छ ! एदं क्व
वज्रपादसन्निभं (फ) संभावीयदि । (११)

[भोषं गताः] ।

किङ्करः । आसन्ना गलुडस्स आसमणवेत्ता, (व) ता लहुं
गच्छामि । (१२) [इति निष्क्रान्तः] ।

ब्रह्म । अय्य ! समाण्डसिद्धि ।

ब्रह्म । [समावृत्त सावत्त] हा पुत्तम ! हा मणोरहसदल्ल !
क्खिं पुणो तुमं पेक्खिस्सं ? (१३)

[कण्ठे गृह्णाति] ।

(८) — “इदं रत्नांशुवयुगलं परिधाय आरौह भव्यशला, येन रत्नांशु-
मुपलब्ध गुरुक आकारशिष्यति” इति ।

(१०) कुमार ! गृह्णाथैतत् वसनयुगलम् ।

(११) हा वत्स ! इदं खलु वज्रपातसन्निभं सम्भाव्यते ।

(१२) आसन्ना गुरुकलागमवेत्ता, तन्नु वच्छःमि ।

(१३) हा पुत्रक ! हा मनोरहसतल्ल ! क पुनस्मां प्रेक्षिष्ये ?

(प) परित्यक्तः प्रेरित इत्यर्थः ।

(फ) क्षीरसागेन वक्षसि क्षराघातेन सह वर्तमानं यथा तथा इति क्षीरसागं,
वक्षसि आदत्त इत्यर्थः । वज्रपातसन्निभं वज्रपातगुच्छम्, अतीव दुःसहनिमि
क्षणम् ।

(व) आसन्ना सन्निहिता । आगमनवेत्ता आगतनसमकः ।

नायकः । अहो नैर्घृण्यं (भ) गहङ्गल्य ! अपि च—

मूढाया मुहुःश्रुसन्ततिमुचः कृत्वा प्रलापान् बहून्
कस्मात्ता तव ? पुत्रकेति कृपणं दिक्षु क्षिपन्त्या दृश्यम् ।

अहं मातुरवास्थितं शिशुमिमं त्यक्त्वा घृणामश्रुतः

अच्छुश्रेण खगाधिपस्य हृदयं वज्रेण मन्ये कृतम् ॥ ८ ॥

शङ्क । [आत्मनोऽश्रूणि निवारयन्] । अस्म्य ! किमतिवैक्लव्येन ?

(म) ननु समाश्वसिहि ।

शङ्क । [वाचन] । कथं समस्तसिद्धिं ? किं एकपुत्रभो त्वि
कदुश्च सायुकं पणं व्याघराण्य पेसिदोसि ? हा ! कथं
आविच्छिख्ये जीवन्तो मम पुत्रभो सुमरिदो ? (य) सम्बधा
अहं हि मन्दभगा । (१४) [मूर्च्छति] ।

(१४) कथं समाश्वसिष्यामि ? किमेकपुत्र इति कृत्वा सायुकपणे नाम-
राजिणं प्रेषितोऽसि ? हा ! कथमविच्छिन्ने जीवन्तो मम पुत्रकः श्रुतः ?
सम्बधाऽहमस्मि मन्दभगा ।

(भ) नैर्घृण्यं नर्तयत्वम् ।

गहङ्गल्य नैर्घृण्यं वर्ययन् पादः, मूढाया इति ।—मूढाया मोहजतायाः, पुत्रकेहे-
नेति भावः ; मुहुः पुनः पुनः, बहून् प्रलापान् कृत्वा अश्रुसन्ततिमुचः वाप्यवारिकमुहं
मुच्यन्त्या इत्यर्थः, “हं पुत्रक ! तव माता राक्षता कः ?” इति, उक्तेति शेषः, कृपणं
दोनं यथा तथा, दिक्षु दृश्यं नयनं, क्षिपन्त्याः प्रेरयन्त्याः, मातुः प्रसूत्याः, अहं कोटि,
अवास्थितम् इति शिशुं घृणा दद्यां, त्यक्त्वा अच्छुश्रेण अश्रुतः मन्थयतः, खगाधिपस्य
गहङ्गल्य, हृदयं वज्रेण कृतं निर्मितं, मन्ये तर्कयामि । [अथ हि गहङ्गल्यद्वयं
मन्थनिर्मायत्वकचने पदमयकवितां वाक्यानि हेतुः इति काव्यलिङ्गमलङ्कारः, “मन्ये”
पदप्रयोगात् उच्येता च इति काव्यलिङ्गीयस्फुटीयेषां लङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—
“अलङ्कारान्तरोक्त्या सा भेषिनामधिकं बहत्” इति] । आदर्शनिर्णीकितं कृतम् ॥ ८ ॥

(श) कतिवैक्लव्येन ? कातरताऽऽतिशयेन ।

(ब) एकपुत्रक इति ।—एव एव पुनस्त्वं ममेति कृत्वा विविधं, सायुकपणेन
दद्यावता, नामराजिणं किं प्रेषितोऽसि ? [इति व्याकृताः] । तत्र प्रेषणं ताडयत्य

नायकः । [सख्यवचन] ।—

आर्त्तं कण्ठगतमात्रं परित्यक्तं स्वबन्धुभिः ।

त्राये नैनं यदि ततः कः शरीरेण मे गुणः ? ॥ १० ॥

तत् यावदुपसर्पामि ।

ब्रह्म । अस्मै ! संस्तुभ्यात्मानम् । (१)

ब्रह्म । हा पुत्तभ ! जदा आश्रलोभपरिरक्तेण बासुईया परिचिन्तोसि, तदा को दे अपरो परित्ताणं करिस्सदि ? (१५)

नायकः । [उपसृज्य] । मन्वहमहम् ।

ब्रह्म । [नायकं दृष्ट्वा ससत्त्वमसुत्तरीयेण पुत्रवनाच्छाद्य नायकम् उपसृज्य जाह्नवांजलिम्] । विषदायं दण ! बाजादेहि मं । अहं दे पाप-
राएण आहाळणिमिस्सं पलिकप्पिटा । (१६)

(१५) हा पुत्तभ ! यदा नागलोभपरिरक्तेण बासुकिता परित्यक्तोऽसि, तदा कसो अपरः परित्ताणं करिष्यति ?

(१६) विनयानन्दन ! व्यापादय मान, अहं ते नागराजिनाकारनिर्घर्षं परिचालितम् ।

उवाचतो न युक्तमिति भावः । अविच्छिन्ने विच्छेदराहिते, अतिविच्छिन्ने इत्यर्थः, लोचकोके संसारी । अतः, नागराजिनेति श्रेष्ठः । आसेवोक्तिरियम् ।

आर्त्तमिति ।—यदि आर्त्तं कातरम्, [आङ्-पूर्वकं कृत्वातोः लिङा, ततः "उपसृजति चतौ" (इ. १. २१ प. ०) इति वृद्धिः] न तु स्नेहया स्वशरीरदाने कृपांविद्यम् इति भावः ; कण्ठगतमात्रं कण्ठं गताः कङ्ठिमेवभोग्युद्धा इत्यर्थः, ["क्षितोवायतातोतपतितमतायसप्रसापधैः" (२. १. २४ पा. ०) इति लघुत्वः] प्राप्ता यत्तु तन्म आसन्ननिधनम् इत्यर्थः स्वबन्धुभिः मित्रस्वजनैः ; त्रिच्छेदासङ्किञ्चलि-
रिति भावः, "अत्यासङ्कतो बन्धुः" इति तद्वचनान् ; परित्यक्तम् ; न तु स्नेहया आगतमिति भावः, एते बहुस्वर्थापेक्षं, न तु दूरस्थितमिति भावः, न त्राये न बन्धुभिः, परदुःखकातरः प्रसादात्ततः रात्रदुःखः अहमिति ध्वनिपानमूल्यान् ; ततस्तदा, मि शरीरेण को गुणः ? किं प्रयोजनम् ? न कोऽपीत्यर्थः । [अत्र विशेषणानां आभिप्रायत्वात् परिशेषात्कारः] ॥ १० ॥

(१) संस्तुभ्य जिरीकृड ।

नायकः । [वासन] । अहो ! पुत्रवात्सल्यम् ॥—

अथा विलोक्य मन्ये पुत्रस्नेहेन विह्वलत्वमिदम् ।

अकरुणहृदयः करुणां करिष्यति भुजङ्गशत्रुरपि ॥ ११ ॥

महः । अयम् ! अलं वासेन, न नागशत्रुः । पश्य—

महाऽहिमस्तिष्कविभेदमुक्त-

रक्तच्छटावर्चितचण्डचक्षुः ।

क्षासी गदत्मान् ? क्व च नाम सौम्य-

स्वभावरूपाकृतिरेष साधुः ? ॥ १२ ॥

महः । अहं क्व तुज्झ मरणभीषा सख्यं ज्ञेयं सोऽर्थं गलुड-
मघं पेक्वामि । (१७)

(१७) अहं खलु तव मरणभीषा सर्वेतेव लोके गदकमघं प्रेक्षे ।

अथा इति ।—अथाः नागमातुः, पुत्रस्नेहेन हेतुना इदं विह्वलत्वं जातरत्नं, विधीक्य अकरुणहृदयः निर्देवचेताः, भुजङ्गानां शत्रुः गदकोऽपि, अकरुणां हृदयं, करिष्यति, मन्ये सत्त्वावधानि । [उत्प्रेषाऽवधारः] । आयां वृत्तम् ॥ ११ ॥

पार्थक्यं दर्शयति, महेति ।—महताम् अहोनां नागानां, मस्तिष्कस्य मस्तुशृङ्गं, शिरःस्थितघृताकारपदार्थाकारस्थेयधः, शिरःस्थानुदेशस्थेति यावत्, निमंदात् स्फोटनात्, भुक्तानां निर्गन्धितानां, रक्तानां रुधिराणां, छटाभिः प्रभाभिः, अर्चिता रक्षिता, रक्तोक्तता इत्यर्थः, अथा भोग्या, अक्षुः यत्न तादृशः, (कश्चिच्च “अक्षुः” इत्यत्र “अक्षुः” इति पाठो दृश्यते ; तत्र रक्तच्छटानां अक्षुषीरध्यासादधिकशोणित्वं जात-
मिति भावः अवगम्यः) असी गदत्मान्, [गदत् पदंवाचो ब्रह्मः, तन्नाम्नतुप् । अत्यर्थप्रत्यये परे तत्कारान्तशब्दस्य पदत्वाभावात् प्रत्यय-सकारत्वेऽपि तत्कारण्यं नकाराभावाः] क्व ? सौम्यः सुन्दरः, स्वभावः कपम् आकृतिय यत्न तादृशः, एषः साधुश्च क्व नाम ? (नाम इति विषयवृत्तसम्बन्धं, “नाम कोपिऽभ्युपगमे विषये अरवेऽपि च” इति मैदिनी) । क्व-इयं महदनरं सूचयति । [अत्र तादृशगदकत्वस्य तादृशसाधुत्वस्य च एकस्मिन् वस्तुनि अवलम्बनसम्भावित्वेन विद्वद्भ्योः सम्यक्ज्ञानात् विवनावधारः] । इन्द्रकोपेन्द्रद्वयोदपनातिः वृत्तम् ॥ १२ ॥

नायकः । अयम् । किं पुनः पुनरभिहितेन, ननु कर्मण्येव
सम्पादयामि । (क)

इति । [निरुक्तं च] । पुनश्च । चिरं जीव । (१८)

नायकः ।—

ममेतदव्यर्पय बध्यचिह्नं

प्राप्त्य यावद्दिनताऽऽत्मजाय ।

पुनश्च ते जीवितरक्षणाय

स्वदेहमाहारयितुं ददामि ॥ १९ ॥

इति । [चर्चा] । पण्डितं क्व एतं ; तमसि संखचूड-
णिव्यसेसो (व) पुत्तो । अथवा संखचूडादौ वि अहिमपरो,
जो एव्यं बंधुजणपरिहृतं वि पुत्तमं मे सरीरपदाणेषु रक्खिदु-
मिच्छसि । (१८)

(१८) पुनश्च ! चिरं जीव ।

(१९) प्रतिहतं खल्लेतत् ; त्वमपि अहंभूतनिर्गमः पुनः, अथवा अहंभूता-
दव्यचिह्नतः य एवं बन्धुजनपरिहृतमपि पुनश्च ते शरीरप्रदानेन रक्षितुमिच्छसि ।

(क) कर्मण्येव कार्य्येयम् । सम्पादयामि करोमि, तव पुनश्च परिवेष-
निति शेषः ।

सख्यं वर्धयति, ममेति ।—अयम् ! हे मातः !, बध्यचिह्नं एतत् रक्तवस्त्रमुत्तम-
मिति यावत्, रक्षाण्यदिपरिधानयोग्यं बध्यचिह्नं, मम अप्येव देहि, [अथ
“रक्तवस्त्रं वर्धय ददामि” इतिवत् क्रियाकर्मण्ये चर्चा] यावत् वेनेत्यर्थः, प्राप्त्य
आप्त्या, आत्मानमिति शेषः, ते तव, पुनश्च जीवितरक्षणाय विनताऽऽत्मजाय
जयन्तते, स्वदेहम् आहारयितुं ददायितुं, ददामि । अत्र प्रसङ्गः, उपजातिः
इत्यम् ॥ १९ ॥

(व) प्रतिहतं प्रतिनिवर्तितं, जयतु इति शेषः ; वरदानादानं, तमेव मते,
जयतु, तमेव हृदये तिष्ठतु, पुनः ना प्रकाशय इति भावः । अनेति ।—अहंभूता-
निर्गमसि विशेषो यत्तु, अहंभूतुस्तु इत्यर्थः ।

महः । अहो ॥ जगदिपरीतमस्य महासत्त्वस्य (य) चेतः ।

कृतः ?—

विश्वामित्रः श्वमांसं श्वपच इव पुराऽभक्षयत् यन्निमित्तं

नाडौजह्नु निजघ्ने कृततदुपकृतिर्यत्कृतं गौतमेन ।

पुत्रोऽयं कश्यपस्य प्रतिदिनमुरगान्ति तास्यो यदर्थं

प्राणांस्तानेष साधुस्तृणमिव क्षपया यः परार्थं ददाति ॥१४॥

[नायकमुद्दिश्य] । भो महासत्त्व ! त्वया दर्शिता एव आत्म-

प्रदानव्यवसायनिर्व्याजा मयि क्षपालुता, तदलमनेन निर्वन्धेन ।

(य) पश्य—

(य) महासत्त्वस्य महाप्राणस्य महीत्यादस्य वा ।

प्राक्प्रचारणे सर्वैरेव यतः क्रियते, अथन्तु तद्विपरीतमाचरति इति सदृष्टान्तमाह,
विश्वामित्र इति ।—विश्वस्य मित्रं [“मित्रे चर्षी” (६३।१३ पा०) इति पूर्वपदस्य
ल्लेखः, पुंस्त्वमभिधानात्] विश्वामित्रः पुरा पूर्वदिनं काले, श्वपच इव
प्राण्डालः इव, श्वामित्रं येषां प्राणानां रक्षयाद्यमित्यर्थः, श्वमांसं कुक्षुरक्षयनमोक्ष-
मित्यर्थः, अतीवमिच्छन्पीतं भावः, अभक्षयत्, तदुक्तं मनुष्या—“क्षुधार्त्तान्पु-
नश्चानात् विश्वामित्रः श्वमांसमीन । आख्यातृकादादाय दक्षार्धमविवक्षयः ।” इति ;
गौतमेन मुनिना, कृता तस्य गौतमस्य, उपकृतिरुपकारी येन तथोक्तः,
कृतकृताप्रकाशस्य पादनपीति भावः ; नाडौजह्नुः तदाहो मुनिविशेषः, यत्कृतं
येषां प्राणानां, कृते रक्षयाद्यमित्यर्थः, निजघ्ने निहतः ; कश्यपस्य प्रजासृष्टि-
कारकस्य इति भावः, पुत्रः अयं तार्क्ष्यः गच्छमान्, यदर्थं येषां प्राणानां रक्षयाद्यैः,
प्रतिदिनम् उरगान् नागान्, अन्ति भक्षयति, तान् प्राणान्, परार्थं परप्राणरक्षार्थं,
न तु स्वार्थचित् जल्पन्निवः इति भावः ; य एव साधुः क्षपया तृणमिव ददाति ; अत्र
तस्य इति पदमध्याह्वयम् ; तस्यास्य महासत्त्वस्य चेतो जगदिपरीतमित्यहो ! इति
मन्योतेनाम्यर्थः । [अत्र हि तार्क्ष्य-गौतम-विश्वामित्राः सर्वे एव निजजीवन-
रक्षयाद्यमित्यनुहितवन्तः, अथन्तु परप्राणरक्षार्थं निजप्राणपरित्यागपक्षत्वाद्यैः
अनुकूलः, इति उपमानभूतेभ्यो विश्वामित्रादिभ्यः उपदेशस्य नायकस्य आधिक्यात्
व्यतिरेकात्कारणः, य एव उपमया सहोक्तः] । सन्धरा इत्यत्र ॥ १४ ॥

(य) आसीति ।—आत्मनः खट्वेकस्य, प्रदाने यो व्यवसायः सङ्कल्पः, तेन
निर्व्याजा अक्षपटा । निर्वन्धेन आपदेषु ।

जायन्ते च म्रियन्ते च महिषाः क्षुद्रजन्तवः ।

परार्थं बहुकल्याणां त्वादृशामुद्भवः कुतः ? ॥ १५ ॥

तत् किमनेन निर्वन्धेन ? मुच्यतामयमध्यवसायः । (ष)

नायकः । शङ्खचूड ! न मे चिरात्सम्भावसरस्य भक्ष्यं परार्थ-
सम्पादनमनोरथस्यान्तराद्यं कर्तुमर्हसि, तदसं विकल्पेन ;
(ङ) दीयतामेतत् बध्यचिह्नम् ।

शङ्ख । भो महाशस्त्र ! किमनेन वृथाऽऽत्मायासेन ? न खलु
शङ्खधवलं शङ्खपालकुलं शङ्खचूडो मलिनौकरिष्यति । यदि ते
वयमनुकम्पणीयाः, तदा इयमस्माद्विपत्तिविकल्पा न यथा जीवितं
जह्यात्, तथाऽभ्युपायः (क) चिन्त्यताम् ।

नायकः । किमत्र चिन्त्यते ? (ख)—

नायकोत्कर्षं दर्शयति, जायन्ते इति ।—माहवाः माहवाः, क्षुद्रजन्तवः नीच-
प्राणिनः, जायन्ते च म्रियन्ते च, म्रियन्ते च पक्षत्वमायानि च, परार्थं परस्परार्थं,
बहुकल्याणां बहुपरिचाराणां, सप्तहानामित्यर्थः, त्वादृशं त्वत्तद्विनाशः, उद्भवः कुतः ?
न कुत्रापि त्वादृश उद्भवोऽन्यथः । [अथ उपमानोपमेयभावापन्नयोः नायक-शङ्ख-
चूडयोरेकतरस्य उत्कर्षवर्धनात् व्यतिरेकावधारः, तादृशव्यतीनामुद्भवसम्बन्धेऽपि
तदसम्बन्धोक्तरेति शङ्खोक्तस्य इत्यनयोः सङ्करः ॥ १५ ॥

(ष) अज्यवसायः उद्द्योगः ।

(ङ) चिरात् क्षीर्णकालात्, परमिति शेषः, सम्भावसरस्य प्राप्तकालकः ।
परार्थेति ।—परार्थस्य परकाव्येन, सम्पादनायां निर्वहणे, यः मनोरथः अभिप्रायः
तस्य । अनन्तरार्थं विज्ञप्तः । विकल्पेन अन्यथाकल्पनेन ।

(क) इति ।—वृथा निरर्थकः, यः आत्मायासः संप्रयत्नः तेन । शङ्खधवलं
शङ्खधत्तं श्रेष्ठं, निष्कलङ्कमित्यर्थः । शङ्खपालकुलं शङ्खपालस्य शङ्खचूडजनकस्य, कुलं
वंशम् । मलिनौकरिष्यति कलङ्कितं करिष्यति ; परमाश्लिषितयेन निजप्राचुरचव-
रुपायशङ्क (काव्येतरवेनेति भावः) । अस्मादिति ।—अस्माकं विपत्त्या विकल्पा
विकल्पा । इयं जन इहा नाता । वृथा सादृशेनोपायेन । जीवितं जीवनम् । न जह्यात्
न परित्यजेत् । तथा तादृशः । अभ्युपायः सम्यक् उपायः ।

(ख) चिन्त्यते आचरेत्, लभेति शेषः ।

स्त्रियते स्त्रियमाणे या त्वयि जीवति जीवति ।

तां यदीच्छसि जीवन्तीं रक्षात्मानं ममासुभिः ॥ १६ ॥

अयमभ्युपायः । तदर्पय त्वरितं बध्यचिह्नं, यावदनेन आत्मानं प्रच्छाद्य बध्यशिक्षामारोहामि ; त्वमपि जननीं पुरस्कृत्य अस्मात् देशान्निवर्त्तस्व ; कदाचिदस्या आसौक्य घातस्थानं सन्निकटं स्त्रीस्वभावकातरत्वेन जीवितं जह्यात् । किं न पश्यति भवानिदं विपन्नपन्नगानेककङ्कालसङ्कुलं मङ्गा-
श्मशानम् ? (ग) तथा हि—

चक्षुश्चक्षुःश्रुतश्च्युतपिशितलवणससंहृद्गर्भैः

गृध्रैराबद्धपर्चाद्विधुतिभिर्बद्धसाम्बन्धकारैः ।

विस्मान्निवारणस्य उपायबद्धोक्तिः, स्त्रियते इति ।—या त माता, त्वयि स्त्रियमाणे पक्षत्वं गच्छति सति, स्त्रियते प्राणान् त्यजति, त्वयि जीवति सति जीवति, तां तव मातरमित्यर्थः, यदि जीवन्तीं प्राणैरविधौजयन्तीन्, रक्षसि, तदा मम असुभिः प्राणैः, प्राणविनिमयेनेत्यर्थः, आत्मानं निजजीवनं, रच ॥ १६ ॥

(ग) अयमभ्युपायः, तव मातुः प्राणरक्षणे इति शेषः । बध्यचिह्नं बध्यलक्षणं रक्तबद्धयुगलमित्यर्थः । प्रच्छाद्य आङ्गम्, [प्र-पुत्रांत कट घाती-
र्धिचिह्नो ल्यप्] पुरस्कृत्य अये कृत्वा । अस्मात् देशान् अस्मात् स्थानान् । निवर्त्तस्व प्रतिवृत्त । अस्या माता । घातस्थानं बध्यभूमिम् । सन्निकटं समीपवर्त्त । स्त्रीस्वभावकातरत्वेन नारीप्रकृतिमुखभाषेय्येव । विपदेति ।—विपन्नानां अतानां, पन्नानां नामानाम्, अनेकेः बहुभिः, कङ्कालैः शरीरास्थिभिः, ("काश्चरीरास्थि कङ्कालः" इत्यमरः) सङ्कुलं व्याप्तम् । श्मशानः श्रवाः, श्रेते चम इति श्मशानं, [पृषोदरादिवाङ् साधु] मङ्गाश्मशानं "श्मन्शब्देन श्रवः प्रोक्तः श्रानं तदस्थानमुच्यते" इति निबन्धकं भोवणं प्रेतस्थानम् ।

मङ्गाश्मशानं वर्णयति, अक्षदिति ।—अक्षता अक्षता, अक्षीरयेव, मङ्गलकृति शिवः, कृणुं कृष्णं सत्, च्युतं मर्त्तं, यत् पिशितं मांसं, तस्य लवणं खण्डम्, याये भक्षणे, संवद्धः उद्धिं गतः, गर्भः लिङ्गा येषां ताडने, नासखण्डोलुपैरित्यर्थः, आनहाः प्रतिवृद्धाः, निवृत्तभावेनोपविष्टत्वात् अक्षता इत्यर्थः, पञ्चदशयुगल पञ्चदशम्, ["कङ्काला अपचये लवप्" (५।१।७९ पा०) इति लवप्] विप्लवः कल्पनानि, अन्धाङ्गनानि इत्यर्थः,

वक्तोऽहन्ताः पतन्त्यः शमितशिश्विशिखाश्रेणयोऽस्मिन् शिवानाम्
असंज्ञातजस्रसूतिवहुलवसावासविसे स्वनन्ति ॥ १७ ॥

अहं । कथं न पश्यामि—

प्रतिदिनमङ्गिनाङ्गारेण विनायकाहितप्रोति ।

शशिवन्ताख्यकपालं वपुरिव रौद्रं श्मशानमिदम् ॥ १८ ॥

येकादशेः ; वहा—वावहाः वाताः, आरचिता इति यावत्, पञ्चदशसक विभूतयः
येकादशेः, शत्रेः श्मशानीयपञ्चविंशेः, वहाः कङ्कटितः, शान्तः घनः, अन्धकारो
यस्मिन् तादृशी, तथा अजस्रा अविरता, सुतः स्त्रावो यासो तथाभूतानां, बहुलाङ्गी
प्रभूतानां, वसानां मीदसां, वासेन संशर्गेण, विश्वे आननानिनि, ("विश्वं आदान-
नानि यत्" इत्यमरः) अस्मिन् श्मशाने, अस्त्राणां वधिराणां, स्त्रीतति प्रवाहे,
[बहुम्रीहिषा श्मशानविशेषणम्] शिवानां श्मशानानां, वक्तव्यः मुख्याः, उद्यानाः
उद्योताः सन्त्यः, पतन्त्यः, अत एव शमिताः असंज्ञीतसा निर्वानं ममिताः,
शिश्विनाम अप्रीणाम् ; मुख्यिक्तानामिति भावः ; शिखाश्रेणयः स्वनन्ति शब्दाद्यन्ते,
वसादिदाह्यपटाद्येषु पतिताः सन्त्यः अटचटाशब्दं कुर्वन्तीत्यर्थः । अनेदं शीघ्रम् ;—
शिववदनीत्याद्योनां रात्रावेव परिदृश्यमादत्तात् दिवा तद्दर्शनासम्भवेऽपि श्मशानिचयेः
श्मशानभूमेः निविष्टान्धकारवत्त्वेन रात्रिवत् प्रतीयमानत्वात् तद्दर्शनं कङ्कष्यते ।
[अत्र "असृज्जु, शिखिशिखा, वसावास" इत्यदिशब्दजनकङ्कानां सन्निवेशादनुप्रासः,
तथा दिवाऽपि शान्तान्धकारवत्त्वेन रात्रिवत् प्रतीयमानत्वात् मयोत्प्रेषा, सा च
प्रस्तुतश्मशानवर्णनस्य आभाषिकत्वात् स्वभावोक्त्याऽनुप्रासितः, इत्यन्त्योः सापेक्षत्वेन
ल्लितः सङ्करः अनुप्रासेन सङ्गैरपेक्ष्यात् संसृष्टिश्च] स्वधरा इत्यम् ॥ १७ ॥

नायकीति समर्थयमानः अङ्कचूडोऽपि मङ्गाश्मशानस्य भोषणत्वं प्रतिपादयति,
प्रतिदिनमिति—दिने दिने इति प्रतिदिनं, [वीरुषोऽप्ययीभावः] आङ्गारेण
भोजनेन, भुक्तेन इति यावत्, अङ्गिना अपेक्ष, सर्पास्त्रिसङ्घातेनेति यावत्,
अन्धम्—ङ्गारेण माल्यभूतेन, अङ्गिना उपलक्षितं, वदस्य अङ्गिभूषणत्वात्, [अमरस्य
उल्लभ्यतुल्ये दृष्टोदा] विनायकाहितप्रोति चीनां पञ्चिणां, (शकुनि-
पञ्चिशकुनि...वि-विश्वर-पतन्त्यः" इत्यमरः) नावच्छन्नं खानिनः, विनायकस्य
नक्षत्रस्य, आङ्गिता अपातिता, प्रोतिः यत्र ; आङ्गिता अपेक्षता, प्रोतिर्धेन इति वा
तादृशं, निचनीसितभोजनलाभादिति भावः ; अन्धम्—विनायकस्य नवाधिवस्य,
नक्षत्रस्येत्यर्थः, ("विनायके विघ्नराजरेणातुरमवाधिपाः" इत्यमरः) आङ्गिता

नायकः । शङ्खचूड ! तत् गच्छ, किमेभिः सामोप-
न्यासेः ? (घ)

शङ्ख । आसन्नः (ङ) खलु गच्छत्यागमनसमयः ।
[नातुरयतो नातुर्या स्त्रिया] । अयम् ! त्वमपि निवर्त्तस्वेदानीम् ।

समुत्पत्त्यामहे मातर्यस्यां यस्यां गतो वयम् ।

तस्यां तस्यां प्रियसुते ! माता भूयास्त्वमेव नः ॥ १८ ॥

[पादयोः पतति] ।

प्रोतिर्येव ; विनायकाय आदिता प्रोतिर्येव इति वा ; विनायकेन आदिता कृता,
प्रोतिर्येवेति वा विवक्षुः, तादृशं, तस्य कदाञ्चनत्वादिति भावः ; अश्विनवकाष्ठि-
कपालं अश्विनव चन्द्रवत्, चवकानि अश्विनि, अश्विनां कपालानि व्रजाः, समृद्धा इत्यर्थः ;
यदा—अश्विनि देहाश्विनि, कपालानि शिरोश्विनि ; यदा—अश्विनवकानि अश्विनि,
कपालानि च भगवतादिशककानि च यम् ; (“कपालोऽश्वि शिरोऽश्वि कान्त चटादः
अश्विनी व्रजि” इति मेदिनी) अथवा—अश्विना चन्द्रेण, शिखरस्थेनेति भावः ; चवकानि
स्वतःशुभलेऽपि चन्द्रवत्कान्तोव शुभाशुभयोः, अश्विनि देहाश्विनि, नात्यभूता-
नीति यावत्, कपालानि शिरोऽश्विनि, भिन्नापानभूतानीति यावत् ; कदाच
अश्विनाश्रितात् कपालभृत्त्वाच्चेति भावः ; अश्विनवकम् अश्वि शिरोऽश्वि एव,
कपालं भिन्नापानभूतं यम् इति वा तादृशं, यदा—अश्विनि कपालानि च तेषां
व्रजाङ्गः अश्विकपालं, चवकम् अश्विकपालं चवकाश्विकपालं, व्रजो चन्द्रमाः,
तदा चवकाश्विकपालं यम् तत् तन्नाभूतम्, अत एव रौद्रं भवानकम्, इदं स्मरानं,
कदाचोदं रौद्रं श्रेष्ठं, वपुरिव शरीरनिव, विभातीति श्रेष्ठः । [अत्र देवमुचोपना-
स्यकारः] । आख्यां इतम् ॥ १८ ॥

(घ) सामोपन्यासेः सात्त्वनावयनप्रयोगेः, किमे ? अयम् । [वारणाश्वक शि-
वस्थोमे वृत्तोवा] मम जीवनत्वाननिवारणार्थं ते नातुरवयवचर्च निष्पन्नमेव, नाहं
निजजन्मसाक्षात् निवर्त्तित्वे इति वरणाश्वः ।

(ङ) आसन्नः सन्निहितः ।

समुत्पत्त्यामहे इति ।—हे प्रियसुते ! प्रियः सुतो वक्ताः तन्नाभूते प्रियपुत्रे !,
मातः । वयम् [“वक्तादो वधीव” (१.१.५६ पा०) इति चकारात् एकत्वेऽपि बहुलम्]
इत्यां वक्तां वधी इत्याद्यां, देव नरपञ्च त्रिव्यमादिदशाद्यानिर्णयः ; देवादिदीनानि

ब्रह्मा । [वाक्यम्] । कथं अपच्छिन्नमवश्यं ? पुत्रप ! यं क्लृप्तं उज्जिष्ण मे पाषा प्रसदो बहन्ति, ता इध ज्ञेय्य तु ए सह चिद्विस्तम् । (२०) (च)

ब्रह्मा । [उवाच] । जवादहमपि अदूरे भगवन्तं दक्षिण-
गोकर्णे प्रदक्षिणीकृत्य स्वाभ्यादेशमनुतिष्ठामि । (छ)

[उभो निष्क्रान्तौ] ।

मायकः । [इहा सङ्घर्षमात्मगतम्] । दिष्ट्या सिद्धमभिवाञ्छितम्
अनेन अतर्कितोपनतेन रक्तांशुकयुगलेन । (ज)

(२०) अचनपश्चिमवचनम् ? पुत्रप ! न क्लृप्तं त्वान् उज्जिष्ण मे पादौ प्रसदौ
बहन्ति, तदिदमेव त्वया सह ज्ञास्यते ।

भावः ; ("गतिः स्त्री मार्गः दृश्योः ज्ञाने बाभाःभ्युपाययोः । मार्गोत्रये उपपञ्चाच" इति
मीदिनी) समुत्पत्त्यानन्दे जनिष्यामहे, तस्यां तस्यां जतौ, त्वमेव नः अन्तः, माता
जननी, मृषाः भव, ["लिङ्गाग्निवि" (३४।११६पा०) इति लिङ् । इटाकांश्चनमाश्रीः
इति । अत्र अपश्यतः कथितान् "त्वमेव माता मृषाः" इति वस्तुनः अन्तः तावते
अन्तजननीव्यपीडनात् परिसङ्क्रान्तानामुद्धारः] ॥ १८ ॥

(च) अपश्चिमवचनं नास्ति पश्चिमं पश्चात् वक्तात् तादृशं, वचनं वाक्यं, यदाक्यात्
परमन्वत् वाक्यं नास्ति, एतादृक् अष्टौरवचनमित्यर्थः, "निवर्तक" इत्यादिपुनस्त-
च्छादिकवचनमिति यावत्, अर्थं केन प्रकारेण, वदस्व ? इति शेषः । उज्जिष्ण
परित्यज्य । अन्तः अन्तः । [उक्तव्यासवित्] बहन्तिः अन्तः इत्यर्थः ।

(छ) जवात् वेनात्, [स्वर्गोपे पञ्चमी] स्वर्गे गता इत्यर्थः । दक्षिणोक्तौ
तदाक्यं त्रिविक्रममित्यर्थः । प्रदक्षिणीकृत्य परित्यज्य । ज्ञाभ्यादेशं ज्ञानिनः प्रभो-
नार्गमज्य, आदेशम् । अनुतिष्ठामि पाठयामीत्यर्थः ।

(ज) इहा रक्तवस्त्रं गृहीत्वा आगच्छन्तं कञ्चुकिनं दूरतो निधीक्य । दिष्ट्या
भाष्येन, कर्षत्पञ्चमव्ययनिदानं ; कर्षत् आत्मनोवर्गविसर्जनेन ब्रह्मचूडनीवमरच-
वपरीवकारवरचसुयीमवाभात् । विष्टं वक्तुं ज्ञातम् । अतर्कितोपनतेन
अद्वैतोपपत्तेन । रक्तांशुकयुगलेन प्राङ्निर्दिष्टेन निभावसुजननीप्रद्वितेनेति यावत् ।

कचुकी । [प्रविश्य] । इदं वासोयुगं देव्या मित्रावसुजनन्या
कुमाराय प्रेषितम् ; तदेतत् परिधत्तां कुमारः ।

नायकः । [आहरण] । उपनय । (भ्रू)

कचुकी । [उपनयति] ।

नायकः । [गृहीत्वा वाक्पगतम्] । सफलभूतो मे मलयवत्याः
पाण्डिपङ्कः । [प्रकाशम्] । कञ्चुकिन् ! गम्यतां, महत्तनादभि-
वादनीया देवी । (ज)

कचुकी । यदाज्ञापयति कुमारः । [इति निष्क्रान्तः] ।

नायकः । —

वासोयुगमिदं रक्तं प्राप्ते काले समागतम् ।

महतीं प्रीतिमाधत्ते परार्थे देहमुज्झतः ॥ २० ॥

[दिगोऽवलोक्य] । यथाऽयं चलितमलयाचक्षशिलासङ्घः

प्रचण्डो नभस्वान्, तथा तर्कशामि, आसन्नभूतः (ट) खलु
प्रक्षिराज इति । तथा हि—

(भ्रू) उपनय वापय, दीक्षति यावत् ।

(ज) सफलभूतः सफलः सञ्जातः, परीपकारकरणे सहायभूतत्वादिति
भावः । पाण्डिपङ्कः पाण्डिपीडनं, परिचयः इत्यर्थः ; इदानीं यदि मलयवत्या सह
जन विवाहो नाभविष्यत्, तदा कुतः रक्तवस्त्रयुगलम् अवाप्यम् इति भावः ।
अभिवादनोपा प्रणम्या । देवी ज्ञयुमाता इति यावत् ।

वासोयुगमिति ।—प्राप्ते काले उपयुक्तनगरे, समागतं समासादिनं, देवादुपस्थित-
मिति यावत्, इदं रक्तं वासोयुगं वस्त्रयुगलं, परार्थे परीपकाराय, देहम् उठ्झतः
उज्झतः, नम इति शेषः, महतीं प्रीतिम् आपत्ते जनयति । [अतः देवात् वस्त्रयुग-
दपवसुनः आगमात् परार्थे देहत्यागपदवाक्येन गृह्यत्वद्योतनात् समाधिरूपकारः ;
अथा दर्पणे—“समाधिः सुखं कार्यं देवात् दत्तत्वरामनात्” इति] ॥ २० ॥

(ट) अक्षितेति ।—चलितः स्तम्भानात् संश्रितः, मलयपङ्कश्च शिलासङ्घः
त्रिशासमूहः येन तत्राभूतः, प्रचण्डः महान्, नभस्वान् वायुः, (“नभस्वहातपवनपव-

तुल्याः संवत्सकाब्धौ पिदधति गगनं पङ्क्तयः पञ्चतीनां
तीरे वेगानिलोऽथः क्षिपति भुव इव ध्रुवनायास्फुराग्निः ।
कुर्वन् कल्यान्तशङ्कां सपदि च समयं वीक्षितो दिग्द्विपेन्द्रैः
देहोद्योतेर्दशाऽऽशाः कपिशयति मुहुर्हाट्यादित्यदीप्तिः ॥२१॥

मानप्रभक्षणाः" इत्यमरः) प्रवातीति शेषः । तर्कयामि मन्ये । आसन्नोभूतः
समीपवर्ती सञ्जातः, समानतप्राय इत्यर्थः ।

गङ्गागमनं वक्तव्यं, तुल्या इति ।—संवत्सकारभ्यः संवत्स एव संवत्सकः प्रलयः,
("संवत्सः प्रलयः कल्पः अयः कल्याणः इत्यपि" इत्यमरः) ततः यानि अस्माच्च
मेधाः तैः, प्रलयकालिकमेघेरित्यर्थः ; यथा—संवत्सकाल्यमेघं, तुल्याः समः,
("आवर्तयेव संवत्सः पुष्करो द्यौश्च एव च" इति चत्वारो मेघाः । तेषां मध्ये
"संवत्सश्च वृद्धदकः" इति व्यतिशेक्तत्वात् सनसन्तदाभाः इति सूत्रेण, पञ्चतीनां
पञ्चमूलानां, पञ्चावाभित्यर्थः, ("पञ्चतिष्ठ भवेत् पञ्चभुले च प्रतिपत्तिधौ" इति
मेदिनी) पङ्क्तयः श्रेष्ठः, गगनं पिदधति आच्छादयति, इवेत्यप्याह्वयम् । [अपि
पूर्वकाद्भाते, रूपस, अपेरकारणम्] वेगानिलः वेगवान् वायुः, पञ्चास्फुरन्तीत्यर्थः
इति भावः, भुवः क्षितेः, ध्रुवनाय इव समन्तात् निमग्नोत्तरायाय इव, अस्फुराग्निः
अमुदन्त, अथः तीरे लट्देशे, क्षिपति सवेगं प्रेरयति, अत एव सपदि सञ्जातः,
कल्यान्तशङ्कां प्रलयमन्देहं, कुर्वन् जनयन्, तथा दिग्द्विपेन्द्रैः दिग्गजेः, मुहुः पुनः पुनः,
समयं वीक्षितः दृष्टश्च, हाट्यादित्यदीप्तिः हाट्यस्तुत्येवाग्निः, अतितेजस्वी इति भावः ;
गङ्गामान् इत्यप्याह्वयं, देहस्य लङ्घातेः प्रभाभिः, दृश्य आशा दिग्, कपिशयति
कपिशः श्लाघाः, कृण्वतीति शब्दार्थं इत्यर्थः, तादृशः करोति, संवत्सकाल्यः
तुल्यानां पञ्चतीनां प्रभया दिग्नां कृण्वन्तं हाट्यादित्यदीप्तिप्रभया च पीतत्वम्, अत एव
निमग्नवर्णदितयप्रभया दिग्नां कपिशत्वमवगन्तव्यम् ; अतु "कपिशयति पिङ्गलयति"
इति केषाञ्चन व्याख्या, तत्तु न समीचीनम् ; ("श्लाघः स्थातु कपिशः" इत्यमरः)
"कपिशयति" इति पाठकल्पने वा व्याख्या अङ्गच्छते इति । [कपिश शब्दात्
"तत्करोति—" (ग०) इति चिच् । अथ प्रथमादतीथपादे उत्प्रेषा, ततोय च
दिग्गजानां कल्यान्तशङ्कया समयवीक्षणसम्बन्धेऽपि तत्कल्पनीयता असम्बन्धे सम्बन्ध-
सम्बन्धपादित्यशङ्काः, हाट्यादित्यदीप्तिरित्युपमा च, इत्येतानामङ्गानामावेन क्षितेः
कुरः] । कङ्कुरा उपात्त ॥ २१ ॥

तत् यावदधी नाशच्छेत् शङ्खचूडः, तावत् त्वरिततरमिमां
बध्यशिलामारोहामि । [तथा कृत्वा उपविश्य अङ्गे नाटयति] । अङ्को
स्पर्शोऽस्याः ॥ (ठ)—

न तथा सुखयति मनो मलयवती मलयचन्दनरसाऽऽर्द्रा ।
अभिवाञ्छितार्थमिहैव बध्यशिलेयं यथाऽऽश्लिष्टा ॥ २२ ॥

अथवा किं मलयवत्या ? (ड)—

शयितेन मातुरङ्गे विश्रब्धं शैशवे न तत् प्राप्तम् ।

लब्धं सुखं मयाऽस्या बध्यशिलाया यदुत्सङ्गे ॥ २३ ॥

तदयमागतो गरुत्मान्, यावदात्मानमाच्छादयामि । (ठ)

[तथा करोति] ।

(ठ) अङ्गे, बध्यशिलायाः इति भावः । नाटयति नाट्येन प्रदर्शयतीत्यर्थः ।
अङ्काः शिलायाः ।

अर्धसुखं वर्णयति, नेति ।—मलयचन्दनरसेन घृष्टयेतचन्दनेन, तच्चाविशचन्दन-
रूपेणनेत्यर्थः, आर्द्रा शिला, सुशीतलाङ्गौल्येः, मलयवती आश्लिष्टा आलिङ्गिता
वती, तथा मनो न सुखयति सुखीकरोति, अभिवाञ्छितार्थं पूर्णितम्, अर्थक
प्रयोजनम्, परमावरणरूपकपक्ष इत्यर्थः, विरेः साफल्यात्, आश्लिष्टा आलिङ्गिता,
इयं बध्यशिला यथा, सुखयतीति शेषः । [अत्र उपमानभूताया मलयवत्या
अपि उपमेयकपाया बध्यशिलायाः सुखप्रदत्तेन आधिक्यकथनात् व्यतिरेकात्कारः] ।
आख्यां ८८८ ॥ २२ ॥

(ड) किं मलयवत्या ? मलयवतीअर्धसुखोपमानवर्णनेनात्मनिर्बन्धः ; ततोऽपि
वदधिकसुखप्रदम्, एतत्सुखमुत्पन्नायां तस्यापि आलिङ्गित्वादिमिति भावः ।

शयितेनेति ।—अङ्का बध्यशिलायाः अङ्गुष्ठे कोटि, शयितेन मया वन सुखं
लब्धं प्राप्तं, शैशवे बाल्ये, मातुः अङ्गे कोटि, विश्रब्धं विश्रब्धं यथा तथा, शयितेन
सुप्तेन, तत् सुखं, न प्राप्तं न अभिगतम् । [अत्रापि पूर्ववत् व्यतिरेकात्कारः] ।
आख्यां ८८८ ॥ २३ ॥

(ठ) गरुत् यत्नम् अङ्कातीति गरुत्मान् गरुडः । (प्रशस्तायां गरुडः ।
“गरुत्मान् गरुडस्तर्ज्यां वेनतेषः खगेन्द्रः” इत्यमरः) आच्छादयामि आश्लीलि,
शक्तांशुकयुगलेनेति शेषः ।

[ततः प्रविशति गदहः] ।

गदहः ।—

दृष्ट्वा विम्बं हिमांशोर्भयकृतवलययां संस्मरन् शेषमूर्त्तिं
सागन्दं स्मन्दनाश्रुतसगविचलिते पूर्णिषु दृष्टोऽयजेन ।

एष प्राप्तावसज्जज्जलधरपटलैरायतीभूतपक्षः

प्राप्तो वेलामङ्गीध्रं मलयमङ्गमङ्गिप्रासगृध्रुः क्षणेन ॥ २४ ॥

स्मन्दनाश्रुतसगविचलिते गदहः, इति ।—हिमांशोः चन्द्रवत्, विम्बं मण्डलं,
("विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु" इत्यमरः) दृष्ट्वा अवलोक्य भयेन, सग इति शेषः,
कृतं सम्प्राप्तमित्यर्थः, वलय मण्डलाकारेणान्धमानं यथा तादृशी, शेषवत् चान्तनागवत्,
अतिशुभस्येति भावः ; मूर्त्तिं जगन्, ("स्त्रियां मूर्त्तिस्तुल्यम्" इत्यमरः) संस्मरन् स्मृति-
विषयोभूता कुर्वन् ; अतिशुभं वलयकारेण चन्द्रमण्डलं दृष्ट्वा चन्द्रवत्स्ववत् शुभम्
भयेन सज्जिततया वलयकारेण अवास्थितस्य च शेषनागस्य स्मरणं बोद्धव्यम् ; तथा
पूर्णि सूर्ये, स्मन्दनाश्रुतां रज्ज्वाग्निना, ससनेन सदागमनवेगजलितभीषणशब्दवत्
कारणमनुमातुमचनतया अकस्मात् कोऽयमुपद्रवः समुत्पन्नः इति भयेन, विचलिते
अचलीभूते, कथमेते मनाश्चः चलन्ताः इति चकिते स्मृतेति यावत्, अपज्ञेन मन
व्येष्टभावा अरूपेण, ("सूरसूतोऽहोऽहूः काश्चपिर्गृह्णायजः" इत्यमरः) सूर्यसारणि-
मेति यावत्, सागन्दं भावदर्शनात् नाद्वैतं यथा तथा, दृष्टः अवलोकितः, तथा प्राप्तेः
आनन्दमहात्मे पक्षि सङ्गते, अत एव आनन्दव्यङ्गिः संप्राप्तः, सदागमनवेगीत्यन्त्याया
प्रतयतयन् इतिवचः । [जयन्तस्य "वल्गु मर्पणे" इति ज्ञानो कपमिदम्] जलधर-
पटलेः मलयमृष्टेः, आयतीभूताः दीर्घाभूताः, पक्षाणां मेषसंख्यायत्नान् तत्पक्षणा
दीर्घाभूतवत् प्रतीयमाना इति भावः ; पक्षाः पतन्नांश्च यच्च तत्काविवः एव सृष्ट गदहः
इत्यर्थः, अष्टः अपेक्ष, समयावसानाश्च वासुकिना प्रतिदिनं प्रेरितस्येति भावः, सासं
अवश्ये, गृध्रुः खोद्युपः वल्, अर्धेन अवस्थानमयेनैव ; यथा—अस्येन अन्धवेन, अचिरं
सम्प्राप्तमानमवस्थानान्तेन हेतुनेत्यर्थः, ("निर्व्यापारस्थितौ काण-विशिषोक्तवयोः अयः"
इत्यमरः) मलयं मलयवाङ्मयं, वेलामङ्गीध्रं वेलामयम् अक्षुण्णं, ("वैका काळी च
खोनायामस्य कृत्रिणकारयोः" इति तैत्तिरी) यः मङ्गीध्रः पर्वतः तं समुद्रतटस्थितं,
उपेतं, प्राप्तं समानतः । [अत्र चन्द्रवत्स्वदर्शनेन शेषमूर्त्तिकारणात् कारणात्कारः, तथा
जलधरपटलेः पक्षाणां वाचनार्थतोभूतत्वात् अर्धेऽपि आयतीभूत इत्येति प्रतीयमानत्वात्

नायकः । [सपरितोषम्] ।—

संरक्षता पन्नगमय पुण्यं
मयाऽर्जितं यत् स्वशरीरदानात् ।
भवे भवे तेन ममैव भूयात्
परार्थहेतोः खलु देहलाभः ॥ २५ ॥

नरकः । [नायकं निर्यात्]—

अस्मिन् बध्यशिक्षातले निपतितं शेषानहोन् रक्षितुं
निर्भिद्याशनिचण्डवण्डतरया चक्षुः।धुना वक्षसि ।
भोक्तुं भोगिनमुद्धरामि तरसा रक्ताम्बरप्रावृतं
दिग्धं मङ्गयदीर्घमाण्डदयप्रस्यन्दिनेवासृजा ॥ २६ ॥

प्रतीयमानोच्छा, निश्च, मलयगमने अङ्कियासृष्टभुतायाः हेतुत्वेनोपस्थातात् काव्य-
लिङ्गत्व, इत्येतेषा संसृष्टिः] । अन्धरा इत्यम् ॥ २४ ॥

नरकागमनं दृष्ट्वा अन्धोऽपगोपकारप्रदातः अचिरमेव सकला भविष्यतीत्याकलय्य
कीमूतवाहनः स्वमन्त्रोपदेशोक्ति, संरक्षतेति ।—अथ स्वशरीरदानात् पन्नगे सृष्टेः
संरक्षता नायकता, मया यत् पुण्यं सृजितम्, अर्जितम् अमुकितं, तेन पुण्येन, भवे भवे
एव लभ्यामि लभ्यामि एव, प्रत्येकजन्मकेवेत्यर्थः, न तु द्वि-प्रतिजन्मलोत्पेक्षाराधः ;
परार्थहेतोः खलु पररक्षाधर्मेव, पगोपकाराधर्मेव, न स्वस्वकार्याधर्मादिति भावः ; मम
देहलाभः शरीरप्राप्तिः भूयात् भवेत्, [चाश्रयायां लिङ्गः] । अत्र पन्नगाहं शरीरदप-
न्यूनवस्तुना पुण्यद्वयीतमवस्तुविनिमयात् परिहृतिरव्यङ्ग्यः ; एवं द्वितीयाहं प्रतिजन्मा-
नारे परार्थहेतोः देहलाभे एतज्जन्माजितपुण्यं च हेतुत्वेनोपस्थातात् वाक्याधेहेतुकं
काव्यलिङ्गमलङ्कारः इत्यनयोः संसृष्टिः । उपजाति इत्यम् ॥ २५ ॥

अस्मिन्निति ।—शेषान् मम भोगनाथ निर्दिष्टाङ्कितिरिक्तान् अन्धान् इत्यर्थः,
अहोन् नागान् रक्षितुं वातुम्, अस्मिन् पारदृष्टमाने, बध्यशिक्षातले निपतितं श्रियतं,
रक्ताम्बरप्रावृतं रक्तवस्त्राच्छादितम्, अत एव मत्तो भवेन दीर्घमायात् स्वीटमानात्,
हृदयात् वक्षसः, प्रस्यन्दिना स्वता, असृजा दधिदैव, दिग्धमिव क्षिप्रमिव, परिदृश्य-
मानमिति शेषः भोगिनं पन्नगम्, अपुना अन्ननिचण्डवण्डतरया इयममशोरतिशयेन
अण्डवणा सुतोच्छा तथा अण्डवण्डतरया, [अत्र अण्डवण्डप्रत्ययेन सुतोच्छाधे लक्ष्ये-
ऽपि विशिष्य सुतोच्छाधेयतनाधे तरप् प्रत्ययो बोध्यः ; यदा—तरवम् आर्षकी

[इत्यभिरत्य नाथकं गृह्णाति, नेपथ्यं पुण्यानि पतन्ति, दुन्दुभयश्च स्वर्गात्] । (५)

नक्षत्रः । [उचिष्ययन्] । अये !—

आमोढानन्दितालिनिर्पतति किमियं पुष्पवृष्टिर्नभस्तः ॥

स्वर्गे किं वै चक्रं मुखरयति दिशां दुन्दुभीनां निनादः ॥ ।

[विदूषः] । (त)—

आं ज्ञातं सोऽपि मन्ये मम जवमरुता कम्पितः पारिजातः

सर्वैः सवर्त्तकाद्यभैरिदमपि रणितं जातसंहारशङ्कैः ॥ २७ ॥

वीज्यः, यथा—“वृष्टिद्विः श्रेष्ठतमः कुङ्कुमान्” इति] अत्रनेः वज्रादपि, अष्टाष्ट-
द्वरवा अतिसुतीच्छाया, अष्टा मोच्या, अष्टसि उत्तरा, [अष्टाष्टे वसन्ती] निर्भय
विदूष्यं, भाक्तं तरसा बलेन वेगेन वा, उत्तरानि ज्ञानं नयाभिरुचयः । [अष्टाष्टा-
ऽलङ्कारः] । आदर्शविकीर्णितं इत्यम् ॥ २६ ॥

(५) अभिपत्य ऊहात् नाथकोपरि निपत्य । गृह्णाति, अष्टा इति शेषः ।
स्वर्गात् ध्वनन्ति ।

आमोढेति ।—आमोदेन अतिशौरभेण, आनन्दिताः उर्ध्वगताः, अष्टाष्टी स्वर्गा-
यथा तादृशी, इयं पुण्यानां वृष्टिः किं कथं, नभस्तः आकाशात्, निपतति ॥ किं वा
कथं वा, स्वर्गे एवः मृगमाचः, दुन्दुभीनां वायावशेषाणां, निनादः ध्वनिः, दिशां
चक्रं दिशश्चक्रं, मुखरयति ॥ ध्वनयति ॥ शब्दवत् कारयतीत्यर्थः । इति पूर्वाह-
न्याख्या ।

(त) विदूषः मध्यमं वदित्वा, (“मध्यमः ज्ञातुं विदूषितम्” इत्यमरः)
प्रथमवर्षवादी स्वकीयवेगाधिक्यमेव कारयन्ति निचित्य चित्तप्रसाद एवात्र
हासहेतुर्बोध्यः ।

उत्तरार्द्धेन हासहेतुः वर्णयति, जानति ।—जान इति निश्चयाद्येकमव्ययम्, (“जां
जानमिषयश्चुत्थीः” इति मेदिनी) ज्ञातं सम्यक् विदितं, मम जवमरुता वेगानिलेन,
मदात्मनवेगोत्थप्रवृत्तवायुनेत्यर्थः, वः अतिप्रसिद्धः, पारिजातोऽपि देवतद्विजेषोऽपि,
अदात्मनवेगेन जगोदितद्वरपि कम्पितः, मर्त्यतद्वत् कम्पनञ्च कटेव नाकोलपेरर्थः ;
कम्पितः अक्षितः ; तेनेत्युपवृष्टिरिति भावः ; तथा सर्वैः संवर्त्तकाद्यभैरपि
प्रवृत्तवालिजनेष्वभिपद्यैरपि, जाता संहारका प्रवयका, ब्रह्मा वेदां तथाभूतैः

नायकः । [आत्मगतम्] । दिष्ट्या कृतार्थोऽस्मि । (थ)

मरुतः । [नायकं कलशम्] । (द)—

नागानां रक्षिता भाति पुरुषेषु यथा मम ।

तथा सर्पाशनाकाङ्क्षां व्यक्तमद्यापनेष्यति ॥ २८ ॥

तत् यावदेनं गृहीत्वा मलयपर्वतमारुह्य यथेष्टमाहारयामि ।

[इति निष्क्रान्तः] ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

सङ्गः । इदं रचितं गर्भितम्, इति मन्त्रे सम्भावयामि । [उल्लेखाऽलङ्कारः] ।

सम्भवा इति ॥ २७ ॥

(थ) दिष्ट्या भाग्येन, सौभाग्यवशादित्यर्थः । कृतार्थः सिद्धप्रयोजनः, सफल-
मनीरूप इत्यर्थः ।

(द) कलशम् आरक्षीकृतम्, नायकं मरुतः नामः, परन्तु परार्थोत्पट्टदेहः
कश्चित् पुरुषश्रेष्ठः इति विशेषितं निश्चिन्तम् इत्यर्थः ।

महाप्रभावक नायकक दर्शनेनान्यथाभूतचित्तः मरुतः क्लमनीभार्यं विवक्षीति,
नागानामिति ।—पुरुषेषु पुरुषजातिषु मध्ये, [निहारे क्लमनी] नागानां सर्पाणां,
मम भोजनार्थं निर्दिष्टानामिति भावः ; रक्षिता जाता, स्वजीवनदानेन नागदंश-
परिहायकता इति यावत्, कोऽप्यर्थं महापुरुषः इति शेषः, यथा कटित्वर्थः, नास्ति
राजते ; अद्यापि विद्यते इति भावः ; तथा तथा, मम सर्पाशनाकाङ्क्षां सर्पभोजन-
सुखान्, अथ कश्चिन् दिने, व्यक्तं स्फुटं, निश्चितमित्यर्थः, अपनेष्यति निवारयिष्यति ;
एतत्क मरुत्वेन भाविनी पुनर्गन्धविनाशप्रवृत्तिर्मे दूरीभविष्यतीति भावः । [अत्र नाग-
भोजनाकाङ्क्षाऽपनीदनं प्रति पुरुषभावः हेतुलीकोत्पत्तात् वाक्यान्नेहेतुत्वं साव्यवृत्ति-
मलङ्कारः] ॥ २८ ॥

अथ पञ्चमोऽङ्कः ।

[ततः पवित्रति प्रतीहारः] ।

प्रती । स्वगृहोद्यानगतेऽपि स्निग्धे पापं विशङ्कते खेहात् ।

किमु दृष्टवह्नपायप्रतिभयकान्तारमध्यस्थे ? ॥ १ ॥

तथा हि, जीमूतवाहनो जलनिधिर्वेलाऽवलोकनकुतूहली
निष्क्रान्तश्चिरयतीति दुःखमास्ते महाराजविश्रावसुः । समा-
दिष्टश्चास्मि तेन, यथा—“सुनन्द ! श्रुतं मया सन्निहितगरुड-
प्रतिभयमुद्देशं (क) जामाता जीमूतवाहनो गत इति शङ्कित

अथ जीमूतवाहनवाचांश्चे सिद्धराजादिष्टः प्रतीहारः तस्यैव महाराजस्योत्कृष्टा-
हेतुं विवृणोति, स्वगृहंति ।—स्निग्धे खेदभाजने जने इत्यर्थः, स्वयं गृहे आवासगृह-
समीपे, यत् उद्यानम् उपवनं, गृहाराजम् इत्यर्थः, तद्वन्तेऽपि तत्रस्थेऽपि, अतिनिष्ठ-
जानगतेऽपीत्यर्थः, खेदात् बाष्पल्यात्, पापम् अनिष्टं, विशङ्कते वितर्कते, प्रियजनै-
रिति शेषः, दृष्टः प्रत्यक्षोक्तः, बहुः अपराधः विघ्नः विनाशो वा यत् तादृशं यत्
प्रतिभयं भयङ्करं, (“भयङ्करं प्र तभयम्” इत्यमरः) जामातं महाराज्यं, (“जामातो-
ऽस्त्री महाराज्ये विभो दुर्गमवर्त्मन” इति मेदिनी) तन्मध्ये तिष्ठतीति तन्नामृते सति
स्निग्धे इति पूर्ववाक्यनान्वयः, किमु ? किं पुनः वक्तव्यम् ? अवश्यं शङ्कितव्य-
मेवेत्यर्थः । [अथ स्वगृहोद्यानगतेऽपि यदा पापशङ्का जायते इति वाक्येन महाराज्य-
मध्यस्थे सति तथाविधाशङ्कायाः कथं न जायतीति दृष्ट्यापूर्विकया अर्थात्तरबोधनात्
अर्थापत्तिरलङ्कारः] । आर्यां वचनम् ॥ १ ॥

(क) जलनिधीति ।—जलनिधिः समुद्रक, वेला अल्पविचारः, जलोच्छ्राव
इत्यर्थः, (“अव्यञ्जुविक्रतो वेला जालनय्यादयो रपि” इत्यमरः) तदवलोकने कुतूहलः
जलस्योति तादृशः सन् । चिरयति विचिन्त्यति । दुःखं कष्टं, समनःपीडं यथा
सुखेत्यर्थः । सन्निहितेति ।—सन्निहितेन समागतेन, गरुडेन प्रतिभयं भयङ्करम् ;
यथा—सन्निहितं निवर्त्येवावस्थितं, गरुडान् प्रतिभयं भयं यत् तादृशं, (“प्रतिभयं

एवास्मि भवेत् । तत् त्वरितं विज्ञायागच्छ, किमसौ स्वगृह-
मागतो न वा ?” इति । यावत् तत्र गच्छामि । [परिज्ञानप्रये
दृशः] । अयमसौ राजर्षिर्जीमूतवाहनस्य पिता जीमूतकेतुः
उटजाङ्गने सह स्वधर्मचारिण्या राजपुत्रा (ख) च पर्युपास्य-
मानः (ग) तिष्ठति । तथा हि—

श्रीमे भङ्गवती तरङ्गतरेले फेनाम्बुतुल्ये बहन्

जाङ्गल्येव विराजितः सुपयसा देव्या महापुण्यया ।

धत्ते तोयनिधेरयं सुमदृशी जीमूतकेतुः श्रियं

यस्यैषाऽन्तिकवर्त्तिनी मलयवत्याभाति वेला यथा ॥ २ ॥

तत् यावदुपसर्पामि ।

भये । धीरेऽपि” इति मेदिनी) गङ्गविनष्टमागाधिराश्रीनां सर्वदेव सत्त्वादति-
भयदुरमित्यर्थः । सद्देशं ज्ञानम् ।

(ख) उटजस्य पर्याजालायाः, मुनिजनवासीपथीनिपत्रादिनिर्मितगृहस्थेत्वर्थः,
(“मुनीनान्तु पर्याजालोऽनोऽस्ति याम्” इत्यमरः) अङ्गने अन्तरे । स्वधर्मे पातिव्रत्यं,
चरति या सा तथा स्वधर्मचारिण्या सहधर्मिण्या, स्वस्य धर्मचारिण्या इति विग्रहो
वा । राजपुत्रा मलयवत्या ।

(ग) पर्युपास्यमानः सेव्यमानः ।

श्रीमे इति ।—भङ्गवती भङ्गिनती, सङ्कीचरेखायुक्ते इत्यर्थः, तरङ्गतरेले अर्निवत्
अपले ; अतिसूक्ष्मत्वात् वायुना चालिते इति भावः ; फेनाम्बुतुल्ये सफेनजलनिभे,
अतिशुभे इति भावः ; श्रीमे पट्टकुली, पट्टवल्लद्वयमित्यर्थः, बहन् परिदधानः, तथा
सुरयसा निर्मलसज्जितया, अन्यत्र—सुलस्यया, यत्सलस्यपानेन जीमूतवाहनतुल्यः
सुपुनः प्रवर्द्धितोऽभूत्, तस्य सुलस्यत्वे विशिष्टिक्ताऽभावादिति भावः ; सङ्गतं पुण्यं
पावित्र्यं यस्यास्य महापुण्यया पवित्रतासम्पादिकया, अन्यत्र—सङ्गतं पुण्यं
सुकृतं यस्यास्य अतिपवित्रया, महापुण्यवत्या इत्यर्थः, अत एव जाङ्गल्या इव
गङ्गया इव, देव्या महिष्या, विराजितः शोभितः, अयं जीमूतकेतुः जीमूतवाहन-
पिता, तोयनिधेः समुद्रस्य, सहस्रश्रीम् अनुकपां, श्रियं श्रीमां, धत्ते चारयति, एषा
भङ्गवती यस्य अन्तिकवर्त्तिनी समीपवर्त्तिनी, वेला यथा तटीव, (“वेला कालोऽपि

[ततः परिव्रजति पद्मो-बधूकमेतो जीमूतकैतुः] ।

जीमू। भुक्तानि यौवनसुखानि यशोऽवकीर्णं
 राज्ये स्थितं स्थिरधिया चरितं तपोऽपि ।
 श्लाघ्यः सुतः सुसदृशान्वयजा क्षुपेयं
 चिन्त्यो मया ननु कृतार्थतयाऽद्य मृत्युः ॥ १ ॥
 सुनन्दः । [वदसोपसृत्य] । जीमूतवाहनम्— (च)

मन्त्रधेः तीरगौरविचारयोः” इति विप्रः) चाभाति सान्ते; समुद्री यथा
 खडाऽपि देशा नातिमानति, सदैव वेलाऽनित्ये वर्तते, एवं जीमूतकैतुरपि मन्त्रधवती-
 मुक्तया कृतापि न गच्छति, सदैव तथा परिचयेमाचक्षिहति इत्यतो मन्त्रधवत्याः
 वेलासाम्यमिति भावः । [अत्र पादचतुष्टये यथाकर्म तुल्य-इव-सदृश-यथाशब्दानां
 प्रयोगात् उपमाऽवधारः, स च उपमया मङ्गापुण्याया इति श्रुतेरनुप्रासितः
 इत्यन्वयोः सहारः] । आर्द्रविकीकृतं वृत्तम् ॥ १ ॥

ऐहिकसुखस्य पराकाष्ठानां विनतो जीमूतकैतुः स्वस्य देहावसानं मन्त्रयति,
 भुक्तानोति—मया यौवनसुखानि भुक्तानि अनुभूतानि, यशसा अवकीर्णं न्यासे,
 पूर्वे इत्यर्थः, राज्ये स्थितं यशसा सह राज्यं पातितमित्यर्थः, स्थिरधिया
 अनन्वसमसा सता इत्यर्थः, तपः आन्द्राद्यवादिष्वनपि, चरितं कृतम्, अनुष्ठितमित्यर्थः,
 सुतः पुत्रः जीमूतवाहनः, ममेति शेषः, श्लाघ्यः सर्वजनप्रशंसनीय इत्यर्थः, इयस्य
 परिदृश्यमाना, क्षुबा बधूः, पुत्रबधूमन्त्रधवतीत्यर्थः, सुसदृशान्वयजा अनुदपध्वंशी-
 क्का, सर्वश्रमश्रुतेत्यर्थः, ननु अत एव, अद्य वृत्तानो, कृतार्थतया सर्वेषु
 विषयेषु चरितायंतया, सर्वकर्तव्यस्य परिसमाप्तयेत्यर्थः, मृत्युः चिन्त्यः विनाश्यः,
 वाधेनीयस्त्वमेति शेषः, इत्यु कृतकृत्योऽहं कदा मृत्युमुखं पश्यामीति चिन्तयामीत्यर्थः ।
 [अत्र स्वमृत्युचिन्तने पादमित्यस्यवाक्यानां हेतुत्वमीपत्यासात् वाक्यार्थहेतुकं आत्य-
 विह्वलवधारः] वसन्तमित्यर्थं वृत्तम् ॥ १ ॥

(च) वृत्तानो वृत्तीयं पताकास्थानं निवस्यते । अत्र “भुक्तानि” इत्यादि-
 त्रीन्वच्य अनिमपदादे जीमूतकैतुप्रयुक्तात् “मृत्युः” इति पदात् चान्यवहितोत्तरकाच-
 नेव समानतेन सुनन्देन “जीमूतवाहनम्” इति वदीधारणात् जीमूतवाहनम्
 मृत्युः इत्यर्थोपपेवादस्य वृत्तीवपताकास्थानत्वमवगम्यम् । तदुक्तं दर्पणे—“वृत्तां
 चिन्तितेऽवधिन् तज्जिहोऽप्यः वयुव्यते । आनन्तुकेन सावेन पताकास्थानकन्तु

जीम् । [चर्चो विधाय] । शान्तं पापम् ।

वडा । पडिहदं क्खु एदं अमंगलं । (१)

मल । वेवदि मे हियमं इमिणा दुस्सिमित्तेण । (२)

जीम् । [वामाचिष्यन्दनं कृत्वा] । भद्र ! किं जीमूतवाहनस्य ?

वगन्दः । जीमूतवाहनस्य वार्त्तामन्वेष्टुं (३) महाराजः
विश्रावसुना युष्मदन्तिकं प्रेषितोऽस्मि ।

जीम् । किमसन्निहितः (च) तत्र मे वत्सः ?

वडा । [वविवादन] । महाराज ! जई तहिं ण सस्सिहिटो,
ता कहिं गदो मे पुत्तओ भविस्सदि ? (४)

जीम् । नूनमस्मत्प्राणरक्षार्थं (५) गतो भविष्यति ।

मल । [वविवादनान्तगतम्] । अहं उक्ख अज्जउत्तं अपेक्खंतो
अस्सं ज्जेव्व किंवि (ज) आसंकासि । (६)

वगन्दः । आज्ञापय, किं मया स्वामिनः (भ) निवेद-
नीयम् ?

(१) प्रतिहतं खल्लेतदनङ्गलम् ।

(२) वेपते मे हृदयमनेन दुर्मिमित्तेन ।

(३) महाराज ! यदि तत्र न सन्निहितः, तत्र क्व गतो मे पुत्रो भविष्यति ?

(४) अहं पुनरायुपुनमप्रेक्षमाणा अन्यदेव किमपि आशङ्के ।

तत्र ॥" इति । "चर्चोऽप्येवम् वक्तुं लोभं वविगमं भवेत् । श्रुष्टप्रत्युत्तरोपेतं दतीव-
मिदमुच्यते ॥" इति च ।

(५) अन्वेष्टुं प्रष्टुमित्यर्थः ।

(६) असन्निहितः अनुपस्थित इत्यर्थः ।

(७) अस्मत्प्राणरक्षार्थम् अस्माकं जीविकासमाहरणार्थमित्यर्थः ।

(८) अन्यदेव किमपि नास्मत्प्राणरक्षार्थे, परन्तु अन्यत्र कञ्चापि गच्छन्
रक्षार्थं तत्र नष्टमङ्गलं सञ्जातमिति भावः ।

(भ) स्वामिनः स्वामिने इत्यर्थः, [स्वाम्यविषयया वक्त्री] ।

जीमू । [वामाक्षिस्यन्दनं सूचयित्वा] । जीमूतवाहनश्चिरयतीति
पथ्याकुलोऽस्मि हृदयेन । (अ)—

स्फुरसि किमु दक्षिणेतर ! मुहुर्मुहुः सूचयन्मानिष्टम् ? ।

हतचक्षुरपहतं ते स्फुरितमिहायं करिष्यते भानुः ॥ ४ ॥

[कर्षणश्लोक] । अयमेव त्रिभुवनैकचक्षुर्भगवान् सहस्र-
दीक्षितिः स्फुटं (ट) जीमूतवाहनस्य श्रेयः करिष्यति ।
[विश्लोक सविषयम्] ।—

आलोक्ष्यमानमतिलोचनदुःखदायि

रक्तच्छटा निजमरीचिकृषो विमुञ्चत ।

उत्पातवाततरलीकृततारकाभम्

एतत् पुरः पतति किं सहसा नभस्तः ? ॥ ५ ॥

कथम् !! चरणयोरेव पतितम् !!

(अ) पथ्याकुलोऽस्मि हृदयेन व्याकुलचित्तोऽस्मि । [प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया] ।

दर्शितप्रश्नमाशंसते, स्फुरतीति ।—दक्षिणेतर ! हे भानु ! हतचक्षुः !
हृदयेन । मुहुः मुहुः पुनः पुनः, नम अनिष्टम् अनङ्गलं, सूचयत् प्रकटयत्, किमु
विमर्शे, स्फुरसि ? स्यन्दने ? त्वनिति शेषः, अयं भानुः सूर्यः, इह अस्मिन् अनङ्गल-
सूचनविषये इत्यर्थः ; यद्वा—इह तवाधिष्ठानभूतेऽस्मिन् गोलके, इति अङ्गुल्या
निर्देशः ; ते तव, स्फुरितं स्यन्दनम्, अपहतं विनाशितं, करिष्यते ; सूर्यदेवस्य
प्रकाशेन वामाक्षिस्यन्दनरूपं दर्शनात् नङ्गुतीति भावः । आदित्यदर्शनात् वामाङ्ग-
स्यन्दनदर्शितं प्रशस्यतीति शकुनशास्त्रम् । गीतिच्छन्दः ॥ ४ ॥

(ट) त्रिभुवनस्य एक मुख्य, चक्षुरिव चक्षुः नेत्रं, दर्शनवाचनचक्षुरिन्द्रिय-
सत्त्वेऽपि सूर्याभावे दर्शनाभावात् तस्य मुख्यचक्षुर्नयनस्यम् । सहस्रदीक्षितिः
सहस्रक्षिरवः सूर्यः । स्फुटं व्यक्तं, निश्चितमित्यर्थः ।

नभस्तारात् नक्षत्रानामनुपामं किमपि हृदा विचारयति, आलोक्ष्यमानमिति ।—
आलोक्ष्यमानं दृष्टमानम्, आकाशिरिति शेषः, अति अतिशयेन, अधोचनधीर्दुःखं
अनुभासीति तादृशम् अतिलोचनदुःखदायि अतिभासुरस्तेन नयनधीरतिदुःखदम्,
आलोक्ष्यमानं सत् अतिलोचनदुःखदायि एवं वा धीमन् ; निज-
मरीचिकः निजस्य लज्ज, हे भगवन् सहस्रदीक्षिते ! तव इत्यर्थः, मरीचिणां

सर्वे । [निवृत्तवाक्] ।

जीमू । अये ! कथं सन्मसरसमांससूक्ष्ममणिः ॥ (ठ)

क्रान्त पुनरयं स्यात् ?

इडा । [अविवादिम] । महाराज ! पुत्तप्रसन्न विप्र मे एदं
चूडारक्षणं ? (५)

मथ । अंब ! मा एब्बं भण । (६)

सुमन्तः । महाराज ! भैवमविज्ञाय विह्वलीभूः । अत्र हि
तार्क्ष्येण भक्ष्यमाणानां नागाधिपानामनेके नखमुखोत्प्लाताः
(ङ) पतन्त्येते शिरोमणयः ।

जीमू । देवि ! शोपपत्तिकमभिहितम् । (ठ) कदा-
चिदेवमपि स्यात् ।

(५) महाराज ! पुत्रकस्यैव मे एतच्छूडारक्षणम् ?

(६) अत्र ! भैवं मथ ।

विरचानामिव, दूषः प्रभाः यासां तादृशीः, रक्ताः रक्तवर्णाः कृटाः दीप्तीः, विमुच्यन्
विविरटित्यर्थः, तथा कृत्यातवातेन दुर्निमित्तसूचकवाक्यया, तरलीकृता चक्षुलीकृता,
नभोमण्डलात् पातित्वा इत्यर्थः ; यथा—तरलीकृता भास्वरीकृता, मेघाद्यावरणाप-
मोदनेन अत्युज्ज्वलीकृता इत्यर्थः, (तरलं चक्षुषी विह्वं भास्वरीऽपि विह्वलकम् ”
इति विश्वः) या त्वास्मा नखमं, तस्या आभा इव आभा यच्च तादृशम्, एतत् इदं,
किं भूम्बु सङ्घात नभस्यः अन्तरीक्षात्, पुनः अपततः, पतति ? [अत्र उपमाऽलङ्कारः] ।
नखपतित्वार्थं इत्यम् ॥ ५ ॥

(ठ) अग्रति ।—अयं संवत्, अरक्षम् आटे, रक्षाकृतमिति यावत्, नाशं
यस्मिन् तथाभूतः । लूकामणिः शिरोरत्नम् ।

(ङ) अविज्ञाय विशेषगत्या । मा विह्वलीभूः न व्याकुलीभव । [“माकु
वृद्ध” (३ ११०५ पा०) इति मा योमे भवतेर्लुङ्] तार्क्ष्येण गङ्गेन । नखमुखेन
अस्त्राद्येण, उत्प्लाताः कृत्याटिताः ।

(ठ) शोपपत्तिकं सयुक्तकम् ।

वहा। सुखंदम् ! जाब इमाए बेलाए ससुरसदणं खेव्व
आपदो मे पुत्तयो भविस्सदि । ता गच्छ, जाणिय सहुं
संपादेहि । (७) (ण)

सुगन्धः । यदाज्ञापयति देवी । [इति निष्क्रान्तः] ।

जीमू । देवि ! अपि नागच्छूडामणिः स्यात् । (त)

[ततः प्रविशति रक्तवस्त्रसंवीतः (ञ) मङ्गलूकः] ।

मङ्ग । [साजन]—

गोकर्णमर्णवतटे त्वरितं प्रणम्य
प्राप्तोऽस्मि तां खलु भुजङ्गमवध्यभूमिम् ।
आदाय तं नखमुखक्षतवक्षसच्च
विद्याधरं गगनमुत्पतितो गरुत्मान् ॥ ६ ॥

(७) सुगन्ध ! यावदनया त्रेलया अशुरसदनमीवानो मे पुत्रयो भविष्यति ।
तद्गच्छ, ज्ञात्वा केषु सत्पादय ।

(ञ) अशुरसदनं अशुरगृहम् । केषु शीघ्रम् । सत्पादय संसाधय, मनोत्कण्ठा-
ऽपभोदनमिति शेषः, तदाज्ञांमादाय द्रुतं समागच्छेत्यर्थः ।

(त) अपि सम्भावनाश्रयम् । (“अपि सम्भावनाप्रत्यग्रहानर्हसमुच्चये” इति
शेदिनी) चूडामणिरयं कर्त्तव्यत् नागस्य भवेदिति सम्भावयामोत्यर्थः ।

(ञ) रक्तेति ।—रक्तवस्त्राभ्यां संवीतः आच्छादितः ।

गोकर्णमिति ।—अर्णवतटे समुद्रतीरे, गोकर्णे तदास्थं त्रिविक्रं, प्रकल्प त्वरितं
खलु सत्वरमेव, भुजङ्गनामां वध्यभूमिं यस्यां भूमौ गरुडो भुजङ्गनाम् घातयति तां
भूमिं तं देशं, प्राप्तः आगतः, अपि, अहमिति शेषः ; गरुत्मांश्च गरुडश्च, नखमुखेन
नखायेन, क्षतं विपाटनं, यथो यथा तादृशं, तं पूर्णदृष्ट, विद्याधरं जीमूत-
माङ्गलम्, आदाय गृहीत्वा, गगनम् आकाशम्, उत्पतितः उड्डीय गतः । [त मे
विकल्पः उच्चारतः, तथाऽपि अदेवाहमनोप्रस्थितः, तदेव गरुडसमादाय उद्धतः इति
हामुत्पन्नगङ्गपथीः शिष्योः धर्मपथात् समुच्चयावधारः] । वसन्ततिलकं उत्तमम् ॥ ६ ॥

[वदन] । हा महासत्त्व ! हा परमकारुणिक ! हा निष्कारणैकवान्धव ! हा परदुःखदुःखित ! क्व गतोऽसि ? प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् । हा शङ्खचूडहतक ! किं कृतं त्वया ?—

नाडित्वाणा कौर्त्तिरेकाहमासा

नापि स्नाध्या स्वामिनोऽनुष्ठिताऽऽद्या ।

दत्त्वाऽऽत्मानं रक्षितोऽन्येन शोष्यो

हा धिक् ! कष्टम् ! वञ्चितो वञ्चितोऽसि ॥ ७ ॥

कीमूतवाहनविनाशे निनिस्तीभृतमात्मानमधिचिपति, नेति ।—“हा शङ्खचूड-
हतक ! त्वया” इति गद्योक्तवाक्यद्वयमन्तर्भावोच्यम् । हा शङ्खचूडहतक ! हा
महापापशङ्खचूड !, इति आत्मानं प्रति आक्षेपोक्तिः, त्वया एकाहम्, अपिरत
अध्याह्न्यैः, एकदिनमपीत्यर्थः, अहो न भुजङ्गान्, मायते रक्षति इति, अहो नां नाकं
यस्याः सा इति वा अडिमाया सर्परक्षिणी, कौर्त्तिः यशः, न आसा न प्राप्ता,
एकाहमपि मया “भुजङ्गमाता अयम्” इति कौर्त्तिर्न लब्धा इति समुदायाद्यः,
स्वामिनः प्रभोः, नागराजस्यैव्यर्थः, स्नाध्या आदरणीया, आदेशक परार्थसम्पादन
रूपसत्कार्यफलकत्वात् स्नाध्यत्वं बोध्यम् ; आद्याऽपि न अनुष्ठिता न कृता, त्वयाऽद्य
नामकुलरक्षणाय भुजङ्गशब्दे आत्मा देय इति स्वाभ्यादेशोऽपि न पाक्षित इत्यर्थः,
प्रत्युत अन्येन केनचित् साधुनेत्यर्थः, आत्मानं स्वजीवनं, दत्त्वा रक्षितः परिवातः, अत
एव शोष्यः शोचनीयः, अस्ति त्वं बन्धुभिरिति शेषः, सत्कार्यकरकृतयोगपरित्यागात्
स्वाभ्यादेशाननुष्ठानात् परप्राप्तविनिमयेनात्मजीवनरक्षणायेति भावः ; हा खेटे,
(“हा विषाटे च शोके च कुत्सादःकायं योऽपि” इति मेदिनी) धिक् इति
आत्मभर्त्सनस्पर्कमव्ययम्, कुट्टमनिन्दनीयकर्मकरणात् तां भर्त्सयामीत्यर्थः,
(“धिक् निभेत्तुर्गनिन्द्योः” इत्यमरः) कष्टम् ! कष्टम् !, अतीव दुःखकरमेतदित्यर्थः,
वञ्चितः वञ्चितः अतिशयेन वञ्चितः, विधिनेति शेषः, अस्ति । [अत्र “वञ्चितोऽसि”
इति वाक्यस्य हेतुः पादव्ययगतवाक्यानि, तस्य वाक्याद्यंमतत्वात् काव्यालङ्कारमलङ्कारः,
स च प्रकान्तस्याहिरक्षकपक्षे यशसः प्रभोरादेशपालनरूपस्य कर्तव्यस्य च वैफल्यत्वात्
तथा निजजीवनरक्षणाद्यर्थं अन्यप्राप्तविनाशरूपस्यानित्यतापतनाच्च निवर्त्तनानुप्रायितः,
इत्यनयोः सङ्करः] । शास्त्रिणी कर्त्त—“मात् तौ गौ वेष्मालिनी वेदकीकेः” इति
वचनम् ॥ ७ ॥

तन्नाहमेवंविधः क्षणमपि जीवन्नुपहास्यमात्मानं करोमि ।
यावदेतदनुगमनं प्रति यतिष्ये । (ट) [परिक्रान्त् मुनी दण्डवटिः] ।—

आदावुत्पीडपृथ्वीं प्रविरलपतितस्थूलविन्दुं ततोऽग्रे
प्रावस्त्रायामशीर्षं प्रसृततनुकणां कीटकीर्णां स्थलीषु ।
दुर्लभ्यां धातुभिन्ने घनतरुशिखरे स्थाननीलस्वरूपाम्
एनां ताक्ष्यं दिदृक्षुर्निपुणमनुसरन् रक्तधारां व्रजामि ॥ ८ ॥
इहा । [सवाच्यवचनम्] । महाराज ! एमी मसीभी विभ्र
अरुणवप्रणी इदो ज्येष्ठ तुरिदं आभच्छंतो हिम्रमं मे आकुली-
करिदं ; ता जाणीअदु दाव को एमी त्ति । (८)

(८) महाराज ! एव ससीक इव अरुणवदन इत एव स्वरितभागच्छन्
इदं मे आकुलीकरोति ; तत जायता तावत् क एव इति ।

(८) उपहास्यम् उपहासभाजनम् । एतदनुगमनम् एतच्च गुरुद्वयं,
जीमूतबाह्वन्य वा, अनुगमनम् अनुसरणम् । यतिष्ये यथं करिष्यामि ।

गुरुद्वानुसरणाय रक्तधारा इहा पत्यानं निरूपयति, आदाविति ।—तात्पर्यं
गुरुभक्तं, दिदृक्षुः दृष्टुमिच्छुः, अनुजिगमिषुः चाक्षति भावः ; आदौ प्रथमतः,
स्योडेन स्योडेनेन, वचनैः सुदृढमिषोडेनेनेति यावत्, पृथ्वीं लक्ष्मीं, विदारण्यच्छं
एव प्रवक्ष्येति निःसरणाय प्रभृतामित्यर्थः, ततः अनन्तरम्, अग्रे पुरतः, किञ्चिदग्रे
गमनानन्तरमित्यर्थः, प्रविरला अप्रवणाः, पतितः प्रथमच्छं प्रभृतरक्तधारायात् क्रमशः
स्वल्पतया पतितः इति भावः ; स्थूला विन्दुं यस्मात्तादृशीं, तथा यावत् शिलासु,
पाषाणेष्वपरि इत्यर्थः, आगमेन देव्यैव, श्रीयाः, श्रीयाः, सुखपाषाणेष्वपरि पतनेन
सीमन्तवत् सीमंभूतत्वात् सूक्ष्मभूता इति भावः ; प्रसृताः इतस्ततो विचोकांसु,
तनवः सूक्ष्माः, कणाः विदवाः ब्रह्मण्यभूता, रक्तविन्दुनां पाषाणेष्वपरि पतनेन
इतस्ततः क्षुण्द्रपतया प्रतीयमानत्वादिति भावः ; तथा स्थलीषु घनभूमिषु, कीटैः
सूक्ष्मजीवैः, विपोलिकादिभिरित्यर्थः, कीर्णां व्यासां, धातुभिः रैरिकादिभिः, मिदं
निमित्तं, रक्षितं वा, प्रदंशं इति ज्ञेयं, दुर्लभ्यां दृष्टव्यां, तुल्यवर्षत्वादिति भावः ;
तथा घनानां सान्द्राणां, तद्वत् शिखरे उपरिभागे, शिखरेषु इत्यर्थः ; यहा—घने
निषिद्धं, शिखरेष्वपरि दिदृक्षुर्दृष्टुमिच्छति भावः ; इहा [शिखरे, [नास दीव्यवचनम्]

जीम् । यथाऽऽह देवी । [आकर्ण्य सङ्घे विहस्य] । देवि ! मुञ्च
शोकम् । अस्मायं चूडामणिर्नूनं मांसलोभात् केनापि पक्षिणा
मस्तकादुत्खाय (ध) आनीयमानोऽस्मां भूमौ पपात ।

हहा । [सपरितोषं मलयवतीं समादिह्य] । अविधवे ! धीरा
होहि, या क्व ईरिसी आकिदौ वेहब्बदुक्खं
अणुहोदि । (८) (न)

मम । [सङ्घर्षम्] । अंब ! तुम्हायं आसिसां पमाएण । (१०)

[पादयोः पतति] ।

जीम् । [शङ्खचूडमण्योक्त्य] । वत्स ! कथमिव ?

मम । दुःखातिभारात् वाष्पोपरुद्धकण्ठो न शक्नोमि
कथयितुम् ।

जीम् । आवेदय ममात्मीयं पुत्रदुःखं सुदुःमम् ।

सङ्क्रान्तमस्ति हृदये येन मम्यं भविष्यति ॥ ८ ॥

(८) अविधवे ! धीरा भव । न खल्विहो आकृतिर्वैधव्यदुःखमनुभवति ।

(१०) वत्स ! युष्माकमात्रिणां प्रसादेन ।

स्थानं सान्द्रोभूतं, शक्नोभावादिति भावः ; अत एव जीतं कृष्णवर्णं, स्वरूपं
यन्मातृशोक्ता, सान्द्रोभूतश्च रक्तस्य कृष्णत्वेन परिदृश्यमानत्वादिति भावः, एनां
रक्तधारां निपुणं सत्यम् यथा तथा, अनुसरन् ब्रजानि गच्छामि, अहमिति शेषः ।
[अत एकस्मा रक्तधाराया वाक्-कल्यादिषु अनेकम् भवनात् पर्यायालङ्कारः, स च
रक्तस्वरूपवर्णरूपस्वभावोक्त्या अनुप्राणितः] । सङ्घरा इत्यम् ॥ ८ ॥

(ध) आकर्ण्य सुता, शङ्खचूडामणिं “आदौ” इति श्लोकमिति शेषः । अत्र
समागच्छतः पुरुषस्य । अरुह्याव इत्यादि ।

(न) सर्वसुखसमन्वितत्वात् वैधव्यलक्षणाभावाच्चेति भावः ।

आवेदयेति—आवेदय विज्ञापय, तव दुःखमिति शेषः, मम आत्मीयं शोच्यं,
सुदुःमम् अतिदुःखिनेव शोच्यं शक्यं, पुत्रदुःखं पुत्राद्ये वैकल्यरूपं, हृदये सङ्क्रान्तं
प्रविष्टम्, अणि, क्षीणं हृदयस्थितेन दुःखेन, मम्यं शोच्यं शक्यं, तव दुःखावेदन-
मिति भावः ; भविष्यति । (“अणि” इत्यत्र “अणु” इति पाठे—ई पुत्र !

॥३॥ श्रूयताम् । शङ्खचूडो नाम नागः खल्वहम्
आहारार्थं वासुकिना वैनतेयाय प्रेषितः । किं वा विस्तरेण,
कदाचिदियं रुधिरधारापङ्कतिः पांशुभिरवकीर्यमाणा
दुर्लभ्यतामुपयाति, (प) तत् सङ्क्षेपतः कथयामि—

विद्याधरेण केनापि कथयाऽऽविष्टचेतसा ।

मम संरक्षिताः प्राणा दत्त्वाऽऽत्मानं गच्छते ॥१०॥

जोमू । कोऽन्य एवं परहितव्यसनौ ? (फ) वत्स ! ननु
स्पष्टमेवोच्यतां जौमूतवाहनेनेति । हा ! हतोऽस्मि मन्दभाग्यः ।

॥३॥ हा पुत्रम् ! कथं तु ए एदं किदं ? (११)

(११) हा पुत्रम् ! कथं त्वयेतत् कृतम् ?

आसीद्यं सुदुःखं दुःखेन आवेदय, मम हृदये सङ्क्रान्तं निश्चितं, मम दुःखेन सह
एकीभूतमित्यर्थः, अतः ; अथवा कथमपि न सोढुं शक्यामि, अत आह, येनेत्यादि ।
—येन सङ्क्रमणेन, सङ्घं भविष्यति, तत्र दुःखमपीति शेषः ; प्रथमं प्रापयति चेत्,
तर्हि कथमपि न सोढुं शक्यामीति भावः ॥ ८ ॥

(प) वैनतेयाय विनतानन्दनमरुकाय । किं वा विस्तरेण विस्तरीक्या अस्म-
मित्यर्थः । रुधिरधारेति ।—रुधिराणां धारापङ्कतिः धारापङ्कतम् । पांशुभिः
धूलिभिः । अवकीर्यमाणा आच्छाद्यमाना । दुर्लभ्यताम् अदृश्यतामित्यर्थः ;
रक्तपङ्कतिरियं धूकभिरवक्षता भवेत्येत, गच्छन्त्य मार्गनिर्णयः मे सुदुस्करः ज्ञात, अतः
श्रीमन्नेव नया गन्तव्यमिति भावः ।

विद्याधरेत्येति ।—कथवाविष्टचेतसा कथयया दयया, आविष्टेन अभिभूतं, चेतो
यत्न तादृशेन, केनापि अविज्ञातपरिचयेन, विद्याधरेण नरुत्तते आत्मानं स्रष्टुं,
दत्त्वा मम भावाः संरक्षिताः । [अत्र प्रावरणार्थं प्रति कथवाविष्टचेतस्त्वत्त उतुत्वात्
आत्मलिङ्गमलङ्कारः] ॥ १० ॥

(फ) परेति ।—परेषां हिते हितानुष्ठाने, व्यसनी आसक्तः, निरतः इत्यर्थः ;
परहित एव व्यसनं तदकासीति वा विग्रहः ।

नख । कहं, सञ्जीभूटं ज्जब्ब दुस्संतिदं !! (१२)

सर्वे । [मोहं गच्छन्ति] ।

शङ्ख । [साधन] । नूनमेतौ पितरौ तस्य महासत्त्वस्य ।
कथमप्रियवादिना मया इमामवस्थां गौतौ ? अथवा विषाद्वते
विषधरस्य मुखात् किमन्यद्भिः सरति ? अहं ! प्राणप्रदस्य
सुसदृशं प्रत्युपकृतं जीमूतवाहनस्य शङ्खचूडेन !! तत् किम्
अधुनैवात्मानं व्यापादयामि ? (ब) अथवा समाश्वासयामि
तावदेतौ । तात ! समाश्वासहि । अस्व ! समाश्वासितु ।

उभौ । [समाश्वासितः] ।

वृद्धा । बच्छे ! उठेहि, मा रोष । अम्हे किं जीमूद-
वाहणेण बिणा जीवम्ह ? ता समस्सस दाव । (१३)

नख । [समाश्वास] । अज्जउत्त ! काहं मए तुमं पेक्खि-
दत्त्वो ? (१४)

जीमू । हा वत्स ! गुरुचरणशुश्रूषाविधिञ्च ! (भ)—

चूडामणिं चरणयोर्मम पातयता त्वया ।

लोकान्तरगतेनापि नीज्जितो विनयक्रमः ॥ ११ ॥

(१२) अथं, सञ्जीभूतमेव दुस्संतिदम् !!

(१३) वत्से ! उठिष्ठ, मा रुदिहि । वयं किं जीमूतवाहनेन बिणा
जीवानः ? तत् समाश्वासहि तावत् ।

(१४) आर्यपुत्र ! क्व मया त्वं प्रेक्षितव्यः ?

(ब) पितरौ मातापितरौ । महासत्त्वस्य महात्मनः । विषात् प्राणनाशनात्
अप्रियवचनरूपादिभ्यः । विषधरस्य नामस्य मम । प्रत्युपकृतम् उपचारस्य
प्रतिदानं कृतम् । आत्मानं स्वम् । व्यापादयामि घातयामि ।

(भ) गुरुणां पित्रादिगुरुजनानां, चरणानां चरणयोर्वा शुश्रूषायाः परि-
श्रयायाः, विधिं विधानं, जानातीति तत्सम्बोधने ।

शुश्रूषाविधिञ्च त्वं प्रतिपादयति, चूडामणिमिति ।—लोकान्तरगतेनापि परलोका-
प्रस्थितेनापि, त्वया मम चरणयोः चूडामणिं पातयता निक्षिपता सता, विनयक्रमः

[चूडामणिं गृहीत्वा] । हा वत्स ! कथमेतावन्मात्रदर्शनः
संहृतोऽसि ? [हृदये दत्त्वा] । अहह !!!—

भक्त्या सुदूरमवनामितनम्रमौलेः

शश्वत् तव प्रणमतस्तरणौ मदीशौ ।

चूडामणिर्निकषणेमेष्टुणोऽप्यहिंसो

गाढं विचारयति मे हृदये कथं नु ? ॥ १२ ॥

इति । हा पुत्र जीमूतवाहण ! जस्य दे गुरुप्रणमस्सूत्रं
वज्जिप्र प्रणमं सहं न रोषदि, सो कहिं दाणिं पिदरं उज्जिप्र
सग्गसुहमणुहोदुं गतोसि ? (१५)

जीमू । [आसन्न] । देवि ! किं जीमूतवाहनेन विना
जोवामी वयं, येनैवं पलपसि ?

(१५) हा पुत्र जीमूतवाहन ! यत्न ते गुरुजनशुश्रूषा वर्जयित्वा अन्वत्
सखं न रोषते, स कुवेदानो पितरमुत्थित्वा स्तर्गसुखमनुभावितुं गतोऽसि ?

श्रिताचारपद्धतिः, न उचितः न त्यक्तः, गुरुजनेषु पादस्पृष्टचूडामणिपूर्वकस्य
प्रणामस्य श्रितानुनीदितत्वादिति भावः । [अत्र विनयापरित्यागसूचकस्य वाक्यस्य
अधिपातनरूपहेतीः वाक्यगतत्वात् साव्यलिङ्गमलङ्कारः] ॥ ११ ॥

चूडामणिदर्शनप्रसङ्गश्रीलावेगेन राज्ञो विलापमाह, भक्त्येति ।— भक्त्या गुरु-
जनाभिरागेण, सुदूरम् अत्यन्तं यथा तथा, प्रवर्णानभिगः प्रहोक्तः, नमः स्वभावविगतः,
मौलिः मस्तकं येन तादृशस्य, शश्वत् सततं, मदीशौ प्रणमतः बन्धुमानस्य, तत्र
निकषणेः श्रापेः, मष्टुः चिक्षुः, चूडामणिः अहिंसोऽपि कीमलः सप्रपि, मे मम,
हृदये वर्धसि, स्थित इति श्रियः, गाढम् अत्यन्तं, विचारयति कथं नु ? किम् ? ; कथमहं
अरक्ष्योऽपि हृदये धार्यते इति तर्कयतीव किम् ? इति भावः । [उत्प्रासादलङ्कारः ।
“गाढं विचारयति मे हृदये कथं नु” इत्यत्र “गाढं विचारयति मे हृदयं कथं नु ?”
इति पाठः साधोषान्, “मष्टुः” “अहिंसोऽपि” इति विशेषणद्वयस्य “विचारयति”
इति पाठे साधकत्वाभावात् । पाठेऽस्मिन् अहिंसोऽपि मे हृदयं कथं नु किमर्थे, गाढं
विचारयति ? विपाटयति ? इत्यर्थः । अत्र मष्टुषोऽपि अहिंसोऽपि विचारयति इति
विरोधात् विरोधाभावाल्लङ्कारः] । वचनतिथयः इत्यम् ॥ १२ ॥

मल । [पादयोर्निपत्य कृतान्नलिः] । ता दहेहि मे अज्ज उत्तच्चिण्हं
चूडामणिं, जेण एदं हिअए कटुअ ज्जलनपवेसेण (म) अबबोमि
हिअअस्स संटावटुक्खं । (१६)

नीम । पतिव्रते ! किमेवमाकुलयसि ? ननु सर्वेषामेव
अस्माकमयं निश्चयः । (य)

महा । महाराज ! ता किं अरुहेहिं पड़िपालीअदि ?
(१७) (र)

नीम । न खलु देवि ! किञ्चित् । किन्त्वाहिताग्नेः नान्ये-
नाग्निना संस्कारो विहितः ; अतोऽग्निहोत्रशरणादग्नीन्
आदायात्मानमुद्दीपयामः । (ल)

महा । [आश्चर्यजन्यम्] । कष्टम् !! ममैकस्य कृते सकलमेवेदं
त्रियाधरकुलमुच्छ्वसम् । तदेवं तावत् । [प्रकाशम्] । तात ! न

(१६) तद्देहि मे आर्यपुत्रचिह्नं चूडामणिं, येनेनं हृदये कृत्वा ज्वलनप्रवेशेन
अपनयानि हृदयस्य सुतापदुःखम् ।

(१७) महाराज ! तत् किमस्माभिः प्रतिपास्यते ?

(ल) आर्यपुत्रचिह्नम् आर्यपुत्रस्य आरक्षचिह्नभूतम् । ज्वलनप्रवेशेन
अग्निप्रवेशेन ; अग्निप्रवेशपूर्वकजीवनविसर्जनेनेति भावः ।

(य) आकुलयसि व्याकुला भवसि । अयं निश्चयः अग्निप्रवेशेन हृदय-
सुतापापनयनरूपः सङ्ख्यः ।

(र) किम् ? कथम् ? प्रतिपास्यते अपेक्ष्यते, समय इति शेषः, किं-निमित्त-
मधुनाऽप्यस्माभिर्विज्ञेयते ? इत्यर्थः ।

(ल) किञ्चित् किमपि, प्रतिपास्यते इति शेषः । आहिताग्नेः आहितः आपितः,
अग्निः शेष सः तस्य अग्निहोत्रस्य, साग्निवस्य इत्यर्थः । (“वाऽऽहिताग्न्यादिषु”
(१।२।२७ पाठः) इति आहितशब्दस्य पूर्वनिपातो वैकल्पिकः] अन्येन आहिताग्न्यति-
रिक्तेन । संस्कारः अन्यस्मिन्निवेशः, दाह इति यावत् । अग्निहोत्रशरणात् अग्निहोत्र-
गृहणात्, (“अरवे गृह्यरक्षितोः” इत्यमरः) । उद्दीपयामः प्रज्वालयामः, दाहयाम
इत्यर्थः ।

खल्वनिश्चित्यैव युक्तमिदमौदृशं साहसमनुष्ठातुम् । सवि-
चाराणि हि देवविलासितानि । कदाचिन्नायं नाग इति ज्ञात्वा
परित्यजेन्नागशत्रुः ; तदनयैव दिशा (व) वैनेतेयमनुसराम-
स्तावत् ।

शब्दः । सञ्जहा देवदाणं पसादेण जीवंतस्स पुत्तप्पस्स सुहं
दंसेम । (१८)

मन्त्रः । [आत्मगतम्] । दुल्लभं क्व एदं मम मन्दभाग्यात् । (१८)

जीमू । वत्स ! अविनष्टेषा तव भारती भवतु । तथाऽपि
साग्नीनामेवास्माकं युक्तमनुसर्त्तुम् ; नदनुसरतु (श) भवान्,
वयमप्यग्निशरणादाग्निमादाय त्वरितमेवानुगच्छामः ।

[पत्नी-बधून्मेतो निष्क्रान्तः] ।

शब्दः । तत् यावत् गरुडमनुसरामि । [अतो निर्वृण्वं] ।—

कुर्वाणो रुधिरार्द्रचक्षुकषणेर्द्राणोरिवाट्रेनवाः

भ्रुष्टोत्खातवनान्तरः स्वनयनज्योतिःशिखाश्रेणिभिः ।

मज्जहञ्जकठोरघोरनखरप्रान्तावगाढावनिः

मृङ्गाग्रैर्मलयस्य पन्नगरिपुटैरादमौ दृश्यते ॥ १३ ॥

(१८) सर्वेषां देवतानां प्रसादेन जीवतः पुत्रस्य सुखं पश्यामः ।

(१८) दुर्लभं खल्वेतत् मम मन्दभाग्यात् ।

(व) कृते निमित्तम् । अस्मिन् विनष्टम् । एदं कर्तुं व्यवसितमित्यर्थः ।
दृष्टशमं अप्रपवेगदपम । साहसम् अविमृश्यकारित्वम् । सविचाराणि विचारा-
पेक्षोक्तिः, विशेषं विमृश्य निश्चितव्याप्तीत्यर्थः । देवविलासितानि देवविलासितानि, विवि-
कृतदुर्विवादा इत्यर्थः । अनया दिशा रक्तधाराप्रदर्शितेन मार्गेत्यर्थः ।

(श) अविनष्टा सत्या । भारती वाक् । साप्तीनाम् अप्रसङ्गितानां,
मृष्टोत्साप्तीनामित्यर्थः । नदनुसरतु, वैनेतेयमिति शेषः ।

गरुडं वर्णयति, कुर्वाण इति ।—रुधिरार्द्रयोः जीमूतवाहनरक्तसिक्तयोः, चक्षुः
क्षययोः सर्वेषु, पुनः पुनरवसेखनेरित्यर्थः, चट्टेः पर्वतस्य सन्निधिः, पादावनयो-

[ततः प्रविशन्वासनस्यः पुरःपतितनावकी नदधः] ।

नदधः । जन्मनः प्रभृति भुजङ्गपत्नीन् अश्रुता नेदमाचर्यं
मया दृष्टपूर्वं यत्, अयं महात्मा न केवलं न व्यथते ॥ प्रहृष्ट
इव किमपि (ष) दृश्यते ॥ तथा हि—

स्नानिर्नाधिकपीयमानरुधिरस्त्राप्यस्ति धैर्योदयै-

र्मासोत्कर्जनजा रुजोऽपि वहतः प्रीत्या प्रसन्नं मुखम् ।

गात्रं यच्च विलुप्तमेकपुलकस्तत्र स्फुटो दृश्यते

दृष्टिर्मण्युपकारिणौव निपतत्यस्त्रापकारिण्यपि ॥ १४ ॥

रित्यर्थः, नवाः दोषीरिव काष्ठान्नुवादिनीरिव, सज्जनित्वाप्तोभयपार्श्वकाष्ठमवजल-
सिचनीरिवित्यर्थः, ("दोषी काष्ठान्नुवादिनी" इत्यमरः) कुवाचः, तथा स्वस्य नयनयोः
यत् ज्योतिः प्रभा, तस्य शिखान्नेचिभिः आचिःसङ्घातेः, भुष्टं दग्धम्, उरस्तातम्
शङ्खलितम्, समूलं दग्धमिति भावः ; वनान्तरं काननावकाशे येन तथाभूतः, तथा
नञ्जतान् अभ्यन्तरं प्रविशतां, वज्रकटोराणां घोराणां भीषणाणां, सुतीक्ष्णानामिति
यावत्, नखराणां प्राक्तेः अयेः, अवगाढा गभीरोक्तता, निक्षीकता वा, अवनिः पृथ्वी येन
तथाविधः, अनी पद्मगात्रां नागानां, रिपुः गरुडान्, सज्जयन् शङ्काये दूरात् दृश्यते ।
[अथ स्वभावात्पुनस्तथैः सापेक्षनदधः] । शार्दूलविकीर्णं व्रतम् ॥ १२ ॥

(ष) भुजङ्गपत्नीन् नागश्रेष्ठान्, महासर्पानित्यर्थः । न केवलमिति ।—केवलं
न व्यथते न पीडामनुभवतीति न, व्यथते एव, तथाऽपि किमपि किञ्चित्, प्रहृष्ट इव
दृश्यते, व्यसक्तस्तेऽपि दर्पोदय इत्याशयेन । यदा—केवलं न व्यथते इति न अर्थात्
व्यथां नानुभवत्येव, प्रसन्नं प्रहृष्ट इवापि लक्ष्यते इत्यर्थः ।

सव्यवस्थापि दर्पभावं विव्रतीति । स्नानिरिति ।—धैर्योदयेः धैर्यातिरिक्तेः हेतुभिः,
अधिकं यथा तथा पीयमानं रुधिरं यस्य तादृशकापि, अथ महात्मनः, स्नानिः
अहर्षः, विषादभाव इत्यर्थः, नास्ति, स्नानिकारणसंस्तेऽपि स्नानिनोऽस्त्रोत्थाय्यमिति
भावः ; तथा मांसानाम् उत्कर्षनेन खण्डनेन, जायते इति तथोक्ताः मांसच्छेदभवाः,
रुजः पीडाः, वहतः अपि प्राप्नुवतोऽपि, अनुभवतोऽपीत्यर्थः, अथ मुखं, धैर्योदयेरिति
अत्रापि अनुवर्तनीयम् ; प्रीत्या सन्निविष्ट, प्रसन्नं प्रफुल्लं, विषादो दूरमास्त्रामिति
भावः ; यच्च गात्रं शरीरं, न विलुप्तं न विनष्टं, नद्या न खण्डितमिति यावत्, तत्र
गात्रे, एवः केवलः, पुलकः शीमदर्पः, परमावरणजनितान्भीदयादिति भावः ;

ततः कुतूहलमेव जनितमस्यानया धैर्य्यवृत्त्या । (स)
भवतु, न भक्षयाम्येवेनं, पृच्छामि तावत् कोऽयमिति ।

नागः । शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्ता-

मद्यापि देहे मम मांसमास्ति ।

हृत्तिं न पश्यामि च ते महात्मन् !

किं भक्षणात् त्वं विरतो गुरुत्मन् ! ? ॥ १५ ॥

नगः । [आत्मगतम्] । आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् !! कथम् !! अस्या-

मप्यवस्थायामेवमूर्जितमभिधत्ते !! (ह) [प्रकाशम्] ।—

आवर्जितं मया चक्ष्वा हृदयात् तव श्रोणितम् ।

अनेन धैर्य्येण पुनस्त्वयाऽऽहृतमिवाद्य मे ॥ १६ ॥

तत् कस्त्वमिति श्रोतुमिच्छामि ।

स्रुटः स्रुटः, दृश्यते, तथा हृत्तिः नेत्रम्, अपकारिण्य आततायिनि अपि, नयि उप-
कारिण्योव क्षोपकारि इव, निपतति । [अत्र ज्ञानादोनां कारणे सत्याप तदभावात्
विशेषोक्तिरलङ्कारः, उपकारिण्योव इत्युपमाऽलङ्कारश्च इत्यन्वयोः संसृष्टिः ।
शार्दूलविकीर्णतं वृत्तम् ॥ १४ ॥

(स) धैर्य्यवृत्त्या धैर्य्यव्यवहारेण ।

गुरुं भोजनमिच्छुं दृष्ट्वा कारणपृच्छामुखेन निजमलौकिकमौढाद्ये प्रकटयति,
मिरेति ।—अद्यापि इदानीमपि, पादमयेऽपि शोचनीयमेतत् ; शिराणां मुखैः अप-
भागेः, रक्तां स्यन्दते एव स्रवत्येव, मम देहं नास्ति अस्ति, ते तव, हृत्तिं परितोषञ्च, न
पश्यामि, (“हृत्तिं न पश्यामि तवापि तावत्” इति पाठान्तरेऽपि स एवायः)
अत एव हे महात्मन् ! गुरुत्मन् ! त्वं किं कथं, भक्षणात् विरतः ? निवृत्तः ?
रक्तादोनां सत्त्वात् त्वया इदानीमेव न निर्वातितव्यम्, अपि तु यद्येष्टमेव भोक्तव्य-
मिति भावः । एव श्लोकः साहित्यदर्पणे दशमोऽध्याये सदाहरणरूपेण प्रदर्शितः ।
[अत्र भक्षणाभिधत्तेः कारणभावेऽपि तदुत्पत्तेः विभावनाऽलङ्कारः, एवं भक्षय-
विरामाभावस्य हेतु वर्तमानेऽपि तदभावकथनान् विशेषोक्तिः, तत् एतयोः सन्देह-
खड्गरालङ्कारः] । उपजातिहेतुम् ॥ १५ ॥

(ह) कर्मितम् अस्माकमितिप्रथमपूर्य्यम् । (“कर्मसु कर्मिणोऽस्माकं बलेषु
प्राचनेऽपि च” इति मेदिनी) अभिधत्ते कथयति ।

आवर्जितमिति ।—मया चक्ष्वा तव हृदयात् वक्ष्यः, श्रोणितम् आवर्जितम्

नायकः। एवं क्षुद्रपतमो न आवण्योऽस्मत्स्वम्। कुरुष्व
तावत् मम मांसशोषितेन (क) दृष्टिम्।

शङ्ख। [उड्डीपयति]। तार्क्ष्य ! न खलु न खलु साहस-
मनुष्ठेयम्। नायं नागः। परित्यजैनम्। मां भक्षय ; अहं
तवाहारार्थं प्रेषितोऽस्मि वासुकिना। [उड्डीपयति]। (ख)

नायकः। [शङ्खचूर्णं दृष्ट्वा]। कष्टम् !! विप्लवोभूतो मे मनोरथः
शङ्खचूर्णेनागच्छता।

गडकः। [उड्डीपयति]। द्वयोरपि भवतोर्बध्यचिह्नम्। कः
खलु नाग इति नावगच्छामि।

शङ्ख। स्थाने एव भ्रान्तिः। (ग)—

आस्तां स्वस्तिकलक्ष्म वक्षसि तनौ नासोव्यते कक्षुकः ?
जिह्वे जल्पत एव मे न गणितं नाम त्वया हे अपि ?।

‘नाहतम, आकृत्य पीतमित्यर्थः, त्वया पुनः त्वया तु, अनेन प्रेष्येव एतदवस्थायामपि
अचोभ्यस्वरूपेणेति भावः ; अयं मे मम, आहतमित्यर्थः, शोषितमिति शेषः। [अवाति-
शयोक्तिमुक्त्वा उत्प्रेष्यति]। १ १६॥

(क) क्षुद्रपतमः क्षुद्रानिपीडितः। न आवण्योऽयः न आवण्यितव्यः, मयेति
शेषः। [मांसशोषितेनेति प्राण्यङ्गत्वात् एकवद्भावः]।

(ख) न खलु न खलु नेव नेव, [सन्धुमे दिवक्तिः]। उरः वक्षःकक्षम्।
दृष्ट्वाति उपनयतीत्यर्थः, गडकसमीपमिति शेषः ; वक्षोविदारणार्थमिति, स्वस्यैव
नागत्वनिश्चायकत्वास्ति हविष्कादिप्रदर्शनाद्येति वा भावः।

(ग) स्थाने एव युक्तमेव। (“युक्ते मे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः) भ्रान्तिः
अवबोधमध्यं वक्ष्यत्वनिर्णये भ्रमः। खोलुगुणोक्तिरित्यम् ; अमसो युक्तियुक्त एव
इत्यर्थः ; अमसो अयुक्तमेवेत्याशयः ; यद्वा—स्थाने एवं सादृश्ये एव, सदृश्यवस्तुनि
एवेत्यर्थः, (“स्थाने तु कारणार्थं स्थात् युक्त-सादृश्यशरीरपि” इति मेन्दगी) भ्रान्तिः,
जायते इति शेषः, सदृश्यदर्शने एव भ्रान्तिर्जायते, अत्र तु सादृश्यमेव नास्ति, कुतः
भ्रान्तेरवसरः ? इति भावः।

आन्तेरस्थानत्वं प्रतिपादयति, आवातमिति—वक्षसि स्वस्तिकलक्ष्म स्वस्तिकं नाम
दानचिह्नमिति, यदेव वक्षःकक्षम्, आस्तां दिङ्गु चूर्णत्वात् स्वस्तिकमिहानाग

तिसस्तीत्रविषाग्निधूमपटलव्याजिह्मरत्नत्वषो

नैता दुःसहशोकसीत्कृतमरुत्पीडाः फणाः पश्यसि ? ॥ १७ ॥

मरुतः । [उभौ निदध्य शङ्कण्ठक फणा दृष्टाः] तत् कः खलु मया
व्यापादितः ?

शङ्क । विद्याधरवंशतिलको जीमूतवाहनः । कथमकार-
णिकेन त्वया इदमनुष्ठितम् ?

मरुतः । [स्वगतम्] । कथमनुष्ठितम् ? (घ) अयं विद्याधर-
कुमारो जीमूतवाहनः ॥

मेरौ मन्दरकन्दरासु हिमवत्क्षानी महेन्द्राचले

वैलामस्य शिलातलेषु मलयप्राग्भारभारीष्वपि ।

किमाप प्रयोजनं नास्ति इत्यर्थः, तन्नौ शरीरे, समिति शेषः, कश्चुचः निर्भोकः,
सर्पत्वमित्यर्थः, ("खोकीर" इति यत्न प्रसिद्धिः) न आशीकृतं ? न दृश्यते ?
त्वयेति शेषः ; का कथा अन्यसूत्राधिकृष्टदर्शनस्येत्याहः काका प्रतीयते, एवमुत्तरवापि ;
कश्चित् अन्यस्यापि वक्षसि स्तुतिकचिह्नस्य सङ्गावः सम्भाव्यते, निर्भोकस्तु नाग
विना कस्यापि प्राचिनः न भवतीति भावः ; किञ्च, त्वया जल्पतः एव बालपतो-
ऽपि, एवकारोऽत्र चार्थः, न तु तृतीयमवस्थितस्य इत्यर्थः, तद्यात्वे जिह्वादर्शनाभावा-
दिति भावः ; मे हे जिह्वं अपि न गच्छति नाम ? न कश्चित् नाम ? नाम इति
विचार्यते ; जल्पतो मे जिह्वादृश्यं त्वया सुस्पष्टमेव दृश्यते, तथाऽपि नम नागत्वे मे
क्षान्तिः ? इत्युच्यते ! इति भावः ; तथा तीक्ष्णं तीक्ष्णं, दारुणेनेत्यर्थः, विषाघ्रेः
धूमपटलेन धूमनिचयेन, व्याजिह्वाः मन्दोभृताः, अन्यर्थे मन्त्रिणीभृता इत्यर्थः,
("जिह्वान्तु कुटिले मन्दे" इति छेदः) वज्रानां मण्डानां, त्विषः क्षान्तयः यासां
तथोक्ताः, तथा दुःसहं शोकमशक्तेन, शोकेन जीमूतवाहनप्राचिवनाशकानितेन इति
भावः ; यत् शीत्कृतं शीत्कारः, तदेव मरुत वायुः, कल्पनकारित्वादिति भावः ; तेन
यः मरुतः शीत्कारसम्भूतः पवनः इत्यर्थो वा, तेन पीडा कल्पनरूपा व्यथा यासां
तादृशीः, तिस्रः एताः परिदृश्यमानाः, फणाः न पश्यसि ? नम भागवत्सामिव्यञ्ज-
कानामेव लक्षणानामितेषां द्रष्टुमपि ते क्षान्तः सर्वज्ञेयानुचिता इति भावः । [अत्र
काका अन्यार्थेनातपादनादर्शनापत्तिरलङ्कारः, एवं विषाघ्रे-शीकृतमरुदित्यादौ रूपकं,
जल्पत इति पदार्थस्य जिह्वादृश्यदर्शनहेतुत्वात् काव्यलिङ्गालङ्कारश्च इत्येषां सङ्गः] ।
प्रादुर्भावकोऽयं वृत्तम् ॥ १७ ॥

(घ) कथमनुष्ठितम् ? किं कृतमित्यर्थः, भवेति शेषः ।

जीमूतवाहनस्य लज्जाकावस्तत्वं वर्णयति, मेराविति ।—मेरी सुमेरुमेरे, मन्ध-

दिक्पक्षेषु च तेषु तेषु बहुशो यस्य श्रुतं तस्यैवा

लोकालोकविचारिचारणमपेक्षणीयमानं ययः ॥ १८ ॥

सर्वथा महत्पङ्कपङ्के (छ) निमग्नोऽस्मि ।

नायकः । भो. फणिवर्ते ! किमेवमुद्दिग्नोऽसि ?

ययः । किमस्यानमिदमावेगस्य ? (च)—

स्वशरीरमिदं दत्त्वा ताव्यात् परिरक्षितं यदीयमिदम् ।

युक्तं नेतुं भवतः पातालात्तादपि तत्त्वं माम् ॥ १९ ॥

१८ स्वमुद्रमन्यने सत्यानदृष्टभूतस्य पदविशेषस्य, कन्दरासु गुहासु, दिनवतः दिन-
चलस्य, रात्री प्रस्ये, महेन्द्राचले महेन्द्राख्यकुक्षपर्वते, केलास्य शिखातलेषु, मलयस्य
तटाख्यस्य चक्रे पर्वतस्य, प्राग्भागेभ्यः उत्कर्षयुक्तस्थानेषु, उत्कृष्टप्रदेशेषु इत्यर्थः ;
ययः—अपभागेषु, शिखरप्रदेशेषु इत्यर्थः, ("प्राग्भागे उत्कर्षे परभागे पर्वतापभागे
च" इति वाचस्पत्यनङ्गाकोषे) चापि, तथा तेषु तेषु यया पुनः पुनः विचारतः सुप्रसिद्धेषु
इत्यर्थः, दिक्पक्षेषु दिशः कुक्षाः इव अतादिपिङ्गतमण्डलाकारस्थानानि इव तेषु,
दिग्दशेषु इति यावत्, लोकांशके तटाख्यतट्याकरचस्य कक्षीमापर्वत, विचारार्थं
तथोक्ताः, ये चारचमचाः वेताशिलवर्गाः तेः, उद्गायमानस्य उद्योगान्तरपानेष,
गोश्रमार्गं लोच्यमानं, यस्य तत् प्रसिद्धं, ययः यया बहुशः पुनःपुनः, श्रुतं, सोऽयं
विचारकुमारो जीमूतवाहनः ॥ इति मणिकेलाव्ययः । [ययः एकस्य ययस्य
मेवमन्यनेकगोचरत्वात् विशेषावधारः, तेन च जीमूतवाहनस्य लोकांतिग्राहि-
महत्त्वस्यनादुदात्ताकाङ्क्षायाः, तदर्थोः उद्धरः] । शार्दूलविशोद्धतं वृत्तम् ॥ १८ ॥

(छ) सर्वथा सर्वप्रकारेण । पङ्कपङ्के पापपङ्के, ("पापं किल्बिषकल्पवन् ।
ककुपं इजिनेनीऽपमं कोदुरितदुष्कृतम् ॥" इत्यमरः) ।

(च) अस्यानम्य अयोग्यज्ञानम्, अविषयः इति यावत् । इदं मयाच-
रणाद्येनास्वशरीरदानमित्यर्थः । आवेगस्य वैकल्यस्य, आवेगस्य विषय एवेति भावः ।
आवेगहेतुं विशोचति, स्वशरीरमिति ।—इदं स्वशरीरं निजदत्तं, दत्त्वा भवता
उपायनोक्तमित्यर्थः, ताव्यात् महत्तात्, यदीयं यस्य मनः, इदं शरीरं, परिरक्षितं, त्वयि
श्रेयः, ना जीनादपि जीमं तं जामित्यर्थः, भवतः पातालात्तात् अप रक्षितस्य निजः
प्रदेशादपि, न तु केवलं पातालात्, तस्यापि निजः इत्यपि शब्दार्थः, तस्य च अपःप्रदेशं,
सर्वथा अन्यतमवाप्यं ज्ञानमिति वाक्यं, नेतुं वापयितुं, युक्तम् वाच्यं, न तु
पातालात्तम् ; इत्थं गर्हितोपायेन संरक्षितस्यैवस्य मे जीवशोके मुमुक्षुप्रदर्शनम्

नरकः । अये ॥ ककुषाईचेतसा अनेन महात्मना अस्मद्वास-
गोचरयतितस्यास्य फणिनः प्राणान् रक्षितुं खटेह चाकारार्थ-
मुपनीतः ; तस्मिहटकृत्यमेतन्मया कृतम् । किं बहुना, बोधिमत्स्य
एवायं व्यापादितः । तस्य मङ्गतः पापस्य अग्निप्रवेशादृते नान्यत्
प्रायश्चित्तं पश्यामि ; तत् क्व नु खलु वक्त्रं ममासादयामि ?
[दिग्ः पश्यन्] । अये ! अमौ केचित् गृहीतात्मन्य इत एवा-
गच्छन्ति, तत् यावदेतान् प्रतिपानयामि । (छ)

शङ्कः कुमार ! पितरौ ते प्राप्ता ।

नायकः । [वसन्धामन] । शङ्कचूड ! समुपविश्योत्तरीयेण
आच्छादितशरीरं कृत्वा धारय माम् ; अन्यथा कटाचिदीदृशं
सहस्रैव मां दृष्ट्वा अस्मा जीवितं जह्यात् ।

शङ्कः । [पार्श्वपतितनुत्तरीयं गृहीत्वा तथा करोति] ।

सर्वदेवानौचित्यात् आत्मवासभूमौ पातालं अथमहं मुखं प्रदर्शयिष्यामि ? अतश्चिरात्-
तमकाऽऽहते सर्वेदेव वाचिममात्मनविरहितं पातालतलादपि तस्य मन्त्रं अस्मिन् युक्त-
मिति निश्चयः । [अत्र पूर्वार्द्धवाक्याद्यं परार्द्धवाक्याद्यं हेतुतया आत्मनिष्ठं, तदुत्थापिता
च पातालतलमयमव्यापारस्याश्लेषार्थोपरिमद्धेयत्वमर्थः । सङ्करः । यदा—युक्तमित्यत्र
विम ? इति शेषः, यस्तथा स्वशरीरद्वारेण परिज्ञातः, तदर्थे च यदि किञ्चिदुद्दिष्टा
न भवेत्, तदा तस्य जीवन्तीकं आत्मन का कथा ? पातालतलीदपि तस्य आत्मं
जात्येव, तस्यादृष्ट एव तस्य पापिनी योग्यं आत्मनः ; अतः कुत्रेवकात्मनमहमानस्य
भवतः सा पातालतलादपि तलं जे, युक्तं विम ? इति काकः, नेव युक्तमित्यर्थः,
एवञ्च कुत्रेवकात्री भवता न निवारणीय इति भावः । आख्यां वचनम् । १८ ।

(छ) अस्मद्वाग्वीचरपतितस्य अम रमनेन्द्रविषयं मतस्य, मङ्गतविविधी-
भूतस्य इत्यर्थः । जीवितस्यः बोधः ज्ञानं, महाभौदरादिकमित्यर्थः, सः अस्य अस्योति
बोधी निरीपेक्ष ज्ञानवाक् इत्यर्थः, एवमूतं मन्त्रं स्वभातः इत्यर्थः, यो हि संनारस्य
अनिश्चिता ज्ञाता निश्चिन्नात्मनः सज्जाना, न एव वीदुषास्ते बोधिमत्स्य इत्याख्याया
परिभाष्यते ; तदाह्यः ककुषाचारः वीदुषानावकस्यो कदिग्राह्यता । व्यापादितः
विनाशितः । अङ्गदेवमङ्गदेवो बह्वो जीवन्निवर्जं हिना । समासादयामि प्राप्नोति ।
गृहीताग्रहः सुप्रतिष्ठाः । इतः अस्यां दिशि । प्रतिपानयामि अप्रेषे ।

[ततः प्रविशति पत्नी-बधू-पत्नी जीमूतवैकुण्ठः] ।

जीमू । [आनन] । हा पुत्र जीमूतवाहन !—

आत्मीयः पर इत्ययं खलु कुतः सत्त्वं कृपायां क्रमः ?

किं रक्ष्यः बहवः किमेक इति ते जाता न चिन्ता कथम् ? ।

ताभ्यां त्वात्तमहिं स्वजीवितपरित्यागं त्वया कुर्यात्

येनात्मा पितरौ बधूरिति हतं निःशेषमेतत् कुलम् ॥ २० ॥

इहा । [लज्जवतीमुद्दिश्य] । जाटे ! विरम मुहूर्तम् । अवि-

रत्नानि बद्धंतवाप्यविंदूहिं अहिहवो यदि (ज) अयं
अग्नी । (२०)

अयं [परिक्लामति]

जीमू । हा पुत्र जीमूतवाहन !

(२०) जाते ! विरम मुहूर्तम् । अविरत्नानि पतद्वाप्यविन्दुहिं अहिहवो यदि भूयतेऽग्रमग्निः ।

आत्मीय इति ।—कृपायां परस्मिन् अङ्गक्याप्रदर्शने, अयम् आत्मीयः कृपणः, परः अनात्मीयः, अयमिति शेषः इति एवं, क्रमः नियमः, विचार इति भावः ; कुतः खलु ? खलु इति प्रश्नोपेक्षामर्थः, कृपापि आत्मीयत्वे, सत्त्वं लक्ष्यमेतत्, कृपावितरणे आत्म-परिविचारी न क्षीयति तथ्यमेवेत्यर्थः, किन्तु बहवः, प्राचिनः इति शेषः, रक्ष्यः रक्षणीयः, किम् ? किम् एकः प्राची, रक्ष्यः ? इति वचनविपरिवर्तनम् अन्वयः आर्थः ; इति एवं, चिन्ता ते तव, कथं न जाता ? तात्पर्यम् गच्छान्, अहिं पश्यन्, पश्यन्ति शेषः, मातं रक्षितं, स्वजीवितपरित्यागम् एवं प्रति कृपाया निजजीवनविनर्जनं, कुर्यात् येन त्वया आत्मा सहदेवः, पितरौ, बधूः पत्नी, इति, अतएवमिति शेषः, बहव इति भावः ; अतः एव निःशेषं यथा तथा, एतत् कुलं हतं नाशितम् ; तव ते चिन्ता कथं न जाता ? इति द्वितीयपादस्य-वाक्येन सम्बन्धः, [अयं अहिं वातुं स्वजीवितं परित्यजती देवात् विद्यादीनां हननद्वयार्थं करवात् विशेषावधारः, “विहितं प्रकुर्वतः कार्यमग्नयस्येतरस्य वा । कार्येण करणं देवादिशिवस्त्रिविधः श्रुतः ॥” इति दर्शनकारस्यवात्] । आर्द्धविक्रीणः इत्यम् ॥ २० ॥

(ज) जाते ! अग्ने ! । अग्निभूयते लप्दीभूयते, निर्वाण्यते इति वाच्यम् ।

गदहः । [स्तुता] । “हा जीमूतवाहन !” इति ब्रवीति ; तत्
व्यक्तमयमप्य पिता । तत् किमेतदीयेनाग्निना आत्मानम्
उद्दोषयामि ? न शक्नोमि अथ पुत्रघातलज्जया मुखं
दर्शयितुम् । अथवा किमग्निहेतोः पर्याकुलोऽस्मि, तटस्थ (भूः)
एवास्मि जननिधेः ; तत् यावद्विदानीम्—

ज्वालाभङ्गेस्त्रिलोकप्रमनरमन्मत्कामजिह्वाऽयकल्पैः

मर्षद्भिः सप्तमतेः पटमिव कवलीकर्त्तमीशैः समुद्रे ।

स्वैरेवोत्पातघातप्रसरपटुतर्धुक्षिते पञ्चवातेः

अस्मिन् कल्पावसानज्वलनभयकरे बाहुवाग्नी पतामि ॥२१॥

[इत्युत्पातुनिच्छति] ।

(भूः) एतदीयेन एतत्कामजिह्वा, एतत्प्रमनादनेनेत्यर्थः । उद्दोषयामि दाह-
यामि । अथ कथं, [अन्त्यविषयवा यश्चै] । तटस्थः तोरस्थः ।

अष्टेदानीं गदहः प्रापनाप्रकर्त्तव्यतां विप्रथोति, ज्वालाभङ्गेरिति ।—अस्मिन्,
परिवृष्टमाने, समुद्रे समुद्रगर्भस्थे इत्यर्थः, त्रिलोकस्य त्रिभुवनस्य, [स्त्रीपत्यस्य
वेभाविकप्राशस्त्यात् न कुपे] समने कवलीकरस्थे, यः रमः चतुरागः, आसुपता
इति यावत्, तेन कामज् स्फुरन्, अङ्गुलकायमान इति यावत्, यत् कामस्य
आलस्य, जिह्वाऽयः तत्कल्पैः तत्सङ्गैः, मर्षद्भिः कर्षणं सङ्गच्छद्भिः, अतिप्रचण्ड-
त्वाभ्रमोक्षकपथ्यकमुत्पातद्भारति यावत्, अत एव सप्तमतेः सप्त जप्तसङ्ख्यायाः,
सप्तथोऽस्याः यस्य तस्य सूर्यस्य, (“सोदये धीतितुरग-तुरकाश्चतरङ्गमाः । माजिवाहानं-
गन्धवं हयनेत्यवसप्तयः ॥” इत्यमरः) पटं ज्ञानं सूर्यलोकमित्यर्थः, कवलीकर्त्त-
यमित्युक्तं, दुष्टैः सप्तमैः रमः, ज्वालाभङ्गेः शिखातरङ्गैः, (“भङ्गसरङ्गं कुर्मिवा”
इत्यमरः) तरङ्गवनं सप्तात्मनितमङ्गः अर्चिर्भिचयेः इति यावत्, उपलक्षिते इति
शेषः, [इत्यभ्रमस्यचक्षे हतोषा] तथा उत्पाते प्रक्षयकाली, यः वातस्य प्रसरः
प्रस्फुरणं, तद्वत् पटुतरङ्गः प्रचण्डा इत्यर्थः रैः, यद्वा—उत्पातेन ऊर्ध्वोत्पतनवेगेन
क्षितुना, यो वातस्य बाधेः, प्रसरः विसरणः, अवेगप्रवृत्तमित्यर्थः, तेन पटुतरैः अति-
प्रचण्डैः, सङ्घर्षादुत्पन्नं सङ्घं मेतनेन दिग्विभूतेरिति यावत्, स्वैरेव निकेरैकं
पञ्चवातैः पञ्चास्फालनीयपवनैः, धुक्षिते समुद्रपिते, तथा कल्पावसाने प्रक्षये,
यः ज्वलनः अग्निः, जगद्दहनार्थं समुद्रतो यः सङ्घर्षस्तुल्यविनिःसृती वक्रिरिति

नायकः । भोः पक्षिराज ! असमनेनाध्यवसायेन, नायं प्रतीकारोऽस्य पाप्मनः ।

गरुडः । [जगुभ्यां स्थिता कृताञ्जलिः] । भो महात्मन् ! कस्तर्हि कथ्यताम् ?

नायकः । प्रतिपाक्ष्ये क्षणमेकम् । पितरौ मे प्राप्सौ, यावदेतौ प्रणमामि ।

गरुडः । एवं क्रियताम् ।

जीम् । [इडा सङ्घर्षम्] । देवि ! दिष्ट्या वर्धसे । अयं वत्सो जीमूतवाहनो न केवलं ध्रियते, प्रत्युत कृताञ्जलिना गरुडेन शिष्येणेव पर्युपास्यमानस्तिष्ठति । (ज)

प्रजा । महाराज ! कथयस्मि । अक्खटसरीरस्य सुखं पेक्खिस्सं । (२१)

मल । अहं अज्जउत्तं पेक्खिअ अदिपिअं त्ति करिअ ण पतिअमि । (ट) (२२)

(२१) महाराज ! कृताञ्जलिः । अक्खटसरीरस्य सुखं प्रेक्षिष्ये ।

(२२) अहमाद्युपुच्छं प्रेक्ष्य अतिप्रियमिति कृत्वा न प्रत्येति ।

आवत्, तद्वत् भयकरं भयजनकं, बाहुवाग्रौ, सर्वदा प्रज्वालिते इति भावः ; (यद्यपि “बाहुवो बहवान्मलः” इत्यमरीकः, तथाऽप्यत्र अग्न्यपदस्य नाधिकपठता, सङ्गवाक्यात्) प्रतामि अत्मानं निक्षिपामि, अस्मिति शेषः । [अत्र प्रथमे पाठे “रस-मलः” इति लकारस्य सकृदाभ्यासः तथा द्वितीये “स-प” इत्येतयोस्सङ्गदाभ्यास इत्यनुप्रासः, इवेति वाच्योत्प्रेषणं संसृष्टः, ततोऽत्र चतुर्थेऽक्षरेऽप्युपमा इत्येवं संसृष्टः] । सङ्घरा इत्यम ॥ २१ ॥

(ज) दिष्ट्या भाष्येन । ध्रियते तिष्ठति, जीवितो वर्धते इत्यर्थः । [“धृ स्थितौ” इति लौढादिकात् धृ धातोः खटि रूपम्] प्रत्युत नेपरीत्येन, परन्तु इत्यर्थः । पर्युपास्यमानः सेव्यमानः ।

(ट) प्रत्येति विवक्षितम् ; अतिप्रचयास्तदस्य सुदेवात्यग्रहायाः क्षामाविष्क-
त्वादिति भावः ।

जीम् । [उपसृत्य] । वत्स ! एहोहि, परिष्वजस्व (ठ) माम् ।

नमः । [सत्तातुमिच्छन् पतितोत्तरीयो मूर्च्छति] ।

शङ्क । कुमार ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

जीम् । हा वत्स ! कथं मां दृष्ट्वा परिष्वङ्गं (ड) गतोऽसि ?

शङ्क । हा पुत्रप ! कथं बाभामेत्तकोण वि तुए ण संभा-
विदमिह ? (२२) (ठ)

नमः । हा अज्जउत्त ! कथं गुरुप्रणो वि दे (ण) ण
पेक्खिटब्बो ? । (२४)

शङ्क । [मोहं गच्छति] ।

शङ्क । हा शङ्कचूडहतक ! कथं गभेस्य एव न विपन्नोऽसि,
यिदैवं क्षणे क्षणे मरणातिगं (त) दुःखमनुभवसि ?

नमः । सर्वमिदं मम नृशंसस्य असमीक्ष्यकारिताया
विजृम्भितम् । (थ) तदेवं तावत् करोमि । [पचास्यां वीक्षणम्] ।
ओ महात्मन् ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

(२१) हा पुत्रक ! कथं बाभामेत्तकोण त्वया न सम्भाविताऽसि ?

(२४) हा आद्यपुत्र ! कथं गुरुजनाऽपि ते न मोक्षतव्यः ?

(ठ) परिष्वजस्व आशङ्क ।

(ड) परिष्वङ्गं आशङ्क, आकाङ्क्षितमिति यावत् ।

(ट) सम्भाविता सत्कृता, सम्बर्धितेति यावत् ।

(ण) गुरुजनाऽपि पितृवावाप, अनुकल्पभोधां परिचारिकीं मां दृष्टुं मार्चयि,
घरन्तु गुरुचरकयुग्मेऽवस्रतस्तु ते गुरुजनादर्थं मे नीचितमिच्छामि-ब्रह्माद्यैः । ते त्वया ।
[तदर्थोपलक्षणां करोति] ।

(त) शङ्कचूडहतक ! पापशङ्कचूड ! । विपन्नोऽसि घृतोऽसि । क्षणे क्षणे
म्रियिष्यस्य । मरणातिगं मरणाभितमिच्छसि अतिकल्प्य वसंति इति तादृशं, मृत्यु-
यासनादीऽप्यविचिन्त्यैः ; एतन्नाहुः स्वात् मृत्युदुःखमपि वरमिति भावः ।

(थ) नृशंसस्य यत्तुल्य, परद्रोहकारिण इत्यर्थः । (नृशंसी चाशुभः क्रूरः

नायकः । [वनाश्रयः] । शङ्कन्तु ! समाश्रामय गुरुन् ।

वृद्धः । तात ! समाश्रमिहि समाश्रमिहि । अम्ब !
समाश्रमिहि समाश्रमिहि ।

वृद्धी । [वनाश्रयितः] ।

वृद्धः । पुत्तय ! कथं पेक्खताणं लोब्धं अम्हाणं (८)
कटंतकटएण अस्सहरिचमि ? (९)

वृद्धी । देवि ! मैवममङ्गल्यवादिनी भव । ध्रियते एवायु-
प्रान् ; तद्धवूः समाश्राम्यताम् ।

वृद्धः । [मुखं वस्त्रेणावृण्वन् वृद्धनी] । पडिहटममंगलम् । य
वीदस्सम् । मल्लअवटि ! ममस्सम् । वच्छे ! उट्टेहि उट्टेहि ।
वरं एत्तिअं वेलां तुमं भत्तुणो म्मं पेक्ख । (१४) (१५)

वृद्धी । [वनाश्रयः] । हा अज्जउत्त । (१६)

वृद्धः । [मल्लप्रियाया सखं पिपाय] । वच्छे ! मा एब्बं करेहि ।
पडिहटं क्व एटं । (१८)

(१५) पुत्र ! कथं प्रेक्षमाणागामेवाद्याकं कृतानादृतकेनापद्रियसे ?

(१६) प्रतिहतममङ्गलम् । न वीदित्यामि । मल्लप्रिय ! समाश्रमिहि ।
वृद्धी ! उतिष्ठ उतिष्ठ । वरमेतन्मा वेलायां त्वं भर्तुमुखं प्रीक्षस्व ।

(१७) हा आर्यपुत्र !

(१८) वृद्धे ! मैवं कुरु । प्रतिहतं गन्धर्वेण ।

पादप-दलनः) अपभोक्त्यकारितायाः चविस्त्रय्यकारितायाः । विकृताभूतं विलसि-
तम् ; फलमिति भावः ।

(८) प्रेक्षमाणागामेवाद्याकं पश्यतोऽस्माननादुत्प्रेत्यर्थः । [वनाश्रयः वृद्धी] ।

(९) प्रतिहतं आत्मां, मल्लपुत्र इति शेषः । वरं मल्लं विधे, वीदमेव न
किञ्चपि तिष्ठति, तदपेक्षया वत् किञ्चित् कालं भर्तृमुखं दृष्टुं शक्नोषि । अमरीऽस्मिन्
पश्य तावत्, यतः इतः परं पुनर्दृष्टुमर्हसि वा न वा इति भावः । वृद्धा—वरं
देहं सुन्दरमिति भावः ; वरम् अपीदमिति वा, प्रियमित्यर्थः, [मुखमित्यलं
विशेषणम्] ।

जीमू । [नाशनाशनतम्] ।—

विलुप्तशेषाकृतया प्रयातान्

निराश्रयत्वादिव कण्ठदेशम् ।

प्राणांस्त्यजन्तं तनयं निरीक्ष्य

कथं न तापात् शतधा प्रयामि ? ॥ २२ ॥

मम । हा अज्ज उत्त ! अतिदुष्करकारिणी (न) क्वं अहं,
जा ईरिसं अज्ज उत्तं पेक्खंती अज्जावि जीविअं ण परि-
अयामि । (२६)

हृदा । [नाशकल्याणानि पृथग्वी गदउमद्विश्र] । निमंस ! कइं
टाणों तुए एटं आरुहमाणणवजोब्बणमोहं तं ज्जेब्ब (प)
एटाबटवयं पुत्तपस्स मे मरीरं किटम ? (३०)

(२६) हा आर्यपुत्र ! अतिदुष्करकारिणी खल्लहं, या ईदृशम् आर्यपुत्रं
प्रेषमाणा अद्यापि जीवितं न परिणमामि ।

(३०) वृश्च ! कथमिदानीं त्वया एतदारोहप्रवयौवनश्रीमं तद्देवता-
वटवयं पुत्रकण्ठ मे शरीरं कतम् ?

जीमूतकेतोर्निष्ठापमाह, विलुप्तेति ।—किञ्चित् विलुप्तानि गच्छन् भल्लघात-
विनष्टानि, किञ्चित् शेषाणि अवशिष्टानि च विलुप्तशेषाणि, [क्षातानुल्लिखन्
अमानः] विलुप्तात् शेषाणि इति वा विग्रहः, तादृशानि अङ्गानि अवयवा यत्न सः
तस्य भावः तथा हेतुना, निराश्रयत्वात् हृदयकपाशाराभावेन निरवलम्बन-
त्वादिव, कण्ठदेशं प्रयातान् अमानतान्, प्राणान् त्यजन्तं तनयं पुत्रं, निरीक्ष्य अवलोक्य,
तापात् व्याघातिरंकात्, कथं शतधा शतखण्डत्वं, न प्रयामि ? न गच्छामि ?,
शतखण्डो भूत्वा कथं न विदीर्ये ? इत्यर्थः । [चम प्रथमाहं इव शब्दप्रयोगात् उत्प्रेषा,
हितीभावे च शतधा विभेदकपकार्यत्वात् प्राणानागकारिपुनरुत्थनकपहेतोः वाक्यसतत्वात्
काल्यल्लिङ्गं, तदेतयोः संसृष्टः] । उपजातिः मतम् ॥ २२ ॥

(न) अति अतिशयेन, दुष्करं दुःसाध्यं, कर्तुं शीलमभाः सा तादृशी अति-
दुष्करकारिणी, तवेदृशीतवत्त्वां हृदा बहुनाऽपि प्राणधारणेन अतिदुःसाध्यकर्म-
कारिणी, अतिशङ्कोरमाणा इति भावः ।

(प) वृश्च ! निर्दय ! । आरोहविति ।—आरोहतः उद्विग्नतः, नवयौवनक-

नायकः । अस्व ! मा भैवम् । किमनेन कृतम् ? ननु पूर्व-
मप्येतदौदृशमेव परमार्थतः । (फ) पश्य—

मिदोऽस्थिमांसमज्जाऽसृक् सङ्घातेऽस्मिंस्त्वंचाऽऽवृते ।

शरीरे वाऽस्ति का शोभा सदा बीभत्सदर्शने ? ॥ २३ ॥

नयकः । भो महात्मन् ! नरकानलज्वालाऽवलीढमिव
आत्मानं मन्यमानो दुःखं तिष्ठामि ; तदुपदिश्यतां, येन मुच्येय-
मस्मादेनमः । (व)

शोभा इव तादृशं चारोदयवीचनशोभं प्रवर्तमानातिनवशोदनरमणीयम् । तदेव
अतिक्रमणीयतया प्रथितमेवेत्यर्थः ।

(फ) पूर्वमपि जगन्नाथ चारम्भ आसीत्यर्थः । एतत्, शरीरमिति शेषः । पर-
माद्यतः तत्त्वतः । ईदृशम् एतदवस्थमेव, अशोभनदर्शनमेव इत्यर्थः ।

तदेव दृश्यति, मिद इति—मिदमां वमानाम्, अस्यां कङ्कालानि, मांसानि
पक्ष्माणि, मज्जागानि अस्मिन्नावाचानि, अस्यां वरिचराचाच, सङ्घातः सन्धेर्भागे यत्
ग्राह्यं, एषां समष्टिकपे इत्यर्थः, तथा अमंशा, आठते आच्छादिते, यत् एव सदा
बीभत्सं दृश्यते, दर्शनं यत् तादृशं, अस्मिन् शरीरे वा वा शोभा अस्ति ? नैव काऽपि
शोभेत्यर्थः ; अतोवासेमिदोऽस्यादोनां समष्टीभूतत्वादेतत् शरीरं नदेव बीभत्सदर्शनं,
न पुनरनेनैवाधुने ईदृशं कर्तं, तत् कथमेनमस्तिपतिजननी ? इति भावः ।
अस्मिन्काले देहावस्था यथा माकंखेयपुराचान्तीतहरिकन्दोपाख्यानवर्णनावसरे
प्रमाणवर्णनायां—“चर्दंश्याः शवाः श्वासाः विषमद्वलपट्कलः । उल्लसतीवाधि-
सङ्घात्याः कायस्यान्व दृष्टां त्रियम् ॥” इति । निर्मिहानां ज्ञानिनां वचनानु यथा
ज्ञानिप्रसक्तौ—“समाश्रित्यलुचेर्धनविमितपिण्डं क्षणवत्वा मुक्तं लाक्षाक्तप्रे पिवति
अवकां क्षाणवन्विव । अस्मिन्ने क्लेशे पञ्च च रमते न्यर्धरमिकी मङ्गलोद्गाथानां
क्षिप्रिव रमणीयं न भवति ? ॥” इति । यत् पूर्वाह्णवाक्याद्येव बीभत्सदर्शनं प्रति, तच्च
च शरीरशोभाभावं प्रति हेतुतया काव्यलिङ्गालङ्कारः ; एवं शरीरकृशितत्वदोषसूचनः
विशेषज्ञानाय शोभानिवेध आभावान्ते, तेन आशेषालङ्कारः,—“वस्तुनी वस्तुमिदं
विशेषवतिपतये । निवेधानाम् आशेषः—”इति कथञ्चात् वस्तुनयोः सङ्करः] ॥२३॥

(व) नरकैति ।—नरकानलज्वा नरकज्वालेः, ज्वालाभिः प्रिच्छामिः, अव-
लीढम् आच्छादितं, दग्धमित्यर्थः । येन तादृशं प्रादुर्भावतेन मुच्येयं तद्विद्यं ।
(“मुच्येयं” पाठस्य चित्त्वः, देवादिष्वक् मुच आतोर्भावात् ; “मुच्येऽवन्” इति

भावः । अनुजानातु मां तातः, यावदस्य पापस्य प्रतिपक्ष-
मुपादिशामि । (भ)

जीमू । वक्ष ! एवं कियताम् ।

भावः । धैर्येण ! श्रूयताम् ।

नन्दः । [कृताञ्जलिः] । आश्चाप्येय ।

भावः । —

नित्यं प्राणाभिधातात् प्रतिविरम कुरु प्राकृतस्थानुतापं
यद्वात पुण्यप्रवाहं समुपचिनुं दिशन् सर्वमस्त्वेषमोतिम् ।
मम येनात्र नैनः फलात् पारणतं प्राणाहंसासमुत्थं
येनैतद्धारिपुरे जलवर्षाणामिव क्षिप्तमन्तर्हृदस्य ॥ २४ ॥

वाठस्तु शोषोयान्, तत्र "तस्मात् सुखे यथा तात !" इत्यादिषु कर्मवृत्तार प्रयोगः)
एतस्य पापान् ।

(भ) अनुजानातु आदिशतु । प्रतिपक्षं विरुद्धपक्षं, नाशकत्वात् शत्रुभूतमिति
यावत्, प्रायश्चित्तमिति भावः ।

मन्त्राद्य पापप्रतीकारोपायमुपदिशति, निश्चयमिति । — नित्यं कृतम्, प्राणाभि-
धातात् परमावरोहत्वात्, नामाधनाच्चादिति भावः ; प्रतिविरम [नवरोधः, [अत्र
"प्रति" इति पदप्रयोगे अधिकपठता संभवे] प्राक् पुनः, इतः पूर्वमित्यर्थः । कृतञ्च
अनुष्ठितञ्च, प्रायश्चित्तं नन्दपक्षे पापञ्च इति शेषः । अनुतापं कुरु "नन्दत् पाप-
अनुष्ठितं, न पुनरेव करिष्यामि" इत्येवं पश्चात्तापञ्च अनुभव इति भावः ; सर्वेषु
कस्त्वेष जीवेषु, अमोतिम् अभव, दिशन् ददत्, यद्वात पुण्यप्रवाहं सुज्ञतवचनं,
समुपचिनुं समाहर । धैर्यं धैर्यं उत्तमदयेव कर्मणा इति भावः, चम्र जनति,
नायश्चित्तकामुत्थ जीवश्चित्तकामुत्थं, परिचयं तद्धिं नतं, फलाशुखमित्यर्थः,
एतन् त्वया चापरितमिति भावः ; एतः पापं, हृदस्य अन्तः अनाधनञ्च-कामाश्रयस्य,
("तस्मान्नाधनो हृदः" इत्यमरः) धारिपुरे जलप्रवाहे, क्षिप्तं जलवर्षाणामिव
जलवर्षाणामिव, कथं विचोर्मं सत, अदर्शनीभूतं सदात वावत्, न फलात्
निरवादिहं कथं न उत्पादयतीत्यर्थः । [अत्र तमिति कर्मधारयस्य बहुविधत्वात्
प्रयोगात् शोषकावस्थाः, च च अनाधनञ्चरामित्यर्थे निश्चयो जलवर्षाणामिव]

नवकः । यदाज्ञापयसि—

सञ्ज्ञाननिद्राशयितो भवता प्रतिबोधितः ।

सर्वप्राणिवधादेव विरतोऽद्यप्रभृत्यहम् ॥ २५ ॥

सम्प्रति हि—

कञ्चित् दीपाकारैः पुलिनविपुलेर्भोगनिवहैः

कृतावर्त्तभ्रान्तिर्वलयितशरीरः क्वचिदपि ।

व्रजन् कूलात् कूलं क्वचिदपि च सेतुप्रतिषमः

समाजो नागानां विचरतु महादन्वात् सुखम् ॥ २६ ॥

निमग्नो भूत्वा तटानां जलं लवचार्कं कर्णं न शक्नोति, किन्तु परिधामे कारयति, तथा तवेतनं पापमपि पुण्यराशिमग्नो जलमग्नं सतः इदानीं न चानिष्टफलमुत्पादयितुं शक्नोति, परमं एकदा नरकादिकलं गमयिष्यति इति इव-शब्देन पर्णो-लवचार्कवधोः सादृश्यधीतनाम उपमया संसृष्टः । कीर्त्तनयुद्धानां परं नात्यक्तवस्करं जीवानां, पुराणकालाय मेवाकातं श्रेष्ठः कश्चिदुपाय इत्यवश्यमभावस्तुभ्यंशी ध्वनिः । किञ्च उपदिष्टाख्यं नात्यक्तवस्मापि श्लोकेऽस्मिन् अवगतं—“उपदिष्टं मनोहारि वाक्यं श्रान्ताकुमारतः” इति तद्वचनान् । अत्र श्रीवयोः वाक्यमप्यत्र दृष्टव्यं मान्यत्वेऽपि जीवादिना उपकुम्भितवर्त्तकत्वात् अवज्ञावाचको युष्मत्प्रयोगः । सम्भारां पुनस्तु ॥ २४ ॥

वृत्तमिति ।—वृत्तमस्मिन् मोहं पश्य, निद्रां तथा शयितः सप्तः, प्रचेतन इति यावत् । [कर्मणां तिरकुलत्वात् प्रकर्मकत्वादि श्री-घातोः सकर्मकत्वम् इति केचित् ; केचित्तु निद्रायां ज्ञानान्तरापर्यायत्वं, ज्ञानमार्गव्याप्यं हि श्री-घातः इति केषाञ्चन्यतम्] । एवः चर्चं भवता प्रतिबोधितः जानरितः सन्, भवदुपदेशात् व्यञ्जयताम्, सन्नित्यर्थः, अथ प्रवृत्तिं सर्वेषां प्राणिनां व्रजान् विरतः निवृत्तः, भूतैश्च इति शेषः । [मान्यार्थं भूतवृत्तबोधयिते” इति व्याख्यानं विष्टम् । सतः भवता प्रतिबोधितः, अत एव प्राणिवधादिश्रेष्ठः इति हेतु-हेतुमहावयोधनात् जलं मान्यत्वात्तद्वचनकारः, न च अज्ञान-निद्रा इति उपकेचानुप्राणितः] ॥ २५ ॥

नवकः सञ्ज्ञानेनागानामभयमुदीवयति, कश्चिदिति ।—नागानां समानः नवकः, कश्चित् दीपाकारैः सर्वतो जलवर्षितो भूभागः दीपमुत्पात, (“दीपोऽस्मिन्मानसरीरं युद्धनार्त्तिकसदृशम्” इत्यमरः) तदाकारैः तत्सदृशैः, पुलिनं जलादिवर्धनार्थं स्थापितं,

अपि च—

सस्तानापादस्तम्भान् घनतिमिरनिभान् केशपाशान् बहुमयः

सिन्दूरण्येव दिग्धैः प्रथमरविकरण्यताम्ब्रैः कपोलैः ।

आयासेनालसाङ्गोऽप्यवगणितकृजः कानने चन्दनानाम्

अस्मिन् गायन्तु रागादुरगद्युतयः कीर्तिमैत्रां तवैव ॥ २७ ॥

(“तोषोत्थितं तत् पुञ्जनम्” इत्यमरः) तदत् विपुलाः उदन्ताः ते, भोगनिबद्धैः शरीरसमूहैः उपलब्धितः, (“मीनः सुखे ख्यादिभृतावर्हस्य फलकावयोः” इत्यमरः) कश्चिदपि बलश्रितं मण्डलीकृतं, शरीरं येन तथोक्ताः, अत एव कृता जनिता, आवर्तक जलधनस्य, (“आदावर्तः/अर्थां धनः” इत्यमरः) आनिः धनः येन तथामृतः, कश्चित् अपि च कूपात् कुलं व्रजन् गच्छन्, अत एव सेतुप्रतिबन्धः सेतुनिभस्य वज्रं, एकस्यात् तटात् अपरतटगमनकाले विपुत्रायतशरीरतया सेतुवत् प्रतीयेमानः अस्मिन्त्यर्थः, मण्डोदन्वति मण्डासमुद्रे, सुखं निर्भयमिति याज्ञन, तत् यथा तथा, विचरन्तु सचरन्तु । [उपमाऽङ्गहारः] । शिखरिणी इति — “इसे कट्रेखिद्रा यम न स भ-ला शः शिखरिणी” इति लक्षणात् ॥ २६ ॥

सस्तानिति ।—उरगाणां नागानां, युवतयः पद्माः, सुखान् खलितान्, केषांति-
प्रव्यात् शिखिनीभूतानित्यर्थः अत एव आ पादस्तम्भान् अवलम्ब्योत्पतितान्,
घनतिमिरनिभान् खान्दात्मकारपतिमान्, मादृक्कण्यवर्णानिति भावः, केशपाशान्
केशकलापान्, आ-पादस्तम्भघनकण्यभूतकेशवसूक्तानित्यर्थः, (“पाशस्तु स्रगपञ्चादि-
मन्थने । कपोलैः प्रोमनार्थः स्नातुं कपोलैः निवारार्थकः । कृपादायने च निन्दार्थः”
इति हेमः । “पाशः पञ्चसु हस्तसु कलापायाः कपोलपरं” इत्यमरः । तथा
“नालास्तु तत्पराः पाशी रचना भार उग्रयः । हस्तः पञ्चः कलापश्च केशभूयस्त्व-
त्राचकाः ॥” इति च) बहुमयः दधानाः, प्रथमानां लघोदितानां, रविकराणां
सूर्यकिरणाणां, यः स्रग्धः, तेन तावदाः आरताः ते, अत एव सिन्दूरण्य
दिग्धोरव कितैरिव, कपोलैः मण्डलकलैः उपलब्धिता इत्यर्थः, आयासेन प्रमथ,
विहारनमित्येति भावः, अलसनि मन्दक्रियावि, आनतया कर्मापटुनीत्यर्थः,
(“अथवा हंसपद्मा ना पादराज-दुर्भेदयोः । किमनन्दे विपु” इति मेदिनी) अङ्गानि
आर्तां तथोक्ताः कृपि, अवलम्बिता आचरिताः, कृजः पीडाः, घनजनिता इति
ल्लङ्कारः ; आनिः तन्नामृताः वचः, अस्मिन् चन्दनानां कानने रागान् अनुवासान्, तवैव,

गणकः । साधु महासत्त्वः । साधु, अनुमोदामहे । सर्वथा
दृढसमाधानी (क) भव । [मन्त्रपूर्व निर्दिष्ट] । शङ्खसूड !
त्वयाऽपि स्वगृहमिदानीं गम्यताम् ।

३३ । [निबन्धन-सामुदायिक] ।

भायकः । [निम्नस्थ मातरं पश्यन्] । (त्व)—

उत्प्रेक्षमाणा त्वां तार्क्ष्य-चक्षुःकोटिनिशतितम् ।

त्वद्दुःखदुःखिता नूनमास्ते सा जननी तव ॥ २८ ॥

४३। [आत्मनः] धस्या क्व मा जगणी, जा गरुडमुह-
पडिदस्य अक्वदसरीरस्य ज्जेब्ब पुत्तधस्य (ग) मुहं
प्रेस्विस्सदि । (३१)

(३१) अथाः खलु सा जननी, सा गरुडमुखापतिता। अत्राश्रयेऽप्येव पुनरवस्थ
ममं प्रविश्यते ।

एवमदस्य चक्षुष्यच्छेदकत्वात् न कर्म त भावः ; यथा मार्गेषु चक्षुष्यदानरुपां,
 योऽसौ नाथस्तु कोर्यथस्तु । [अत्र सिद्धुः सेवेति इव मन्दननाथ बाष्पाः प्रोत्सा-
 ऽनकारः, घनतिमिरमिमांशव्यक्त चोदनाऽनकार इत्यनयोः कृष्टाः] । अन्धरा
 इत्यस्य ॥ २७ ॥

(क) ज्ञानपीठमण्डपे प्रमुखायामहो। इदं समाधानम् अङ्गीकारः यत् तादृशः, सत्यप्रतिष्ठ इत्यर्थः । ("अङ्गीकाराभ्युपगम-प्रतिष्ठासमाधायः" इत्यमरः)।

(ख) मातरं पुत्रस्य च नष्टाशक्त्या विकृतां जलनीमिति भावः ।

खमातुर्बैक्यद्वैतमत्र प्रवृत्तजनन्याः । वैक्यमस्तुमिति, अत्रेवमाद्येति ।—
 या तव जननी त्वां तात्त्येव गच्छेत्, अष्टुकोव्या अष्टुदेव, निप्रातिशं निक्षेपं,
 गच्छेन्नोक्तुतमित्यर्थः, अष्टुकोव्या अष्टुदेव, अष्टुपदारित्यर्थः निप्रातिशं विनाशित-
 मिति वा ; यदा—तात्त्येव अष्टुकोव्या निप्रातिशं भवत्याय निक्षेपतमित्यर्थः,
 तावुचित्येति शेषः, अत्रेवमाद्या स्यादवश्यम्, अत्र एव भूतं निषिद्धं, तव दुःखेन
 प्राक्षेप, दुःखता चानां, आक्षेप इति श्रुतिः ; अत्रवा—नूनं जगत्वे इत्युच्यते ; अतः सत्यं
 त्वां माता आश्रयणीयेति भावः । [अत्रावाहकः ।] २८ ।

१. (ग) पुनःपुनः पुनःपुनः । [पुनःपुनः] । पुनःपुनः हि पुनःपुनः पुनःपुनः ।

ब्रह्म । अम्ब ! सत्यमेवैतत्, यदि कुमारः स्वस्थो भविष्यति । (घ)

नायकः । [वेदनां नाटयन्] । अहह ! परार्थसम्पादनरसा-
क्षेपादेतावतीं वेलां मया न लक्षिताः ; सम्प्रति तु मां बाधितु-
मारब्धा मर्मच्छेदित्यो वेदनाः । [नरणाख्या नाटयति] । (ङ)

कीम । [वसन्धमन] । हा वत्स ! किमेवं करोषि ? (च)

ब्रह्म । हा ! किं ए क्व एव्मं वदति ? [शिरसाधन] । परि-
त्तापह परितापह । एसो क्व मे पुत्तमो
विवज्जइ । (३२) (छ)

मल । हा अज्जउत्त ! परिज्जइदुकामो (ज) विअ
लक्खीअमि । (३३)

(३२) हा ! किं तु खल्वेव वदति ? परितापध्वं परितापध्वम् । एष खलु
मे पुत्रको विपश्यते ।

(३३) हा आर्यपुत्र ! परित्यक्तकाम इव लज्जसे ।

(घ) यदि कुमारः स्वस्थो भविष्यति, तदा भवत्या उक्तमेतत् सत्यमेव भवि-
ष्यतीत्यर्थः ; कुमारश्च किमप्यहित भवेत्तत्, नाहं मायान् चारयेयमिति भावः ।

(ङ) नाटयन् अभिनयन् । परार्थेति ।—परार्थस्य परकार्यस्य, नागप्राय-
रसचरुपक इति भावः, सम्पादने संसाधने, यो रसः अनुसूतः, तस्य आक्षेपात्
आकर्षणात्, विषयान्तराभाः क्लेशश्च व्यावर्तनादित्यर्थः । (“आक्षेपो भस्मेनाऽऽकर्ष-
काव्यालङ्कारतश्च ध्रुवः” इति विश्वः) तापताः नष्टिताः, अनुभूता इति यावत्,
वेदना इत्यनेनान्वयः । [वेलांमिति “कालाध्वनोरन्त्यतस्योक्तौ” (१३३३ पा०)
इति वित्तोपा] वारितुं पीडयितुम् । मर्मच्छेदित्यः अकृतुदाः । नाटयति अभिनयति ।

(च) वसन्धुनं वसन्धं, सादरं, नम्रं वा, (“वसन्धुनः साध्वसेऽपि ज्ञात्
संवेगादरथोरपि” इति मेदिनी, “वसन्धुनस्त्वरा” इति आनन्दः) ।

(छ) तु भग्नो, लज्जुः अशुभयोः । शिरसाङ् वचःकलं ताडयत्या । परितापध्वं,
मम पुत्रमिति श्रेयः । [लोकातिशये विवचनम्] । विपश्यते । लज्जते ।

(ज) परित्यक्तकामः, अजातितति श्रेयः ।

नायकः । [वञ्चलं कर्तुमिच्छन्] । शङ्खचूड ! समानय (भ्र)
मे हस्ती ।

शङ्ख । [तथा कुर्वन्] । कष्टम् !! अनाधीकृतं (ज)
जगत् ।

नायकः । [चरितोन्नीलितचक्षुः पितरं पश्यन्] । तात ! अस्व ! अयं
मे पश्चिमः (ट) प्रणामः,—

गात्राण्यमूनि न वेदन्ति सचेतनत्वं

ओत्रं स्फुटाक्षरपदां न गिरं शृणोति ।

कष्टं निमौलितमिदं सहसैव चक्षुः

हा तात ! यान्ति विवशस्य ममासवोऽमी ॥ २८ ॥

[अथवा—“अरचता पञ्चगम—” (ठ) इत्यादि पठित्वा पठति] ।

शङ्ख । हा पुत्त ! हा बच्छ ! हा गुरुभणवच्छल ! कहिं
सि ? देहि मे पडिबभ्रणं । (३४)

(३४) हा पुत ! हा बक्ष ! हा गुरुभगवत्कल ! कासि ? देहि मे प्रतिबभ्रणम् ।

(भ्र) समानय मंथोजय ।

(ज) तथा कुर्वन् करो मंथोजयन् । अनाधीकृतं नावश्यं कृतं, मयैति शेषः ।

(ट) पश्चिमः पश्मः, शेषः इत्यर्थः ।

पश्चिमप्रवासत्वे कारणं विदधोति, गात्राण्योति ।—अमूनि पतानि, गात्राणि
अङ्गानि, मनेति शेषः, सचेतनत्वं समंविस्त्वं, स्पर्शशानादिचेतनात्मकवस्तुमित्यर्थः,
न वेदन्ति नागुभवतोऽर्थः, अवशानि अवस्योति यावत्, ओत्रं शब्देन्द्रियं, स्फुटानि
सुव्यक्तानि, अक्षरपदानि सुनिष्ठात्मकवर्णसमुदायाः यस्यां तादृशीम, अपोति शेषः,
गिरं वाचं, न शृणोति, कष्टम् इति खेदे, इदं चक्षुः सहसैव निमौलितं मुद्रितं,
भवतीति शेषः, हा तात ! विवशस्य व्यथया चाकुलीभूतस्य, मम अमी असवः प्राणाः,
यान्ति निर्मोहानि । [आत्मलज्जमन्वहारः] । वक्ष्यतिवक्तुं इत्यम् ॥ २८ ॥

(ठ) अतुष्टेऽङ्के १११ पत्राङ्के ओवीऽर्थं पठितः ।

जेम् । हा वत्स जीमूतवाहन ! हा प्रणयिजनवत्सल !
हा सर्वगुणनिधे ! क्षासि ? देहि मे प्रतिवचनम् । [इत्य-
मुत्तिष्ठत्य ।] (उ) कष्टं भोः कष्टम् ॥—

निराधारं धैर्यं कमिव शरणं यातु विनयः ?

क्षमः क्षान्तिं वोढुं क इह ? विरता दानपरता ।

इतं सत्यं सत्यं व्रजतु च कृपा क्षाद्य कृपया ?

जगज्जातं शून्यं त्वयि तनय ! लोकान्तरगते ॥ ३० ॥

नम । हा अज्जधत्त ! कइं परिचइयं गदोसि ? अदि-
ण्णिगिण्णे (ढ) मल्लअवदि ! किं तुए पेक्खिदब्बं ? जा एत्तिअं
बेलं जीविअामि । (३५)

(३५) हा आर्यपुत्र ! कथं पारमार्थ्यं गतोऽसि ? अतिनिर्घृणे मलययति !
किं त्वया प्रकृतित्वम् ? या एतावदेता जीविताऽस्मि ।

(उ) उरुचक्षुः कर्तुमर्हति ; शोकव्यञ्जकं चेष्टा इत्यवगतव्यम् ।

विक्षापमाह, निराधारमिति ।—उं तनव ! त्वयि लोकान्तरगते परलोक-
प्रस्थिते सति, देह्यं धीरत्वं, निराधारं निराश्रयं, जातमिति शोकः ; न कमपीदानीं
देह्येनाश्रयतोति भावः ; विनयः प्रयत्नः, कमिव क वा जने, शरणं रक्षितारम्,
आश्रयदातारमित्यर्थः, (“शरणं गृह्यन्निर्वाहः” इत्यमरः) यातु ? गच्छतु ? न कमपी-
त्यर्थः ; इह क्षान्तिं जनति, क्षान्तिं क्षमा, वोढुम् आश्रयतु, कः क्षमः ? अतः ?
न कोऽपीत्यर्थः ; दानपरता वदान्यता, विरता रक्षिता, दातृत्वमपि जनतः विस्तृतं
भवेदित्यर्थः ; सत्यं सत्यं, सत्यं निश्चयमेव, इतं विनयम् ; कृपया दीना, शीघ्रा इत्यर्थः,
कृपा दया च, क कृम, व्रजतु ? गच्छतु ? किं बहुना, अद्य जगतं शून्यं जातम् ;
सर्वगुणरत्नालिनस्रव विरहितं सारवदाधेशभावादिति भावः । जगत्कामिन् त्वमेक
एव धीरो विनीतः क्षमावान् दानशीलः सत्यपरः अहंकारद्वेषतः सर्वगुणालङ्कृतः
आशुः, आश्रयदाता इत्यादिगुणा अपि त्वयेव सन्तु लोकादध्यातु विस्तृता भवेयुः ;
एवञ्च एकस्य तवेवाभावे जगदिदं शून्यं जातमित्यर्थः । इति निष्कर्षः । [अत्र जगतः
शून्यतां प्रति लोकान्तरगतिरूपपदार्थस्य हेतुत्वोत्पत्तीर्तनात् वदामहेतुकं आत्यसिद्ध-
मलङ्कारः] शिष्टरिचो इत्यम् ॥ ३० ॥

(ढ) अतिनिर्घृणे ! अतिनिष्कारणे ! (“जुगुप्साकथने वृथा” इत्यमरः) ।

॥३॥ हा कुमार ! कसं प्राणेष्वोऽपि वल्लभं जनं परित्यज्य
गम्यते ? तदवश्यमन्वेति (ण) त्वां शङ्कचूडः ।

गङ्गः । कष्टम् !! उपरतोऽयं . (त) महात्मा । तत्
किमिदानीं करोमि ?

॥४॥ [नाचमूर्धन्यलोका] । भयवंतो कीमवासा ! कष्टं वि
अमिदेषु संचिप्य पुत्तञ्च मे जीभावेहि । (३६)

गङ्गः । [सहर्षमात्मगतम्] । अये ! अमृतमङ्गीर्त्तनात् साधु
स्मृतम् । मन्ये, प्रनष्टमयशः । तत् यावत् त्रिदशपतिमभ्यर्थ्य
तद्विस्तृष्टेनामृतवर्षेण न केवलं जीमूतवाहनम्, एतानपि पूर्व-
भक्षितानां स्थिशेषानुरगंपतौन् प्रत्युज्जीवयामि । यदि न ददा-
त्यसौ, (थ) तदाऽहं—

पंचैः पोत्वाऽम्बुनाथं पटुतरजवनैः प्रेर्यमाणः समीरेः
नेत्राग्निप्रोषमूच्छाविधुरविनिपतत्सानलहाटशार्कः ।

(३६) भगवन्ता लोकापालाः । कथमप्यमृतेन सिक्ता पुनर्कं मे जीवय ।

(ण) अन्तात् अनुसरति ।

(त) उपरतः सतः ।

(थ) नाशकमरणेन किञ्चिदप्यविमूढस्य गङ्गस्य “अमृतेन सिक्ता” इत्यम-
रमृतशब्दे स्तुत्वा अमृतवर्षादामृतप्रभावस्य अमृतसंचनेन मृतनायकस्य पाचानवश्यमेव
प्रत्यानेष्यामि इति निश्चयात् अत्र हर्षोदयो बाध्यः । अमृतमङ्गीर्त्तनात् अमृत
इति शब्दोन्नेष्टव्यम् । स्मृतं, मन्येति शेषः । मन्ये सम्भावयामि । प्रनष्टं निजगतम् ;
जीमूतवाहनस्य प्रत्युज्जीवनेन इति भावः । त्रिदशपतिं—देवराजम् । अभ्यर्थ्य
याचित्वा । तद्विस्तृष्टेन लङ्घनेन । अमृतवर्षेण अमृतवर्षेण । न ददाति, अमृतमिति
शेषः । असौ देवराजः ।

देवराजात् अमृतात्मानं स्मिन्निष्ठं विदधोति, पचैरिति ।—पटुतराः समवेतराः,
जवना वेगवन्तश्च ते, अत एव समीरेः पवनसदृशैः, पवनसदृशागुगमनसमर्धैरिति
भावत, पचैः प्रेर्यमाणः उज्जमानः पुन इत्यर्थः, अथेनेव तत्र तत्र गत्वा इति

चक्षुः शङ्खशक्ति-धनदगदा-प्रेतलाकेयदण्डान् -

आजो निर्जित्य देवान् क्षणममृतमयं वर्षमभ्युत्सृजामि ॥ ११ ॥

तदयं गतोऽस्मि ।

[इति साटीपं (८) परिक्रम्य निष्क्रान्तः] ।

जीमू। वत्स शङ्खचूड ! किमद्यापि स्थीयते ? समाहृत्य
दारुणि पुत्रस्य मे विरचय चिताम् ; (ध) येन वयमप्यनेन
सहैव गच्छामः ।

इहा। पुत्र संखचूड ! लघुं मज्जेहि ! दुक्खं, अम्हेहिं
विणा भाउणो टे चिट्ठिटि । (१७) (न)

गङ्गा। [वाचम्] । यदाज्ञापयन्ति गुरवः । नन्वयम (प)
एवाहं युष्माकम् । [इत्यादि चितारचनां कृत्वा] । तात ! अम्ब !
मज्जीकृतयं चिता ।

(१७) पुत्र शङ्खचूड ! लघु मज्जेहि । दुःखम्, अस्माभावेना जाता ते तिष्ठति ।

महाः, अस्मान्मां भमुद, पीत्वा, तथा नेवाग्निना बाहुभ्यः प्रज्वलितमयमभ्युत्सृज्या, मः
प्रीतः दारुणः, तेन या मुच्छी मोहः, तथा विप्रा विज्ञेयाः सन्तः, विनिपतन्तः
अस्मान्मां मरुताः, मानसाः नाग्यताः, हादश अर्थाः स्याः यथा तथाभूतः,
अहमिति मयोक्तव्येनान्वयः, चक्षुः शङ्ख इन्द्रिय, अग्निः वज्र धनदस्य कुर्वेत्,
गदा, प्रतलीकानामोशस्य यमस्य दण्डः तान्, मर्त्यस्य भङ्गता, आजो युद्धे, देवान्
निर्जित्य पराभुय, क्षणम अमृतमयं वर्षे इष्टिम्, अभ्युत्सृजामि करोमीत्यर्थः ।
[एवमुक्तवाक्यकरणे गङ्गादेव विद्यमानशक्तित्वात् "निष्क्राम्य अथवाहि" इत्यादिपत्
अथ न कीटः । अथ अहमन्त्ये सत्यमवपातिप्रथोक्तलङ्कारः] । स्वधरा
इत्यम ॥ ११ ॥

(८) साटीपं मदपेन ।

(ध) स्थीयते ? निवेष्टं तूष्णीमाकते ? दारुणि काष्ठानि । विरचय मज्जी-
कृतम् । चितां जवदाहारेकाहचुक्रोम ।

(न) लघुशीघ्रम् । दुःखं क्रियकरम्, एतत् यदिति शेषः । जाता ते जीमूत-
वाहन इति भावः ; तत्र अस्माकं पुत्रभूतत्वादित्याशयः ।

(प) अयमः पुरोगामी, अये एवाहं चितायां सजीवनं विद्यमानोति भावः ।

जीम् । देवि ! किमपरं (फ) कथ्यते ? तदुत्तिष्ठ, चिताया-
मारोहामः ।

सर्वे । [उत्तिष्ठन्ति] ।

मल्ल । [वडाञ्जलिं करो पश्यन्ती] । भगवति गौरि ! तुए आण्णत्तं,
जडा—“विज्जाहरचक्रवट्ठी भट्टा दे भविस्सदि” त्ति, ता कच्चं
मम मंदभग्गाए किदे तुमं अल्लोचवण्णया संबुत्ता ? (व) (३८)

[ततः प्रविशति सत्त्वन्मा गौरी] ।

गौरी । महाराज ! जीमूतकेतो ! न खलु साहसमनु-
ष्ठातव्यम् ।

जीम् । अये ! कथम् !! अमोघदर्शना गौरी !! (भ)

गौरी । [मलयवतौमुद्दिश्य] । वत्से ! कथमहमल्लोकवादिनी
भवेयम् ? [नायकमुपसृत्य कमण्डलुजलेनाभ्युक्ष्य] । (न)—

निजेन जीवितेनापि जगतामुपकारिणः ।

परितुष्टाऽस्मि ते वत्स ! जीव जीमूतवाहन ! ॥ ३२ ॥

नायकः । [उत्तिष्ठति] ।

(३८) भगवति गौरि ! त्वया आण्णत्तं, जडा—“विज्जाहरचक्रवट्ठी भट्टा दे भविस्सदि” इति ; तत् कच्चं मम मन्दभग्गायाः कृते त्वमल्लोकवचना भवता ?

(फ) अपरं नास्ति परं यस्मात् इत् त् तादृशम्, एतादृशमपि कमित्यर्थः ;
अधुनाऽपीत्यर्थो वा ।

(व) वडाञ्जलिः कृताञ्जलिः । आजमम आदिष्टम् । कृते निमित्तं, मम
दुरदृष्टमन्यमित्यर्थः । अल्लोचवण्णया भिक्षावादिनी ।

(भ) अये ! इति सत्त्वन्मायेकमव्ययम् । अमोघदर्शना अमोघम् अव्ययं,
दर्शनं यस्माः सा, ई सुतपूरेण सायंकदर्शनेत्यर्थः । गौरी दंभी कात्यायनी ।

(न) अभ्युक्ष्य आभिविष्टम् ।

निजेनेति ।—ई वत्स ! जीमूतवाहन ! निजेन जीवितेन अपि स्वजीवनपरि-
त्त्यागेनापि, जगताम् उपकारिणः हितकर्तुः, ते तव, परितुष्टाऽस्मि प्रीताऽस्मि,
जीव तेन त्वं प्राप्सिषि । [अत्र देव्याः परितुष्टित्वे निजजीवनव्ययेनापि जगदुपकार-
करचरूपस्य वाक्यस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमवधारः] ॥ ३२ ॥

जीम् । [वक्ष्ये] । देवि ! दिष्ट्या वर्द्धसे । प्रत्युज्जीवितो
वत्सः ।

वृद्धा । भगवदौ पसाटेण । (३८)

भावकः । [गौरी वृद्धा वदाम्बलिः] । अये ! कथम् !! अमोघदर्शना
भगवती !!—

अभिलषितास्त्रिजवरटे । प्रक्षिपति तज नार्त्तिहारिणि ! शरण्ये ! ।

चरणौ नमाम्यहं ते विद्याधरवन्दिते ! गौरि ! ॥ ३९ ॥

[इति गौरीः पादयोः पतति] ।

सर्वे । [कृते पश्यन्ति] ।

जीम् । अये ! कथमनङ्गना (य) वृष्टिः !! भगवति !
किमेतत् ?

गौरी । राजन् जीमूतकेतो ! जीमूतवाहनं प्रत्युज्जीवयितुम्
एतांश्चास्थिशेषानुरगपतीन् समुपजातपञ्चात्तापेन पक्षिपतिना
देवल्लोकात् (र) इयममृतवृष्टिः पातिता । [अद्भुत्या निर्दिश्य] ।
किं न पश्यति भवान् ?—

(३८) भगवत्याः प्रसाटेन ।

अभीति ।—अभिलषितं चाच्छिन्नम्, अस्त्रिजं वरुणं, वरं ददतीति तत्पञ्चोक्तम्,
[“यानोऽनुपमर्षे कः” (३२३ पाठ) इति दृष्टान्तः कः] तथा प्रक्षिपतिना
पक्षिपतिना, जलानाम् आर्त्तिहारिणि ! केवलनाशनि !, शरण्ये ! शरण्यगत-
वन्दिते !, विद्याधरे देवयोगिविशेषे, वन्दिते ! मूले !, पूजिते इत्यर्थः, हे गौरि !
अहं ते तव, चरणौ नमामि । [अथ अतुल्यश्रीधरभीष्टमिदं शरण्यगत-
मावाद्याभिवाद्यगर्भैः कात्यायनमुपकृत्वा वश्यकर्त्तव्यतां प्रतीयते इति परिकराचङ्कारः] ।
आर्या वत्स ॥ ३९ ॥

(य) अनङ्गा नाम्नि अहं मेघो वत्स तादृशी, मेघ निनेयः, (“अहं मेघो
वारिषाह” इत्यमरः) ।

(र) पक्षिशेषान् पक्षिमावावृष्टिणान् । समुपजातः समुद्भूतः, पञ्चात्तापः

सम्प्राप्ताः शङ्खचूर्णं स्फुटमणिकिरणैर्भासुरैरुत्तमाङ्गैः
जिह्वाकोटिद्वयेन क्षितिममृतरसास्वादलोभाक्षिप्तः ।
सम्प्राप्त्यावहवेगा मलयगिरिसरिदारिपुरा इवेते
वक्रैः प्रस्थानमार्गैर्बिषधरपतयस्तोयराशिं विशन्ति ॥ ३४ ॥
[नाववसुदह्य] । वत्स जीमूतवाहन ! न त्वं जीवितदान-
मात्रस्यैव योग्यः, तदयमपरस्ते प्रमादः, (क)—
हं मां माहृतद्दमपङ्कजरजःसम्यर्कपङ्कोक्षितै-
रुत्पद्मैर्मम मानमादुपनतैस्तोदैर्महापावनेः ।
स्वेच्छानिमित्तरत्नकुम्भनिक्षितैरेषांभिषिष्य स्वयं
त्वां विद्याधरचक्रवर्त्तिनमहं प्रीत्या करोमि क्षणात् ॥ ३५ ॥

अनुतापो यस्य तेन समुपजातपश्चात्तापेन सञ्जातानुग्रहेन । पक्षिपतिना गच्छेत् ।
देवलोकात् स्वर्गात् ।

अतः ३४: साफल्यमाह, सम्प्राप्ता इति ।—शङ्खचूर्णं सम्प्राप्ताः सङ्गताः, शङ्खचूर्णेन
मिश्रिता इत्यर्थः, स्फुटा व्यक्ताः, मण्योर्भा, किरणस्थानाभिरिति शेषः, किरणाः प्रभाः
येषु तादृशे, अत एव भासुरैः दोषमहिः, उत्तमाङ्गैः शिरोभिः, कणोरिति यावत्, उप-
क्षिताः, [इत्यभूतलक्षणे तृतीया] तथा अमृतरसस्य सुधाद्रवस्य, अन्तरोक्षजं
हृदयं भूमौ पतितस्य चेति भावः ; आस्वादलोभात् पानलाभस्य, जिह्वाकोटिद्वयेन
जिह्वाहितयावलागेनेत्यर्थः, क्षितिं प्रापयौ, क्षिप्तः आस्वादयन्तः, मलयगिरिः सरितां
मदीनां, दारिपुरा इव लक्षपवाहा इव, आवहवेगा वेगवन्तः, एते परिदृश्यमानाः,
विषधरपतयः भृगुगन्धाः, वक्रैः कुटिलैः, प्रस्थानमार्गैः गतिभिरित्यर्थः, मामानां
जिह्वागंसंश्लिष्यति भावः, सम्प्राप्तिं तोयराशिं समुद्रं, विशन्त आश्रयन्ति, “किं न
पश्यति भवान् ?” इति गण्डव्याख्यात्वयः । [अत्र ललाटोत्तुरनाऽच्छदारयोः
सङ्करः] । अन्धरा उत्तम ॥ ३४ ॥

(क) त्वम ईदृशः महासत्त्वस्त्वमिति यावत् । जीवितदानमात्रस्यैव कैवल्य-
प्राप्त्यजीवनरूपप्रसादस्येवेत्यर्थः ; कैवल्यजीवनदानमात्रमिव तव एतत्कारणं ; न योग्य-
पुरस्कारः, अपरमपि पुरस्कारं त्वमर्हसीति भावः । प्रसादः अनुपपन्नः ।

प्रसादश्च कलं विह्वलति, हंसेति ।—एषा सुप्रसङ्गेति भावः, अहं स्वयम् आत्मना,

अपि च—

अयेसरोभवतु काञ्चनचक्ररत्न-

मेघ दिपस धवजेर्दृष्टनैःसुतुभिः ।

श्यामो हरिर्मलयवत्यापि चेत्यमूनि

रत्नानि मे समवलोकय चक्रवर्तिन् ! ॥ ३६ ॥

स्वहस्तेनैवः, शीत्या परितोषेव हेतुना, अथात आचमयेव, सङ्कल्पनामेवेत्यर्थः, मन मानसात् मानसं मन एव मानसं सरोवरविशेषः तथात्, उत्पन्नेः सञ्जातेः, तथा ईशानान् अंशेः स्वाम्यभागेः, (मानससरोवरे ईशसङ्गः कविसमवप्रसङ्गः) आङ्गतानां ताङ्गितानां, ईशपङ्क्तानां काञ्चनचक्ररत्नानां, तत्सरोवरस्थितानामिति भावः, रजोभिः परागैः, ईशसङ्गहेतुना पतितैरिति भावः, सम्पर्कः सम्बन्ध एव, पङ्क्तयेन ; यथा—सम्पर्केन सम्बन्धेन हेतुना, यः पङ्क्तः कलेन सङ्ग एकोभावात् सञ्जातः कर्तृत्व इत्यर्थः, तेन ताङ्गितैः निजैः, सम्पृक्तैरिति भावः, महापावनेः मन्थानधीत्यप्रत्यात् अतिपवित्रैः, स्वैर्यथा निजैश्च, निजाभिजायानुसारैरेत्यर्थः, निर्मितेषु वस्तुष्वेषु निर्दिष्टैः व्यापितैः, उपगतैः मदिव्यानुसारैश्च स्वयमेव समुपस्थितैः, तैर्यैः कलेः, त्वाम् अभिविष्टं विद्याधरायां चक्रवर्तिनम् अधोदरं, कराम । [अत्र तीर्थानां महापावनत्वं प्रति देव्याः मानसीत्यप्रत्यक्षपक्ष पङ्क्तयेन हेतुत्वोत्कीर्तनात् काव्यालङ्कार-सङ्गहातः, तथा मानससंघं मानसम् इति रूपकालङ्कारः, अपि च प्रथमपादे अनुप्रासश्च, इत्येवा संलृष्टः] । आर्द्वैकविकीर्तितं वचनम् ॥ ३५ ॥

अयसरोभवत्विति—चक्रवर्तिन् ! ईं सञ्जाट् ! आचमनां चक्रं रात्रिरेव, रत्नम् ; यथा—आचमनं काञ्चनचक्रं, चक्रवर्तं चक्रशेखरम्, उत्कृष्टास्त्रविशेष इत्यर्थः, अयसरोभवतु तवाये गच्छतु । धवजे, शुभेः, सुतुभिः दृष्टनेः दृष्टेः उपस्थापितः, अतुर्दन्त इत्यर्थः, [इत्यभ्युक्तकक्षये इतीया] एव दिपस एरावतश्च इत्यर्थः, श्यामः कृष्णवर्णः, हरिः अश्वः, (“यमानिलेन्द्रचन्द्रार्क-विष्णुसंज्ञाशुभाजिषु शुभाङ्कितपिमेकेषु हरिर्नामपिषी जिषु ॥” इत्यनरः) अपि च किञ्च, मलयवती मूर्तिमती राजलक्ष्मीस्वरूपा इति भावः, इति अमूनि मे मन, रत्नानि समवलोकय पश्य । [अत्र काञ्चनचक्ररत्नैव रत्नम् इति रूपकानुशासितः अतुर्दन्तगजैन्द्र-श्यामवर्णायादीनाम् अधोविष्टसङ्गोर्णां दर्शनेन उदात्तालङ्कारः] । वचनविवेकं वचनम् ॥ ३६ ॥

अपि च—आलोक्षन्ताममौ शारदशशाङ्गनिर्मलवाक्यजन-
हस्ता मणिमरीचिरचितेन्द्रचापभक्तयो भक्तिनमितपूर्वाङ्ग-
कायाः (व) प्रथममिति नमस्ति च मतङ्गकृतकाटयो विद्याधर-
पतयः । तदुच्यतां, किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ?

नायकः । अतः परमपि प्रियमस्ति ?—

व्रातोऽयं शङ्खचूडः पतगपतिभयाहैनतेयो विनीतः
तेन प्राग्भक्षिता ये विषधरपतयो जीवितास्तेऽपि सर्वे ।
मत्प्राणाऽऽस्या च मुक्ता न गुरुभिरसवस्यकवर्तित्वमाप्तं
मात्तात् त्वं देवि ! दृष्टा प्रियमपरमतः किं पुनः प्रार्थ्यसे यत ? ॥ ३७ ॥

(व) आलोक्षन्तां दृष्टवन्ताम् । शारदेति ।—शारदः शारदाश्रीः, यः
शशाङ्कः चन्द्रः, तद्वत् निर्मलं विशदं, वाक्यजनं चामरं, हस्तं येषां तदाभूताः ।
मणीनां रत्नानां, स्वस्वभावपरिहितानामिति भावः ; मरीचिभिः किरणैः, रचिताः
निर्मिताः, इन्द्रचापस्य शकचक्र इव, भक्तयः वक्त्राः ये, तदाभूताः । तथा भक्ष्या
पानितः पूर्वाङ्गकायः देहस्य पूर्वाङ्गभानः ये, तदानीं । प्रथममिति प्रथमं कुरुतेति,
नमस्ति च विनम्रा च भवति ; अकवर्तित्वादिति भावः ।

सर्वप्रकारेणैव प्रियप्राप्तनात् तावति किञ्चिदपि प्रियप्राप्तेनाया अपेक्षा इत्याहुः,
व्रात इति ।—अयं शङ्खचूडः पतगपतिः पक्षिराकात गरुडान्, यत् अयं तस्यान् व्रातः
रचितः, वेनतेयः गरुडः विनीतः विनयं मत्तः, शिष्टितः इति यावत् ; नागद्विजन-
रूपपरद्वीपपरित्यागात् सर्वथा शान्तभावं समाश्रित इति भावः, तेन वेनतेयेन, प्राक्
पूर्वं, ये विषधरपतयः नायेन्द्राः, भक्षिताः, ते सर्वेऽपि जीविताः पुनर्जीवनं प्राप्ताः,
मत्प्राणाऽऽस्या मम प्राक्प्राप्ता, मम जीवनाशेन हेतुना हल्लं, गुरुभिर
पिशादिभिरपि, असवः प्राणाः, न मुक्ताः न लब्धताः, अकवर्तितं विद्याधरवाक्यजन-
माप्तं प्राप्तं, अथेति शेषः, किं वदन्ता, हे देवि ! त्वं, दुर्लभदर्शनाऽपि इति भावः ;
कायात् दृष्टा मया साक्षात्कृता, अतः एव, प्रियेभ्योऽपीत्यर्थः, अपरं प्रियं किम् ?
अस्तीति शेषः, यत् पुनः प्रार्थ्यसे वाक्यसे, मया त्वमिति शेषः, नातः परमपि प्रिय-
मस्तीति न किमपि प्रार्थये इत्यर्थः । [अथ प्राप्तेनाभावे पूर्वोक्तप्राप्तानां हेतुत्वात्
वाक्यविजनकृद्धारः । किञ्च, पूर्वा देवीं प्रपन्नप्राप्तं विषधरकपनात्
नाक्याकृतिः प्रियोजितान्] । सङ्ग्रह इति ॥ ३७ ॥

